

1909.

РІЧНИК XII.

ТОМ XLVII.

КНИЖКА VII.

ЗА ЛИПЕНЬ.

ВІСНІВ:

ОЛЕСЬ: Гори сплять повиті млою.....	3
Л. БЕЛОУСЕНКО: Нова поетична сила	4
КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ: Вязень	16
ЛЮБКА КОБИЛЯНСЬКА: „Вне- ділю рано зіле копала“, опові- данне (докінчене).....	17
Р. АЛЧЕВСЬКА: З пісень смутку	63
ДОМАНИЦЬКИЙ: Одна з „Катерин“ (Матеріал для драми з життя „українофі- лів“ 1860-их років)	65
АН СТЕШЕНКО: Чудо нов- городське (легенда)	70
ПАНЕЙКО: Між демокра- тією та олігархією	76
РОМАНОВИЧ: На балконі	90
Л. МАРИТЧАК: В годині злуди	99
В. ФРАНКО: Archiv für slavi- sche Philologie і нова зміна в його редакції	101
НАТОЛЬ ФРАНС: Острів Пін- гвінів, уривки в пер. Н. Рома- нович (далі).....	112
СТАРИЦЬКА - ЧЕРНЯХІВ - СЬКА: Новини нашої літе- ратури: Л. Яновської „Люд- ське щастя“	134
НУТ ГАМСУН: Пан, пер. Л. Па- харевського (докінчене слі- дує)	141
М. ГЕХТЕР: З українського життя	158
МИХ. ЛОЗИНСЬКИЙ: З ав- стрійської України	169
Бібліографія	179
Книжки надіслані до редакції..	192
Оголошення.	
Вміст VIII кн. ЛНВісника.	

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИ КОЧАН
ЗДА

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ
ВІСНИК

ЛЬВІВ - КИЇВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

Жертвуйте на пам'ятник Шевченка у Києві!

Жертви приймає редакція „Літ.-Наукового Вістника“,

Львів, Супіньського, ч. 17.

НОВІ КНИЖКИ!

Іван Франко: Великий шум, повість	1 К	40 с.
„ „Украдене щастє“, пєса на 5 дій	—	„ 56 „
„ Лис Микита	1	„ 30 „
„ Анна Русинка, королева Франції, брош. 40 с., опр.	—	„ 80 „
„ Фльорентийські ночі	1	„ — „
Василь Мова (Лиманський): Старе гніздо й молоді птахи. Драматичні образки	2	„ 24 „
Генріх Ібсен: Нора або хатка ляльки. Драма в 3-х актах. Переклала Марія Грушевська	—	„ 42 „
Рудольф Єрінґ: Боротьба за право	1	„ — „
А. Оляр: Від монархії до республіки	—	„ 40 „
М. Грушевський: З бїжучої хвилі, статї на теми дня 1905—6.	1	„ 20 „
„ Байда Вишневецький в поезії й історії	—	„ 70 „
„ Вол. Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності	—	„ 35 „
М. Гехтер: Сільська кооперація	—	„ 56 „
Айтон Сінклер: Нетри	2	„ 50 „
Спиридон Черкасенко: Хвилини. Збірка поезій	—	„ 56 „
Марко Вовчок: Посмертні оповідання (що не вийшли в попередні збірки): Дяк, Пройдисвіт, Лист з Парижа, Як Хапко солоду відрік ся, Гайдамаки (вийде небавом).		
Ол. Грушевський: З сучасної української літератури. Нариси і характеристики	2	„ 24 „
М. Лозинський: Польська народова демократія, нове вид.	1	„ 40 „
С. Ковалів: Похресник і інші оповідання	2	„ 20 „

Головний склад в книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка,
Львів, Ринок ч. 10.

Вже вийшло:

Проф. Мих. Грушевський:

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧИНИ

частина перша — до р. 1625

(VII том Історії України-Руси, що становить зовсім окрему цілість).

Зміст: Східно-полуднева Україна в XV—XVI вв. Початки козачини. Зріст і організація козачини в передостанніх десятиліттях XVI в. Перші козацькі війни. Східн. Україна і козачина на порозі XVII в. Соціальне значіннє козацтва. Політичні обставини перших десятиліть XVII в. і їх вплив на зріст і розвій козачини. Козачина в службі національних українських змагань. Київський освітний рух і відновленнє православної єрархії. Від Хотина до Курукова.

Ціна 8 кор.

Замовляти в Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Ринок ч. 10.

Тамже можна мати нові **оправи** для Історії України-Руси проф. Грушевського: в **елегантнім півширку** (Halbfranz), з **оригінальними орнаментами** — гербами, орнаментами і написями, компонованими з українських рукописей XVII в. — **в ермітажній опр.** Ф. Красицького; ціна 14 кор. за штуку.

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗІЇ КОЧАН
ЗДА

РІЧНИК XII

ТОМ XLVII

ЛІТЕРАТУРНО-

НАУКОВИЙ

ВІСТНИК

ЛИПЕНЬ—ВЕРЕСЕНЬ—1909

891.7905
LIN
v.12
no.7-9

3

О. ОЛЕСЬ.

Ол. Ст—ви.

Гори сплять повиті млою,
Спить давно уся земля, —
Тільки з мукою страшною
Не засну до ранку я.

В сяйві місячним блукають
Голубі отари хмар...
То пасуть ся, то лягають,
То спускають ся у яр.

Не засну я... Мучать думи;
Не горів я і погас,
А народ мовчить в задумі
І чека в останній раз.

Море бе в ґраніти темні, —
Чорний демон бе крилом,
І сичить слова таємні,
І смієть ся над рабом..,

Не засну я... Гнів голодний
Не і сушить кров в мені,
І несеть ся шум народний
І пів неба у вогні.

Справді... Небо в злоті грає,
Хтось вінок із хмари ве...
Не засну я... сил немає, —
Ранок радісний встає!

Нова поетична сила.

За останній час джерело поетичної творчості в нашій літературі — правда, не припинило ся, але все ж поменшилось в своїй течії дуже помітно. Се треба сказати не тільки що-до глибини і сили, але й що-до відповідної кількості поетичних творів останнього часу. Початкові представники нашої літератури — то майже самі поети. Хто пам'ятає навіть ближші до нас 80 — 90-ті роки, той знає, яка велика віршовницька пошесть тоді панувала. Кожен, хто хоч трохи почував „плїбною мысли раздраженіе“, неминуче брав ся за перо щоб писати українські вірші. Се був ні в якому писаному статуті незатвержений, але в звичайовому вжитку загально прийнятий обов'язок для тих, хто хоч трохи почував в своїй душі які зв'язки з рідним народом і краєм. Се справді була пошесть, — викликана в великій мірі тогочасними зверхніми та й внутрішніми причинами, що не давали натурально розвивати ся українському слову в звичайних формах літературної творчості. На прозу, що вимагала більшого і серйознішого труду, не було охоти тратити час і сили вже просто через ті цензурні митарства, які мусів перейти той твір, поки міг би попасти до друкарського станка та появити ся на світ Божій. А тут так ще спокушав приклад Шевченка, і його переспівувано на всі лади. Не було періодичної преси — не було найпершого ґрунту для прозової літературної продукції. І от всі письменницькі замахы, — коли вони не виходили з цілком серйозних літературних основ, — втіляли ся звичайно в віршовану форму, щоб збити письменницьку оскому — характерну і дуже шкодливу ознаку тодішнього літературного дїлєтантизму. Коли б зібрати ті паки віршованих манускриптів, що появили ся з-під пера непризнаних поетів „на страх“ тогочасним справжнім письменникам, які звичайно мусіли ті твори „переглядати“, будши їх єдиними читачами для втіхи авторів-поетів, — то того матеріалу стало б на нову вежу вавилонську.

Де-хто з віршописців того часу таки і вбив ся в колодочки, і се примушувало уважливо відноситись до усяких поетичних спроб. Появив ся було навіть цілий збірник — „Перша ластівка“, редактована і видана М. Чернявським — що мав на меті допомогти „починаючим“ у перших кроках поетичної їх кар'єри, показавши їх перед світом.

Нові обставини і дух часу неприхильно вплинули на зріст поетичної праці безвістних поетів. Маючи друковану лектуру, публіка знеохотила ся до читання манускриптів, і коли ті манускрипти ще по традиції

пишуться, то здебільшого лиш для особистого авторського вжитку, остаючись в глибокій безвісті для решти письменного світа. Хто мав справжні крила — вилетів на них із безодні безвісті на поверх літературного життя. Правда, появилися тепер особливі літературні підприємства, розраховані на задоволення чванливих потягів до авторської слави, і се те ж винесло на Божий світ не малі купи віршовницької макулатури. Але при світі дня се те здебільшого набуває собі належну оцінку, і можна сподіватися, що „язик богів“ поволі зійде у нас з досить ганебного амплуа якоїсь шевської халяви, що мнуть її тепер без краю шевці нашого слова.

Поруч з віршовницькою макулатурою невідповідно мало — як порівняти взагалі з нинішньою продукцією української літератури — появляється творів справжньої поезії. Давніші наші поети неначе повісили свої кобзи до якогось сподіваного слушного часу, немов би загубивши попередній ґрунт під ногами і не знайшовши іще нового. Багато з них крім того переробили кобзи на рала і замість „звуківъ сладкихъ и молитвъ“ оддалися більш прозовій праці для пекучих потреб нового часу. Нові ж птиці, що появилися в саду української поезії, ще не подали справжнього свого голосу, не знайшли відповідного тону, не прибрали певної форми для втілення своїх поки ще не зовсім ясних настроїв. Се якийсь загальний перелом нашого часу, що не в меншій мірі відчувається і в російській, і світовій літературі. Те, що було досі, захиталося в своїх основах, а що нове появляється — ще не знаходить для себе твердих основ. А тим часом — якась перерва, застій в поезії і взагалі в красному письменстві.

Але з нового хору молодих, ще неокріплених голосів чується гарний і свіжий голос безперечно талановитого поета; вже чується в ньому сильні, глибокі ноти, та зо всього видно, що то ще не повний голос, вичерпаний до останку своїх можливостей, але — що перед молодим співцем лежать іще чималі перспективи розвинути його і в шир, і в глиб. Кажу про поезію О. Олеся.

Майже несподівано в самому початку 1907 року появилася перший збірник поезій Олеся під назвою „З журбою радість обнялась“. Давно не доводилося читати таких красивих, артистичних щодо форми поезій. Од них повіяло тонким ароматом справжньої поезії. В новім збірнику намічався вже в основних рисах і зміст поетичної творчости — особисті переживання людської душі, власне — чуття людини, висівування безконечної та глибокої краси матери-природи, і горожанські почуття поета-патріота, що всіма фібрами чутливої душі своєї страждає за свій нарід і разом з ним. Той самий — в головних рисах — зміст, значно поширений і поглиблений, знаходимо і в другому збірнику, що от-се тепер появилася.

В особі О. Олеся маємо безперечну поетичну силу нашої літератури. Се справжній поет, що вже дав цінні поетичні перли нашому письменству і ще більше обіцяє дати, обіцяє — не словом обіцянки, а помітним — навіть за короткий час — зростом свого таланта, здорового і сильного. В таких сподіванках інтересно перш за все увійти в лабораторію поетичної його творчости, вяснити погляди поета на завдання і цілі його літературної праці і — о-скільки він сам уводить нас в таїни творчого поетичного процесу — ознайомити ся з самим тим процесом.

Безмежна сила рідного слова — се перший догмат віри нашого поета. На тій вірі засновує він свої житеві завдання, свою — так би сказати — поетичну місію.

О, слово рідне! орле скутий!
Чужинцям кинуте на сміх!
Співочий грім батьків моїх,
Дітьми безпам'ятно забутий.
О, слово рідне! Шум дерев!
Музика зорь блакитнооких,

Шовковий слів степів широчих,
Дніпра між ними левій рев...
О, слово! будь мечем моїм!
Ні, сонцем стань! в горі спини ся,
Осяй мій край і розлети ся
Дощами судними над ним!

В слово — в сю зазброєну форму форму свого таланта — поет переливає весь зміст свого чуття, окриленого любовю, перейнятого білем-мукою; і той біль не збуваєть ся з душі поета разом з крилатою піснею, остаєть ся в ній тяжкою спадщиною творчого процесу.

Кожний атом, атом серця
Оберну я в слово, в згук...
О, яка велика виїде
Повість радощів і мук!
Кожний ніжний рух сердечний
В пісню срібну перелю,

Окрилю її любовью
І стражданням запалаю.
Полетять пісні крилаті,
Краплі крови полетять...
Понесуть усе з собою —
Тільки біль мені лишать.

Богаті переживання душі поета обхоплюють його з такою силою вражіння, що йому здаєть ся неможливим вмістити яскраві образи у відповідну їм форму, — і той сумнів його виливаєть ся в такій прекрасній поезії:

Срібні аккорди, що з серця знялись,
Як я в поспівья їх втілю?!
Райдужні мрії, що з ними злились,
Як їх зловити зумію?!..
Ніжні квіти, що в серці пахтять, —
Як їх відтіть позриваю?

Жемчуги сліз, що на квітах тремтять,
Як їх тобі позбіраю?!
Втілить чуття мої в згуки, в слова
Світ увесь навіть не в волі...
Як же душа моя їх проспівала,
Частка душі світової?!..

Такий сумнів єсть один з болючих моментів творчого процесу, того процесу, що дає найвище задоволення і разом найбільшу муку, що йде з самих глибин поетової душі, що вічно творить і переживає біль боротьби з обмеженістю людської вдачі.

Серце мое — клітка,
А пісні пташки,
Що об неї б'ються

І на волю рвуться
В небо, в саяво дня.

Той творчий процес відбувається скільки власною активно-свідомою силою поетової душі, стільки ж і незалежною від волі його самого силою її чуття і натхнення.

Душа співає, як все співає... І рвійно лове кожну мить
Вона—як озеро... Тремтить І все незмінно відбиває...

В початку першої книжки своїх поезій, немов би для пояснення секрету своєї поетичної творчості, О. Олесь ставить отсей вірш:

В дитинстві ще... давно, давно колись Весь божий світ сміявся, радів,
Я вибіг з хати в день чудовий... Раділо сонце, виви, луки...
Шумів травом степ повковий, І я не виніс щастя-муки
Сміявся день, пісні лились... І задзвеніли в серці згуки
І розітнувсь мій перший спів.

Пісні поета—то справжні іскри його душі, що сиплють ся від ударів життєвої сили.

Хтось ударив без жалю по серці моїм,— І посипались іскри ясні
І схопилося серце вогнем золотим... І в дзвінкі обернулись пісні.

В Олеся бачимо на диво прекрасні, ніжні образи походження пісні. Треба справді мати душу—еолову арфу, щоб видобувати з неї такі чудові згуки.

Затремтіли струни у душі моїй... Задзвеніли струни ще ніжніш—ніжніш...
Мелодійна пісня задзвеніла в ній... Мабуть ти до мене думкою летиш,
Що ж до їх торкнулось? Чи проміння дня, Мабуть ти це вьється у душі моїй
Чи журба, і радість і любов моя?! І крилом черкаєш срібні струни в ній.

Поет, що чуло відкликається на вражіння природи, людського чуття і думки, поет—еолова арфа—се все ж не ідеал поета. О. Олесь ставить до поета ще особливі вимогання—громадсько-горожанські, і сї вимогання мають у його першорядне значіння. Чи додержав сам Олесь сього вимогання на ділі—про се буде річ далій. Але для поета, що так глибоко розуміє і чує красу, так упивається нею, — таке признание дуже характерне.

Поглянь,—ось-ось почне смеркати, Кона росп'ятий на хресті,—
А там і літня ніч злетить, Тоді забудь красу, співаче!
Почне циганкою дурить... Тоді—вкривайтесь пилом струни,
О, єсть про що пісні складати. На вік, улюблена, прощай,
Коли-ж ввесь край нечутно плаче, А ти, бурлако, руку дай
Гние, ростоптаний, в смітті, І—в путь, під стріли і перуни!

І в другому місці поет каже:

Лишу я співи про красу, І з гір високих понесу
Забуду власні жалі Народові скрижалі.

Се свого роду ідейний аскетизм, перевага горожанських ідеалів над ідеалом краси, тема до того великого змагання, в якому вже так багато вилито чорнила. Ми не будемо знімати того змагання. Беремо за самий факт ту думку, що склав собі поет і оддає їй силу своєї творчості. Всю силу слова волів би зібрати він для послуги рідному краю.

Не слів мені, а стріл крилатих і сталъних !
 Я хочу вам про рідний край казать...
 Я хочу ними кидать і влучать
 В серця катів і зрадників гидких.

.
 Не слів мені, о ні! не слів, а ніжних хвиль !
 Хай плещуть хвилями пісень моїх слова,
 Хай кожна рима рани обмива,
 Хай кожний спів уйма народний біль.

Загальний тон поезії О. Олеся — бадьорий, перейнятий вірою в життя, в перемогу добра над темними силами. Душа поета знає хвилини розпуки й безнадії, але здебільшого — в сфері самих особистих переживань, особистого горя.

З серцем, повним смутку-горя,
 Утомився я ходить
 І прийшов на берег моря,
 Щоб журбу свою втопить.
 „Хвилі, хвилі! люту муку
 Ви з грудей моїх візьміть...

Утопіть її, гадюку,
 На край світа занесіть“...
 Стали хвилі і зітхнули...
 І крізь сльози бачив я,
 Як в журбі моїй тонули
 Море, небо і земля.

В такі хвилини журби виривають ся у поета сильні вирази безнадії.

Всю стуму роспачу душі моєї
 Не розігнать і всесвіту всьому...

Геть кобзу!.. Струни я порву на неї
 І розібью її саму.

В такі хвилини обгортає бажання зникнуть, потонуть в темній безвісти, знайти вічний спочивок від ненависти й любови...

Зникнуть би там, потонуть у тій млі,
 Кинуть би все на далекій землі,

Все, що ненавижу, все що люблю,
 Все, що скривавило душу мою.

Настроєм туги перейняті поезії на сюжети безнадійного кохання. Але то не звичайний настрій і тон нашого поета, — о-стільки незвичайний, що на мотив особистої туги не знаходимо в його тих перлів поезії, як на інші мотиви (виключаючи хіба чудову поезію „Коли на крилах ночі на землю сон злетить“). По своєму основному настрою се поет надії, віри, поет краси і сили природи й життя, поет впевненої й свідомої боротьби за кращі ідеали людськості. Бадьорий тон його поезій бренть мало не в кожному його слові, навіть в хвилини душевного смутку, і печаль душі його вже осяяна сонцем надії й радости. Ось в яку чудову, високо-артистичну форму втілено ту дивну гармонію боротьби радости і печалі:

З журбою радість обнялась...
 В сльозах, як в жемчугах, мій сміх.
 І бляск, і стума в той же час,
 І як мені розняти їх?!

В обіймах з радістю журба.
 Одна летить, друга спиня...
 І йде між ними боротьба,
 І дужчий хто — не знаю я...

Дужча все ж радість життя. Вона перемагає темні течії душевних настроїв і побідним покликом вкриває ту перемогу.

О, ще не всі умерли жалі,
 Не всі проспівані пісні,
 Не всі захмарилися далі,—
 Ще кров кипить, клекоче в шалі,
 І серце б'є, як дзвін, в мені,
 І вся душа в огні.

Життю і вам я не скорюся,
 Вогню сльозами не залью,
 Я буйним степом розгорнуся,
 Я морем співів розілюся
 І в кожну пісню увілью
 Весь жар, всю кров мою.

Безвідрадни обставини темної ночі життя не зражають поета, не ламають його віри в те, що

...рожевий ранок незабаром встане,
 Засміється сонце в небі золотому.

Непохитною вірою звучать його слова:

Ти на ніч не дивись...
 Яка б ніч взагалі

Ні була на землі,—
 Прийде ранок колись!

На ясному тлі тієї життєвої енергії поет щедро розсипає на диво прекрасні перли поезії, що цілющою водою ллють ся в змучену життям душу, вливають в неї віру і силу.

Хіба не бачите, що небо голубіє,
 Що сонце ранками всміхається ніжніш,
 Що вся земля в якимсь чеканні дивнім
 І легше дихає і дивиться ясніш.
 Хіба не чуєте, про що вітри шепочуть,
 І як з зітханнями зливається їх сміх...

Хіба не чуєте—як голуби туркочуть,
 Як краплі котяться і падають із стріх.
 Хіба не вірите, що скоро день засвіте,
 Що сонце наше вже з-за обр'ю встає,
 Що хід його спинить ніщо не зможе в
 світі,
 І цвіту нашого піщю вже не уб'є.

В тій величній сімфонії сили, краси і радості життя, яку дав нам поет, дуже яскраво визначають ся два мотиви — любов і природа.

Любов!.. Так багато і так гарно виспівувано про неї, а справжнє поетичне чуття все ж видобуде з невичерпаного джерела її оригінальні мотиви. Кожна людина — оригінальний автор свого чуття і в більшій-меншій мірі — навіть поет його. Багата ж душа поета, що переживає все чуткіше і яскравіше, творить образи, що ваблять нас своєю красою, углубляють наші переживання. О. Олесь викресав з свого почуття яскраві, прекрасно-чисти образи сього вічно нового, свіжого і молодого почуття людської душі. Таких поезій багато розсипано в обох збірниках нашого поета. От, напр., його серенада, що так і оддає спекою і пахощами розкішного півдня:

Вийди! Ще срібніі шати
 Зоряна ніч не зніма.
 Цвіт осипають гранати,
 Вітер на травах дріма.
 Сонні шепочуть платани,
 Хвилі колишуть піски,

Ходять по горах тумани,
 Слухають гірні казки.
 Вийди, щоб сонце стрівати,
 Вдосвіта зорі гасить,
 Скуті серця розкувати,
 З світом їх радісно злить.

Або яким нижнім чуттем перейнята отся гарна поезія:

Небо блакитне, зелена земля,
 Груши і яблуні білі..

Квітоньки милі! зірвіть ся з гілля...
 Вітряно! квітоньки милі.

Вітер на північ летить крізь садок,
Північ, ще вкрити світами...
Квітоньки білі, зірвіть ся з гілок,—
Журить ся мила за вами.

Ой, полетіть, до вікна припадіть,
Мов голубки білокрилі...
Візьме на груди вас мила зогріть...
Вітряно, квітоньки милі!...

Говорячи про сей цикл поезій Олесея, просто трудно вдержатись, щоб не навести хоч початку сього чарівного поклику до коханої :

О, моя Русалко з срібними річачками,
Чом ти не воркуеш темними ночами?
О, моя Русалко з русою косою,
Чом ти не щебечеш пташкою дзвінкою?
Чом ти не колишеш мого серця стиха,
Чом не розвиваєш мого суму-лиха?..

Згадую я ночі, теплі і розкішні,
Співи соловйові на розквітлій вишні,
І сади зелені, і жита шовкові,
І сумну музику нашої розмовл...
Згадую тебе я... Згадую і гину
І туди думками, як на крилах, лину.

Те ж саме слід сказати і що-до тих поезій, де малюють ся природа. Вона для поета — жива істота, що любить, страждає, видгукаєть ся на почування нашої душі. Він одухотворяє її, чує, як беть ся її серце, і зливаєть ся з нею в однім почуванні великого процесса життя :

Небо з морем обнялося,
Море в небі розлило ся...
Цілий світ вони забули
І в туманах потонули.

Натхненний живою красою кримських гір, поет в поезії „Над тріщиною“ так звертаєть ся до страдниць-землі :

Чого могла ти так боліти,
Від чого серце билось так,
Що розірвали ся граніти
І залишивсь на віки знак?

Куди потоки сліз лила ти,
Об що ти біла ся грудьми?..
Чолом тобі, о земле-мати,
Уклін мій, страднице, прийми!

Чудово гарні ліричні поезії, нав'язані гірською природою Криму. Гори живуть і дишуть і, вдаряючи красою своєю в серце поета, викреслюють з неї блискучі образи, що мов яскравим промінням освітлюють нетлінну красу природи. Ось картина кримського ранку :

Зайняли ся гори! В золоті камінне,
В полум'ї граніти і въ диму гаї,
А на хмарах грає сояшне промінне,
Грає і дарує усміхи свої.

І проспунулись хмари, і всіхнулись світу,
І всіхнулись небу, морю і землі...
І зняли ся легко, з усміхом привіту,
І поволи зникли, і ростали в млі...

Цілу драму вкладає поет в життя айстрів, сих необачних дітей матері природи, що прагнули до життя, радості і щастя, а зазнали лихої долі. Але розкажемо про ту драму легкими, чарівно-піжними образами поета :

Опівночі айстри въ саду росцвіли...
Убралися в роси, вінки одягли,
І стали рожевого ранку чекать,
І в райдугу барвів життя наряжать...
І марили айстри в розкішнім пів-сні
Про грави шовкові, про сояшні дні,-
І в мріях ввижалась їм казка ясна,
Де квіти не вянуть, де вічна весна...

Так марили айстри в саду в осени.
Так марили айстри і ждали весни...
А ранок стрівав х холодним дощем,
І плакав десь вітер в саду за кущем...
І вгледіли айстри, що вколо—тюрма...
І вгледіли айстри, що жити дарма,—
Схилились і вмерли.. І тут, як на сміх,
Засяяло сонце над трупами їх!..

Так само вражає і захоплює та драма, яку переживав „нарцис, закоханий в лілею“, так само живим, яскравим життям живе пустотлива „Хвиля“, так само щиро „сріблястими і рясними“ сльозами плачуть дві розлучених хмароньки, так само глибоко відбуваєть ся процес життя в інших одухотворених істотах живої матері-природи :

Сплять кипариси, дримають гравати.	Ніжно мімоза щось кедру шумить.
Ніч розкидає сріблясті шати..	Море купається в місячнім світлі.
Кедр до мімози схилився і спить,	Дихають важко троянди розквітлі.

Такі прекрасно-одухотворені картини природи можна знайти із сучасних наших поетів хіба у Лесі-Українки, Чернявського, серед екзотичних поезій Кримського. В тих картинах дише жива душа природи, оживає могутне її тіло, вирисовуєть ся вся жива її істота, що вабить і впиває в себе душу поета, одбиває на ній глибокі сліди і сама чує на собі божественну силу його натхнення, слухіно скоряючись тій силі.

Вірь мені, сестро—в натурі одній	В вічній, нетлінній, повік молодій —
Певнее джерело втіхи,	Щастя, і спокій, і ліки.

Але се не той абстрактний пантеїзм, що обіймаючи весь світ, нехтує близькими потребами і вимогами життя. Навпаки. Оживлюючи й неодушевлений організм природи, натхненне поета тим більше звертаєть ся до найкращого створіння її — людини, найчутливіше відгукаєть ся на його радості й страждання. Вище вже згадувало ся про погляди О. Олесья на горожанські завдання поета. І треба сказати, що ті погляди він твердо додержує на ділі — хоч се вимагає від його великої жертви, дуже дорого коштує той ідейний аскетизм для його артистичного чуття. Справді, хіба ж се не велика жертва, коли той, хто бачить

. в натурі одній	В вічній, нетлінній, повік молодій —
Певнее джерело втіхи,	Щастя, і спокій, і ліки,—

той самий, не вагаючись, зрікаєть ся тої втіхи, щастя, ліків, спокою, коли перед ним встає дилема — чи ті утіхи особистого життя, чи інші альтруїстичні завдання. Як та євангельська ідеальна істота, він роздає багатство своє, одягаєть ся саму власяницю і впевнено, твердою ногою стає на тернистий шлях служення вищим ідеалам. Хіба се справді не аскетична саможертва, коли од такого поета краси і радості життя, як Олесь, чуємо такі слова :

Що мені з того, що сонце весняне	Що мені з того, що жайворон в полі
Скоро засяє в проміннях ясных, —	Буде про волю, про небо звонить, —
Людність з ним вмісті сміятись не	Людність не зірве кайданів неволі,
стане,	Людність не стане по людському жить.

Здавлена щемками дум крижаних.

Що мені з того, що в квітах розкішних
 Буде цвісти і пахтати земля, —
 В тих же сльозах і стражданнях невтішних
 Журно дзвенітиме пісня моя.

Серед творів Олеся так багато так званої „чистої поезії“, такий чується в ній тонкий і чистий аромат натхнення, що, здавалося, — от-се й справжній його поетичний шлях. І по виході першого тому Олесевих поезій, де були речі і горожанського змісту, мимоволі з'явилися тривожні почуття, — чи не насилує він свого талану, повертаючи його на послугу вимогам часу, чи не пригасить він тим своєї божої искри. Але як виявилось з другого тому, тривога та була даремна. Коли вже в першій книжці і були горожанські поезії великої сили („Сніг в гаю“, „Ха-ха!“), то друга книжка поезій Олеся довела остаточно, що його многогранний талан вміщає в собі широкі елементи поезії і що горожанський мотив — се питомий риса його поетичної вдачі, від неї нероздільна і — може — найбільше сильна і характерна для нашого поета.

Зо всіх горожанських мотивів найбільше в поезії Олеся одбився патріотизм. Любов до рідного краю, страждання його муками, поклик до праці над кращою його долею, незламана віра в ту його долю — на тлі цих мотивів сплыв Олесє ледве чи не найяскравіший, перевитий колючим терном, вінок своєї поезії. Страждання народні крають душу поета і голос народньої муки неугавно звучить в його душі.

Куди піти, Куди втікти Від голоса страшного? Тікаю я. В лісі, в поля, — І не втічку від нього. Біжу, а він	Гуде, як дзвін, На смерть немов, Все — бев, та бов... І я криком кричу І із хати лечу, А за мною врівні Щось біжить і співає мені.
--	--

Становище рідного краю вкидає душу у тяжкий роспач.

Ті ж тюрми, і ярма, і гніт, на землі...
В сльозах мої сестри, і браття в кайданах...

Страшні картини насильства та знущання, що здатні довести до божевільної роспуки („Хто ви? хто ви?“, „Ха-ха!“), „Над трупами“, тим більше шматують душу, що так іще недавно зоріла надія на краще життя.

На наш бенкет були вже сплетені вінки, Стояли вже для нас столи накриті... І ось, — лежать ростоптані квітки, І наші келехи розбиті,	І ніч страшна іде... страшна, мої брати.. І так голосять жалібно каліки, А там, немов серця людські, горять скирти, Щоб, може, згаснути навіки.
---	--

І в сю чорну годину діти зріклися своєї матери.

В огні палає Україна...
Але на крик несамолюбий
Ніхто з синів її не йде,
І дзвін, каміннями розбитий,
В повітрі більше не гуде.

Борді за край і народ не тільки не знаходять відгуку в тих, за кого борять ся, а навпаки — тупий глум і образу.

Везли їх, зраних в борні з.....,	І ось, вони на мить одну спинили ся
Везли їх, стомлених в тюрмі за гра-	І на селян крізь ґрати задивили ся,
тами,	А ті стояли, як камінне —
Везли, щоб там, в краях холодних	І хтось, лузаючи насінне,
Згвоїти велетнів народних.	Дививсь на вікна і сміявсь:
.....	„А що, голубчику, попавсь?“

Чорна ніч спустила ся на землю, вкрила весь край і затьмила людські душі, що позбавили ся навіть розуміння свого становища.

— Вас дурманом обпоїли,	Все ми бачим, а не чуєм
В наші вуха цвяшки вбили,	І ніяк ми не згадаєм,
Наші голови скрутили	Що зробилось з нашим краєм,
І такими жить пустили...	І не знаєм, — божевільні, —
День ми днюєм, ніч почуєм,	Чи в неволі ми, чи вільні...

І от „Україна прекрасна, пісень і волі сторона“, стала ареною неволі, насильства, безнадійного підупаду святих заповітів людськості. Народ, що цілі віки жите оддавав за свободу,

.. мій народ в катами вмісті йшов,
Сам скутий раб — заковував других..

І з уст поета зривається таке огненне слово до рабського народа :

Прокляття, розпач і ганьба !	О, краю рабський, скільки сліз
Усю пройшов я Україну,	Будо в мені, і ласк, і втіхи...
І сам не знаю, де спочину,	Які чудовні трави-ліка
І де не стріну я раба.	Для ран твоїх в собі я ніс...
Зректись себе, забудь ім'я,	Ти п'яний спав... А я горів,
Всесвітнім соромом покритись,	Душа ставала крем'яною,
І, не соромлячись, дивитись, —	І не слова тепер спокою,
Це дійсність, сол? — не знаю я..	А іскри креше з неї гнів.

Той докір належить найперше тим, що народ свій покинули, слідом за силою пішли

І в найми душі віддали,
І клад що вам діди сховали,
На скибку хліба проміняли...

Запакощена народня нива стала ґрунтом, на якому буйно зросли пустоцвіти, що тягнуть з неї соки і сили. Гнівне, погрозливе слово до сих пустоцвітів нагадує почасти Шевченкові ієреміади що-до перевертнів.

Ой, і пишно ж розцвіли ви	Що ростуть на їй щасливі,
На убогій рідній ниві,	Тягнуть сили, точуть соки,
Рясно цвітом її вкрили —	Розривають на всі боки.
І червоні, й сині, й білі..	Ой, народні пустоцвіти,
Чом же бідному народову	Доки будуть вас терпіти,
Не дали ви їй досі плоду?!	Доки будете рости ви
Віє вітер із півночі, —	На грудях слабих у ниви?!..
Цвіт летять за ним охоче,	Гей! серпи, я бачу, сяють —
Тільки киди стебла ниві,	І женці пісні співають !

Єсть іще й інші пустоцвіти, що не зрікаючись свого народу, становлять його собі простим приводом до аматорських виступів в словесній грі. Словом кривавого білю звертаєть ся до них поет :

Стою, дивлюсь на вас з докором..	Рубались, сіклись ви, кололись,
А душу біль і жаль пройняв ..	Упавши, ворога кляли,
Я вам повірив - аматорам	І знов — то левами боролись,
І гру борнею уявляв.	То сльози жалібно лили..

Вразили ви мене до краю

І всі остали ся живі..

А я... я в муках уміраю...

А я тову в своїй крові.

Тяжкі картини, розпачливі почуття. Але вони не зламують духа поета. Як проклони його та ганьба звучать силою, так поклики до боротьби з темною ніччю лихих обставин звучать надзвичайною енергією і вірою в кращу долю народню. Єсть у нього сльози білю і гніву, сліз без надії і розпачу немає.

Я більше не плачу... Я муку свою	Горять його рани..
В кайдани сталльні закую:	І душу свою
Народ мій закутий в кайдани,	Я ранам його оддаю.

Хвильова втома і вагання не переривають його енергії.

О, ні! о, ні! Розбитий храм	І я з землі підвожусь знов,
Встає живий в моїй уяві	І знов в мені вогонь палає,
І кличе знов в бої криваві	Одна рука меча тримає,
Помстити лютим ворогам,	Друга спива червону кров;
Зове мене з труни гнилої	Як сокіл, бется серце хворе
Блиснуть мечем і впасти в бої.	І сил в мені буяє море.

Так і других закликає поет до завзятої боротьби, що має вибороти у життя кращу народню долю.

Гей до зброї! Бийте в дзвони,	Хай гудуть, як громи, дзвони...
Будьте смілі як дракони!	Хто там ззаду? —
Всіх гукайте,	Кулю гаду!
Всіх скликайте —	

Закликаючи до спільної боротьби, клейнить він соромом млявих і лехкодушних :

Доки ви будете ждять, камяні,	Небо вбірається в равінні шати,
Доки отруєні будете спати?!	Схід червоніє в кривавім огні.
Встаньте! давно проспівали півні,	

І пісня звучить бадьорою певністю, що завзяту боротьбу буде доведено до краю, звучить вірою в перемогу завзятих борців над темними силами.

Ми не кинемо зброї своєї:	Наше військо в боях бенкетує,
Наше військо смієть ся, бьучись,	Наше військо вміра, сміючись.

Наслідком тої перемоги буде воля, рівність, здійснення тих мрій, що здають ся тепер такими далекими.

Я вірю в чудо! Прийде час, —
 І вільні й рівні встануть люде
 І здійснять мрії всі ураз!

В прекрасних образах і аналогіях малює поет пробудження народного духа і відродження рідного краю, беручи ті образи і аналогії з широкого поля природи, яку він уміє таким чарівним способом одухотворити й оживляти.

Сніг в гаю... але весною
 Розівьеть ся гай...

... Може долею ясною
 Зацвіте й мій край.
 В небі мла, а сонце гляне, —
 Мла ростане в мить...
 ... Може й мій народ повстане,
 Скрикне: „досить гнить!“
 Сон... але всю землю збуде
 Жайворон — гінець...
 ... Може й ти, мій сонний люде,

Знайдеш сну кінець.

.....
 Як вулкан, стоїшь ти, згаслий,
 Але чую я,
 Що в душі твоїй нещасній
 Море ще огня.
 Вірю я, що не схороне
 Сам себе мій край
 І кричу: „о, мій Самсоне!
 Пута розривай!“

Розірвавши пута свого духового сну, народ увійде в нове жите — життя волі, радості, щастя. Той момент відродження народного духа — найвеличнійший момент в життю народньому і поет малює його в таких величавих рисах:

Яка краса: відродженце країни!
 Ще рік, ще день назад тут чувся плач
 рабів,

Мовчали десь святі під попелом руїни,
 І журно дзвін старий по мертвому гудів.
 Коли відкільсь взялася міць шалена,
 Як буря все живе схопила, проїняла,—

І ось,—дивись, в руках замаєли знамена
 І гимн побід співа невільна сторона.
 Так спить орел, — і враз, розкривши очі,
 Угледе світ, красу і простір голубий,
 І легко з скель спорхне, і в небі закле-
 коче

Про вільний льот орлів, про ранок золотий.

Я не мав на меті подати повний критичний нарис поезії О. Олеся. Мимо всього иншого, якось трудно підходити до його з ножем холодного аналізу, і мимоволі йдеш за ним, зачарований надзвичайною красою його поезії, і за ту красу прощаєш йому деякі слабкі, навіть банальні його поезії, що без потреби завів він здебільшого до першого тому своїх писань. Не мав я на меті вичерпати і весь зміст його творчости. Я подав лиш головніші мотиви поезії О. Олеся. Рано іще кристалізувати у всі подробиці літературної догми думки так ще молодого поета, що лиш недавно виступив на письменницьке поле і сказав поки ще далеко не останнє своє слово. Літературно-художественний та політично-громадський світогляд його вилив ся поки-що лиш в самих загальних точках — в формі самих загальних ідей. Конкретні сторони того світогляду вирисовують ся ще не зовсім ясно, і багато поезій Олеся вражають більше красою форми і глибиною настрою, ніж силою переконання, що може походити з широкого і яскравого світогляду автора.

Повне, цілковите вироблення його — діло дальшого часу, в міру того, як буде кріпнути, ширитись і углублятьсь досвід талановитого поета через орлину остроту його духових сил, в міру того, як буде зростати великий од природи духовий його скарб.

В особі Олеся українська поезія придбала велику поетичну силу. І хочеть ся вірити, що та сила не схибить, не застоїть ся, тим більше — не піде на втрату. Для такої віри — і навіть певности — єсть досить тверді основи в двох томах поезій, що виявляють сталий зріст його здорового талану в протязі навіть одного-двох останніх літ.

П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ.

ВЯЗЕНЬ.

Три аршини впововш... Не дістанеш вікна,
 Стіни голі, та квати залізні, міцні...
 А на дворі весна... Там щебечуть пташки,
 Зелене трава, розцвітають квітки
 І струмочки невинні дзвенять голосні!
 Тільки небо ясне зазирає в вікно
 Та хмарина кудась в далечинь пропливла.
 Дужий жаль обхопив моє серце смутне:
 Чом і друзі й знайомі забули мене?
 Мені хочеть ся волі і ласки й тепла.
 Мов по клітці ходжу і кохаю в душі
 День і ніч безперестанку думу одну:
 Хто мій вік молодий змарнував без пуття,
 Відірвавши мене від борні, від життя,
 І за віщо? Скажіть, бо ніяк не збагну
 Я злочинець? А що ж ви зловчинком звете,
 Хоч тепера скажіть, бо не можу вгадать?
 Я кохаю свій край, прагну світла йому,
 Бо ненавидю лихо, сваволю й пітьму,
 Щиро хочу всі сили на працю віддать!
 Я лихого нікому, брати не зробив,
 Бо кохаю добро, святу правду й красу;
 І ніразу не смів я ганебно мовчати
 Коли треба було до змагань закликати!
 Чи ж за се таку кару велику несу?
 Чи за се я не знаю ні волі тепер,
 А ні сонця, ні чар молоді весни,
 Що ту волю на прапор я свій записав,
 Що за інших житте б молоде я віддав,
 Щоб позбулись пітьми і сваволі вони?

ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА.

„В хеділю рахо зіле копала“.

(Оповіданє)¹).

Старий Андронаті приблукав ся до села, де жив Гриць з своїми родичами, і вже чи не в друге обійшов те село по милостиню. А знов як звичайно, обдарувала його синьоока Настка чи не найкрасше. Вона любила подавати йому милостиню, бо він дякував так щиро і красномовно, так знав до душі промовити, що іноді не наслухав би ся його слів.

Так і сим разом.

Подякувавши і поблагословивши її чи не вдесяте може, схилив ся ще кілька раз низько перед молодою жвавою дівчиною, що не досить того, що ласкава в дарунках, да ще й нині сама йому ворота відчинила, щоб нетрудив ся. Та ось, коли він погляне ліпше, а вона чомусь коло нього. Випроваджує щебечучи щирими словами, а де далі і з наказом шанувати в горах старі ноги, бо гори зривають їх в тих хто не родом з вершин...

Так вона говорить і нараз стає.

Та постоявши ще хвилину, врешті сідає і з тим просить і його усїсти.

Дід здивував ся, однак не сідає. Він опер ся лиш на палицю і дивить ся на неї. Яка вона добра та щира отся дівчина, яка милосердна! І не від нині вона така, а від коли її знає, бувала все така. Господи благослови її, Господи благослови! — повторяє раз по раз — і збирає ся йти далі. Однак Настка встає і задержує його.

„Діду“ — каже. — „Сьогодні я маю з вами щось говорити. А ви хоч сядьте, хоч постійте, а казати мушу“.

Дід зчудував ся. „Кажі, дитинко“ — відмовляє — „що там тобі треба, чи що хочеш знати, а я вже ліпше постою. Так вже звик вічно на ногах пробувати, що нічого мені й стояти“.

„Діду Андронаті“ — почала Настка, посилаючи при тім свій ясний погляд далеко по верхах, неначе б нагадувала, збирала щось в думках. — „Ви мене, діду, знаєте. Мене і Дончукового Гриця з котрим не раз балакали — і не від сьогодні вже. Знаєте, чийх я родичів, чийх він родичів. Тому і послухайте, що я вам розкажу. А розказавши, опісля вас про щось попрошу“.

„Кажі, душко, голубко“ — відповідає старий і опираєть ся

¹) Докінчевне. Див. III, IV, V і VI кн. Л.-П. В.

ліпше на палицю, спозираючи на дівчину уважно, щоб нічого з її слів не стратити. Вона ж така милосердна, та синьоока. Добра дитина хоч куди. Ніколи з порожніми руками з хати не відправляла, а часто-густо і куток на нічліг приладжувала, коли де інде на нього лиш з недовірем споглядали, ба навіть іноді не хотіли і на обійсте прийняти.

„Ми любимо ся від давна, діду Андронаті, як самі вгадаєте, я і Гриць Дончука“ — сповідаєть ся дівчина.

Старий усміхнув ся: „От-то, новина“! — сказав. А далі додає живо з нетаєною теплотою в голосі. „Хто б того не любив! Багато світа перейшов я, та такого красного жвавого хлопця, як отсей Гриць, як ти кажеш — Дончука — я нігде не бачив. Виглядає мов сам святий Георгій, як на коні їде. Гарний він та пишний, благослови його Боже! — Та ще й добрий і розумний і м'якого серця“. — І з тими словами старий мов пригадавши собі щось, наново розсміяв ся. — „До красних він легко липне, чи не так, голубко?“ — питає все сміючись.

„Так і не так, діду“ — відповідає Настка, лиш якось не спішно.

„Тим то і штука, біла ти голубко“...

„Гриць лиш мене одну по щирому любив“...

„А ти звідки знаєш, як хлопці в світі люблять?“ — перебиває. — „А ще до того такі, як саме твій Гриць! Чи одну, чи кілька?“

„Бо сам розказував мені“.

Дід ніби аж засвистав крізь зуби з подиву і знов засміяв ся. „От же в чім твоя грижа, коли тебе любить? — питає. — „Чи вже перестав любити, хоче до іншої старостів посилати?“

„Е — ні, діду“ — відказує нетерпливо Настка. Такий Гриць не є. А біда в чім іншим і ви нам зарадьте“.

„Я? А що я вам поможу?“ — спитав. — „Де в вас батько, мати, хиба вони не хочуть, щоб ви побирали ся?“

„І то, діду, ні. Вони не противні. Побрати ся — ми поберемо ся... лиш от“... і урвала.

„Лише що?“ — питає дід живіше — „до чого я вам тут потрібний? Я старий і бідний, сам на людській ласці, з людських рук жив, з людської милостині“.

„Правда, діду — відповідає Настка прихильно. — „Але як що нас сей раз поратуюте, то ми раз побравшись, заберемо вас до себе. До віку будете в нас; будемо вас доглядати, доки Бог дозволить“.

Дід розреготав ся.

„Се так ти кажеш, дівче“ — торгуєть ся дід. — „Ти, що

возьмете старого Цигана до себе. А скоро лиш віддаш ся, мене і знати не схочеш!“

„Е, діду“ — опираєть ся Настка і смієть ся з дідової недовірчivosti. — Не такі ми, діду. Не така я чорна, а Гриць не з таких. Самі ви сказали, що з серця він мягкий. То й вірте!“

„От же в чім річ?“ — питає вже дід і сам цікаво. — „Чи зілечка вам якого треба? При собі не маю. Треба би ще збирати“.

„Е, ні. Не зілечка, дідуню“ — заперечує Настка — „лише розуму вашого старого і такого слова“.

„Сло-ва? ага!“ — сказав дід протягло з чудованем.

„Слова, діду, і розуму“...

„Кажі ж, най знаю“.

„Діду“, — починає наново Настка і глибоко віддихає, мов би забирала ся до тяжкого замаху руками. — „Діду“ — і її голос затремтів, уста не складають ся. Слухайте: за горою Чабаницею, як кажуть з „Білим камінем“, живе одна млинарка вдовиця, на імя Іваниха Дубиха. Іваниха Дубиха сама богомільна. В селі перша багачка, для бідних милосердна. Отсе знаю про стару. Та в неї є дочка. Одна одніська, діду, пещена, як та птаха, і звуть її люде „Туркинею“.

„А-г-га!“ — сказав дід протяжним голосом, мов нараз пригадав щось. Однак вмовк і ждав.

„Отся Туркиня, діду, як у селі її звуть, вона чарівниця і прикувала Гриця. Мабуть лихим зілем серце відобрала, чорними бровами в дорозі нам стала. Старости в мене були і ми вже по слові, лиш Грицеве серце ще не в спокою. Мене обіймає, Туркиню любить; мене він цілує, за нею сумує. Не може її забути, все вона йому снить ся, все в червоних цвітах, з ніжними словами. Ратуй, діду!“ — благала далі дівчина, складаючи руки мов до мольби. — „Ти-ж Грицуня знаєш, в нього мягке серце, буде колибати ся між нами обома. Буде гірко жити йому й мені. А все через неї, через чорні брови, через лихе зіле, через її намови“. — І з тими словами Настка вмовкла, ніби стоячки умлівши, а дід задумав ся.

„Кажеш — дуже гарна?“ — Питає по якійсь хвилині.

„Гарна, мов сама княгиня. Чорні брови має, каже Гриць... Очима манить, як та зірка ясна, а цвітом починає. Що я, діду, вдію? Ратуй!“

„І богачка—кажеш?“

„На все село—кажуть.“

„А — мати богомільна?“

„Як сама черниця.“

„Для бідних милосердна?“

„Того вже не знаю. Кажуть дуже добра, але дуже строга. Кажуть, як та пані.“

„А донька починає?“ — питає дід недовірко.

„Бровами, і зілем і червоним цвітом, яким усе стріть ся, до себе приковує... О, дїду! — додала майже з розпучливим зойком дївчина — ратуй!“

„Щож ти хочеш голубко, щоб я тут порадив?“ — питає знов дід і задумав ся над Грицем. — Шкода втратити ласку у сеї білої Настки, шкода і Грицуня, щоб двоїв душу. От і його Мавра двох так полюбила, а на самім остатку — долю погубила...

Дід зітхнув і здавало ся — ще більше на палицю похилив ся.

„Кажі, що зробити, то я так зроблю. Лиш зіля немаю, не годен збирати. Хиба що примовлю, то одно ще знаю. Словами Дубівну відверну, інакше не годен, старість не вспіває... Коби мені Мавра...“

Настка оживила ся. Голубі її, як небо, і звичайно щирі, веселі очі замиготіли нараз якимось чудно зеленявим блиском і вона обізвала ся:

„Я вас навчу, дїду. Я вже придумала, як її перелякати, щоб покинула мого Гриця. А ви допоможіть. Не шкода вам Гриця, щоб долю марнував, зо мною одружившись — за нею побивав ся? Я їй вперед через вас погрожу... а як не поможе... знаю куди піду... На горі Чабаниці жиє одна ворожка, знає на все раду... До неї я піду. А вперед ідїть, ви словом погрозїть. Підете, дїду?“ — Просить.

Дід надумував ся.

„А запросиш дїда на весїля? поторгував ся трохи, а сам думками за єдно коло Гриця...“

„Ой, дїдуню, приходїть! — кликнула дївчина вдовоно. — Лиш перекажіть мої слова Дубівні, добре її злякайте, а сказавши моє і від себе полайте.“

„Так кажі, голубко, — обізвав ся дід. Для Грицевого щастя піду на все, а як скажу слово, буде сказане. А як заклану, то заклане. Раз най має Гриць спокій!“

„Так, дїдуню“ — підхопила Настка і повторила: „Раз най має Гриць спокій!..“

„Тож скажи, голубко, щоб зробив, як хочеш“, почав знов дід.

Настка випростувала ся, відітхнула глибоко і почала: „Відшукай дїду, Дубівну, проси милостині і поблагословивши таке їй скажи:

„Я зачув, Туркине, що ти любиш Гриця, найкрасшого хлопця з угорської границі; що ти починаєш злим цвітом і словом; що ти твориш лиха, відбираєш щасте.“

„І чув я, Туркине, що Гриць тебе не любить, бо вже від дав-

на другу голубить. Синьооку Настку за свою він вибрав і вже не-забавом знею звінчає ся.

„Що ти хоч від него, прекрасна Дубівна? Щоб молоду покинув, до тебе пристав? Таж тебе прокленуть, не лиш молода, але і всі люди, хто про тебе вчує. Таж за тебе піде сміх і глум селом і останеш з смутком, як те марево.

„І чув я, Туркине, що в тебе багатство, тож ти хлопців знайдеш і без Гриця. Молода Грицева, — знай — на тебе плаче, жаль до тебе має, гірко проклинає. Гриць тебе не бачив, як її вже любив, тебе голубив, а її вже сватав. Тому її він возьме, заким доведеть ся старостів післати, тебе посватати.

„І чув я, Туркине, все отсе, що кажу, від тої молодої, котру Гриць бере. Сам їй жалував ся, що ти лиху винна, що його манила, голову дурила.

„Чорними бровами ніби чудувала ся, а з другої сторінки розум відбирала. Червоненьким маком ніби ти строїла ся, а з другої сторінки до себе манила. Лісами блукала, відгомоном грала ся, а з другої сторінки блудом обдавала...

„Тепер спамятав ся, тебе він цураєть ся, чорних брів боїть ся, з ясними кохаєть ся. До тебе вже не вийде, більше і не жди, хибя що його побачиш де на чорнім коні. Тоді відверни ся, щоб люди не знали, що Гриця любила, другій відбирала.

„Та Гриць, як я кажу, давно Настку має, на тебе, Туркине і гадки не має. Перестав любити тебе, чарівнице, і не буде більше до тебе ходити. Попрошай ся з ним...“

„Так, діду“ закінчила, мов змолола Настка і випнявши ся зітхнула неначе скинула тягар з душі. І відвернула ся.

Дід стояв довго мовчки неначе все над чимось роздумував. Врешті обізвав ся: „Ліпше тепер, як за пізно.“ — Та згадавши нараз і Мавру він аж посумнів. По хвилині дальшої задуми, додав: „Не зараз я отсе перекажу, донько, що завдала ти, аж по третій заповіді, щоб не мала відома часу весіля спиняти. Чорні брови здавна лихо все кували і як хто не знає проти них ліку, той і в них пропаде, як в самій глибині. Слава Богу, донько, що ти синьоока, лиха не коїш, добром розсїваєш. Я їй перекажу всі твої слова, та ще й від себе додам, що лише знаю. Нехай вона йде своєю дорогою, а Гриця не спиняє в дорозі до щастя. Я за нього молю ся, здавна вже молив ся, він мені як рідний, для нього все зроблю. Не журіть ся нічим більше, добрі мої діти, хибя щоб весіля гарне спорядити. А бідних також просіть. Діда не забудьте. Дід вам заспіває, звідки Гриць походить, чому він тут, а за ним дід. Тепер щастя вам Боже, доню синьоока, а Гриця пильнуй,

від неї стежи. Поблещи очима, як та чорнобрива, а як він м'який, як самі знаємо, піде за тобою, а *ту* забуде. Дід своє зробить. Дубівну відверне, на сторожі стане Грицевого щастя — і буде гаразд.“

Дід кивнув до дівчини головою і не промовивши до неї більше ані словечка, відвернувся і пішов. Настка й собі пігнула назад до хати, взяла ся за роботу і при ній співає...

* * *

Було три, чотири неділі перед другою осінною Богородицею. Гриць вибрав ся знов раз на приказ батька в сусіднє село за справунками і пустив ся на своїм коні сим разом через гору Чабаницю і саме білою стежкою. Було вже добрих кілька неділь, як не виїздив сюди до Тетяни. Раз не було доси якось коли, бо батько мов зелізом держав при роботі, а по друге він бояв ся Настуні. Помимо всеї своєї доброти і поблажливости від коли про його любов з Тетяною дізнала ся, — була вона тепер готова за ним аж тут пігнати, щоб не допустити, аби з Дубівною бачив ся...

Їдучи тепер от так крок за кроком, він роздумував про дівчат. Як воно скінчить ся?

Настку мусить брати, вже й посватав її. Що з Тетяною буде, він ще сам не знає. Де далі по другій Богородиці його весіле з Насткою. А вона ще нічого не знає, старостів вижидає.

Вже давно її бачив.

Що правда він кілька раз виїздить сюди потайки, та якось так остатнім часом складало ся, що коли вона виходила в ліс — він був при роботі. Колиж знов виїздив він у неділю кradком проти неї, мати її в хаті потребувала, вона не приходила. От, і розминали ся поволи їх дороги, дарма, що любили ся. Та Господь знає, чи не на добре буде воно, се так, хоча вона йому мила, мила. І яка вже мила! та дарма...

Але бачити ся вони побачуть ся, хоч Настка і противна тому. Одначе тим, що він дав слово Настці до неї більше ніколи не виходити, він не дуже журить ся. Що буде, то буде, а любити можна. Настку-ж він бере, а Тетяна?

Тетяна? — повторив допитуючись якийсь внутрішній голос, що пригадував йому чи не Настчин голос — та тут і вмовк.

Що він з нею зробить?

Дві сватати годі. Нехай тепер зроблять обі лад між собою, коли так вже склало ся. Настка нехай зробить. Вона так казала. Вона вигадлива, на все раду знає, вона його любить, про Туркиню знає, нехай тепер робить. Убити не уба її... Що він тут може? Здойме бучу? Дівчата всі однакові, до лиха причиняють ся, а відтак плачуть і голови засушують.

Що йому з них ?

Добре може? Гриць споважнівши зітхнув.

Яке його добро? Що двох нараз любить? Стільки його добра, що з „Туркинею“ був у лісі, як у раю, що його любила щиро, та чи довго то було? Ось нараз „Настка“, стала меж них і все мов закам'яніло — настав кінець. І добра Настка і щира для нього, ліпшої він не знає... і не те, щоб вже немила йому стала, а він полюбив Туркиню. Ні, Дубівна в душу влізла і забути не годен...

Але тепер що він з нею зробить?

З матерею її?

Іваниха Дубиха не жартує.

Коби хоч де побачити ся, на борзї до себе всміхнути ся, лекше сталоб серцю, щоб вже там і не було — а так...

А далі?...

Що далі? — спитав себе і не знаходив відповіді.

Далі... якось воно вже буде — казала мудра Настка. „Вона красна і богачка, віддасть ся і без тебе. Щоб тобі журити ся?“

І справді.

Що йому журити ся?

І в дівчат є розум. Нехай журять ся самі. І вони любили. Тетяна також любила.

Чого тепер сховала ся? Дізнала ся про його весіле з Насткою?..

Може й дізнала ся...

Ой Туркине, моя пташко, яке в тебе серце?..

І їдучи от так, роздумуючи над собою і дівчатами, та минаючи знайомі місця около білої стежки, роззирає ся він тепер, то вліво в глубокий яр, то в право на Чабаницю з „Білим каменем“, де також з нею стрічав ся.

І чомусь сподїваєть ся він, що звідкїсь вийде проти нього Тетяна. Пишна, усміхнена, завітчана в червоні свої цвіти і скаже як звичайно: „То—я“.

Одначе, хоч і як він роззираєть ся, хоч і як бажає його серце спокою „з нею“, „вона“ не виходить. Не виходить і не чути її голосу.

І зітхає скорбно Гриць, морщить хмарно брови. Повинна була вийти, бажає його серце; він же тут. Що правда, він її не сватав, як обіцяв, він її і не возьме, наведе на неї смуток; та хто саме тут винен? Він оден лише?

Обоє винні...

Тому нехай би вийшла, нехай би все любила. Була тут. Була така як доси... хоч раз оден ще. Раз...

„Тур-кине!“ — майже не стямив ся він як крикнув. — „Тур-кине!“ — перебігло таким відгомоном по противній залісненій стороні гори і умліло.

„Ти тут? — пігнав з неописаною тугою в голосі, як перше, покликом... і ждав.

„Тут“ — відбило ся лише слабо його власним голосом, відгомоном і остало тихо... Скільки не надслухував він з усіх сторін якого шелесту, скільки не прагнув його, ніщо не ворушило ся...

Гриць запав в задуму — і не ждав більше.

Знав. Тепер вже не побачить її.

Мусіла розвідати ся, що він посватав другу, і не виходить, плаче

Їдучи задуманий не зважав Гриць, як небо незаметно над ним затягнуло ся хмарами. Далі заколисав холодний вітер деревиною, загреміло зловіщо, а по недовгій часі почало і блискати. Раз по раз і так сильно, що чорний кінь Гриця здичівши від того, почав ставати дуба.

Недобре віщує отсе звірина своїм неспокоєм — думає Гриць і починає оглядати ся.

На небі недобре. Чорні густі хмари.

В лісі темніє чим раз більше, а далі він чує великі краплі дощу на собі. Зразу поодинокі, а відтак чим раз густійші і сильніші. Він підганяє коня, той рветь ся сильним кроком вперед, білою стежкою вгору, а тим часом тріскучі громи потрясають цілою горою Чабаницею, ніби котять ся по через усі інші і десь спинаючись умлівають.

Дощ здаєть ся леть ся подвійно на Гриця. Раз, як здавало ся, з розірваної хмари, а по друге з смerek. Їдучи скоро роззираєть ся він за місцем, де би хоч хвилину сховати ся від дощу, та заспокоїти коня, що переполоханий блискавицями та громами, стратив спокійний крок. Вузка біла стежка, що обвивала Чабаницю і доходила до берега яру, перемокла і бистрий кінь рвучись уперед під гору, майже що хвилі ховзав ся по ній.

Небезпечно було от так їхати саме над пропастею на похилим коні. Гриць зсів з коня, веде його за собою і оглядаєть ся.

В пропасти-ярі шумить і кипить вдвоє побільшений зливою розбішений потік, пориває з собою все на що наткнеть ся і гонить.

Десть не десть котить ся з гори дрібне каміне, вирите силою дощу і никне в долині в воді...

Нараз Гриць спинюєть ся.

На горбку зі сторони, що його гора ніби висадила з себе,

ослоненім цілком густим вітем смерік, що тут розросли ся, стоїть, а радше заховалась під ними мала хатина-колиба. Стара та скривлена.

Біла стежка, що нею їде Гриць, біжить і по пці неї. І хоч саме вона не спиняється коло дверей хати, але тягнеться далі, може і вниз Чабаниці — обвиваючи її заєдно, він не знає — вона все таки дає собою якийсь захист.

Стоїть хатина ніби ще й схиляється над пропастею і показує з одної сторони викривлене віконце, з другої такі самі криві двері.

В мить Гриць рішається.

От тут він поступить. Пережде тучу, що неначе пеклом розкипіла ся над лісом, горою, а потім поїде далі.

Як загадав, так і робить. Стає перед дверми, прив'язує коня під хатю зі сторони, де не їде так дощ, а сам їде до дверей.

Тут він — ростом високий — схиляється, бо двері хатини низкі і скривившись на бік, ледви годні рослого чоловіка приймати.

Та тут він аж жахнувся.

Саме в хвилі, як отворив двері з надвору, отворив їх хтось із середини і поки він добре опам'ятався, опинилася проти нього мов з землі виринула, якась стара Циганка. Сива, патлата, з чорними блискучими очима, і усміхнулася.

„Ходи синку, ходи“, впрошувала вимушеним сміхом, за котрим крився потайний ляк і непевність.— „Ходи до середини. Я вже далі рік, як вижидаю тебе. Карта сповістила.“ — І уступаючи йому з дороги, притискається до чорної закуреної стіни, щоб дати йому місця вступити.

Гриць побачивши нараз так несподівано перед собою страшну мов мару Циганку, завагався в першій хвилі. Та поглянувши ще раз в лице Циганки, в очах якої відбивався якийсь аж за серце хапаючий смуток, поступив смілійше ближше.

Трохи диму з печі вдарило його немилу в лице по свіжій лісовій атмосфері. Він постояв зхилений хвилю і розглядав ся. Ніколи ще не доїздив аж до цієї хатини, хоч кілька стрічався з Тетяною в лісі. Аж сьогодні в тучу завело його в прост сюди! Яка нужда, які злидні! Трохи барвнього старого лахміття, дві циганські торби, палиця... Якась скринчина, привалена свіжим зілем; далі на старім, майже порожнім, закуреним миснику кавалок хліба, на жердці під стелею стара червона хустка, яких тутешніми селами не бачиш, коло того кілька вінків сушених грибів, під пе-

чею лавка, на печі чорний як циганське волосе, кіт, ще висше на комині чорний освоєний ворон з грубим дзюбом і блискучими очима — от і все.

„Сідай, синку, у бідної Циганки, сідай!“ — припрошує Мавра, до котрої поступив отсе Гриць. — „Сідай, не гордуй. От я бідна сама на цілий ліс і людська нога лиш рідко заблуджує до мене. Жию як бачиш, як Бог дає. Дадуть що добрі люде, маю. Не дадуть, то і з корінців жию, як і всі наші бідні Цигани. От так. Сідай!“

Гриць сідає мовчки і все дивить ся на Циганку, що перед ним чогось аж до землі хилить ся, пригадуючи йому собою тим старого Андронаті. Відтак за хвилину встає і ризирає крізь вмащене в стіну скло, що представляє з сеї сторони віконце.

„Нічо, нічо“ — успокоювала Мавра — „дощ ще паде. Посидь трошки і в бідної Циганки. А-ди, я сама саміська на цілу гору, на цілий ліс. Як іде хто сею стежкою, то часом бачу людське лице, а як ні — то ні. Посидь, синку“ — говорила живо і все дивила ся пильно йому в очи. А саміж її очи аж в двоє поблищались.

— „Давно не бачила я такого красного царевича, як ти“ — каже і знов кланяєть ся покірно, як перше. — „Дав - но, дав -- но“ — і зітхнула.

— „Чи може то ти та Циганка, про яку говорять, що вміє ворожити і на зілю знає ся?“ — спитав нараз Гриць, не спускаючи й собі очий з Циганки.

„Або я знаю? Циганів багато на світі“ — відповіла Мавра. „Але ворожити я також умію, щей як! Щоб і не загадала я, все розвідаю ся. Кажу: ще й як! Так само і на зілю знаюсь. Треба тобі якого?“ допитувала ся підхлібно. Від доброго чи злого? Га-й-гай! — заспівала своїм способом. — „Га-й-гай! — і все дивить ся пильно на молодого хлопця.

Грицеві стало ніяково від тих великих чорних очей, переповнених сумом, що неначе не мали тепер іншої точки опори в хаті, як його лице. Ніби упивають ся ним.

„Але бо я чув“ — почав бува знов Гриць, — „що то має ота ворожка бути, що тут не все проживає, і місце міняє. А ти, бачу, й хату маєш“.

Мавра перелякала ся: „ні, синоньку“ — впевняла — „то я ота ворожка, про яку ти чув. Іншої на всі села в окрузі нема. Ой нема, нема, нема такої нещасливої, як Мавра, що свій вік молодий запропастила, на чужині хора, без памяти очутила ся в лісі і остала ся на ласку добрих людей. — І сказавши се розплакала ся.

Гриця почала Циганка цікавити.

На дворі цїдило без перерви, громи все ще котили ся, грозили і про дальшу дорогу годі було йому думати.

„Як запропастила ти свій вік?“ — спитав і став набивати люльку, причім подав і Циганці одробину тютюну, а та його жадїбно вхопила і таки зараз і свою люльку вибрала з під комина і попелу.

„Запропастила, синочку, запропастила“ — почала і наложивши люльку, закурила.

„От як дивлюсь на тебе“ — почала — то і плакати і сміяти ся хочу. Господи милосердний! Давно не говорила я з чоловіком про своє горе, бо рідко хто до мене заходить. І хто хоче слухати бідну Циганку?.. Кинуть мов голодній собаці хліба, або подадуть мучечки, а там знов одробину грошенят, тай рушай з хати, кажуть, щоб що з хати не потягнула. А я, синку“ — говорила гірко — хоч би й потягнула що, то — ади, яка-м бідна, яка опущена. Хто заробить на мене? Мій кіт?“ — спитала, вказавши на свого чорного приятеля. — „він не заробить“.

„Але як би не мій грїх, то яб ще й до нинї була при чоловіці. Мій чоловік, синку, був начальником Циганів. Раду — звав ся він. А мій тато заробляв скрипкою на хліб. Я лиш одна дитина в них була.“

Мавра почала знов плакати.

„А моя мама, синку, моя мама“ — впевняла, — „як знала вона з замолоду гуляти!“ — і при тих словах захитала головою, ніби з самого подиву. — „І я також, синку! Ще-з-замолоду... з-за-молоду. Бувало як загуляю перед панамі на Мадярщині, то аж в очах мені миготить. А найбільше вкруг вогню. Тай через той проклятий танець запропастила я свою долю“.

„Через який танець?“ — спитав Гриць, що не розумів її оповідання.

„Та через он той танець, що іноді молодим Циганам, окрім ворожбицтва дає ніби заробок. Але ж бо й танець, синку. Ади! — я тобі покажу, щоб знав ти, у кого був! — і тут же почала стара, сива Мавра гуляти перед молодим хлопцем легкими граціозними кроками на самих майже пальцях грузно викручуючись, та в пасі вигинаючись, причім намагала ся собі ще до танцю приспїзати.“

Гриць дивив ся якийсь час, не кліпнувши, мовчки на стару. Відтак обгорнуло його несказано сумне почуте за бідною опущеною женщиною, що ось намагала ся вдоволити його всім найкрасшим, що лише знала. Задихавшись не аби як, вона все таки не

переставала пояснити танець, що давав „хліб“ і що очевидно становив колись гординю і все горе її бідного життя..

Він устав і відвернув ся до вікна, а вона докінчила танець і впала втомлена перед ним на землю.

„От такий танець, синку!“ — сказала віддихаючи важко, та сїдаючи рівно, коли тим часом він вийняв з череса гроші і кинув співчутливим рухом і поглядом в її подолок.

„От сей танець гуляла я в пусті і в містечках, але довше, як от се перед тобою, бо була молода і годна. Чардаш зветь ся він. А пани, що переїздили через пусту і по при наші шатра, поступали до нас і любували ся тим. Окрім мене гуляли і другі наші Цигани й Циганки. Відтак послав мене ще Раду в сусідне недалеке містечко по милостині і ворожити — і то було найгірше. Раз — і другий — і третій, синку, аж доки не скінчило ся все. Відтак ми відти забрали ся. Давно було то все, синку,.. дав-но, дав-но, і Мавра була тоді молода і гарна..

Гриць знов наложив люльку, а вона предивно оживлена його присутністю, говорила далі.

„І я, синку, мала б тепер такого сина, як ти“ — впевняла чудовим щирим поглядом своїх прегарних сумних очий — „як би не любов за плечима, а з нею і гріх; а то гріх зраджує все і тому, синку, я нині сама, сама на ціле село, на цілу гору, на цілий ліс. Не дай, Господи, нікому такої долі, як моя. Ніхто тобою не журить ся, чи ти живий, чи мертвий. Жиеш враз з дикою звірюкою в лісі, а більше нічого. Мала родичів — почала знов чи не механічно з привички — і стратила їх. Мала чоловіка, — зрік ся, покинув; мала дитину — хлопеня — убили чи вкрали — Господь знає. Лиш сама остала ся. Сама, синоньку“, — говорила з великими слізми жалю в очах. — „Сама, як кажу, на цілу гору, сама на цілий ліс, хиба що від часу до часу“ — та тут урвала. Сильний грім, що саме в тій хвилі ударив на ново в лісі, перервав її бесіду і вона мов остережена ним, не заговорила про Тетяну, про яку хотіла спімнути, що се одинока її радість в житю, але завершила бесіду на попередне, себ-то на себе саму. — „Сама, синоньку, сама — говорила далі — „хиба що раз в рік Господь пришле якого ангела, як от тебе, ти мій красний царевичу!“ — при сих словах зложила руки на вхрест і поклонилася йому низько, з покорою, і неначе всю змарновану свою душу вложила в той поклон.. Ніколи мабуть не розкошувала більше її бідна душа, яка не знала доси нічого крім пониження, горя і болю, як у тій хвилі, коли дивилася на сього пишного чужого хлопця з чудовими си-

німи як небо очима в своїй хаті. Однак — де бачила вона тії очі вже раз у житю? Ті очі і всю отсю постать з отсим лицем. Де? О! о, о! Господи ти Боже! — І в її бідній души дієть ся щось дивне. Вона починає плакати і не знає чому. Починає сміяти ся і теж не знає чому. Лиш чує, що всему причина він, що розбудив своїм виглядом в її души спомини про її молодість і все минуле. І тому вона мусить плакати і мусить сміяти ся. „Приходи, сину, до мене“ — годна лише зусіх тих чудних почувань, що нею заворушили, одягнути в слова. — „Приходи, царевичу!“ — просить з глибини серця і складає все на ново руки на вхрест і кланяєть ся йому з покорою низько до землі: — „Приходи до бідної! Ти будеш її ангелом небесним. Мені вже карта давно сповідала, що до моєї хати падуть два чоловіки. Оден вже був раз зимою і я не приняла його з остраху в хату. А другий ось ти! Приходи, синку! не забувай бідну. Мій син був би вже тако ж такий як ти — був... тако ж білий“ — і нараз урвала.

А він дивив ся на неї забувшись цілком, мов несвоїми очима і неначе побачив щось з тамтого світа та не розуміє, що з ним дієть ся. Чому йому тепло від тих слів бідної Циганки, від голосу, що її змінив, як почала говорити. Від її щирого погляду, в яким крив ся сам смуток, а однак ще щось інше, тепле...

І був би він так довго тут сидів та все на ново глядів на неї, що гріла несвідомо його душу, прислухував ся її словам, повним щирости і любови, наколи б вона сама не дала всему інший оборот і наколи б його кінь не заржав на дворі.

„Хочеш, синоньку ти мій красний, голубчику мій синьоокий, щоб я тобі новорожила, доки підеш від мене?“ — спитала благаячим таки голосом і не вижидаючи його відповіді, витягла з скринчини брудні, витерті карти, заокруглені вже з уживаня.

„Нехай!“ каже він не охоче; — „ворожи, але кажи правду, хоч лихе, хоч добре, бо мені ще ніколи ніхто в житю не ворожив. А вгадаєш долю по правді, тогди покличу на весіле, як вже запросив такого одного як ти — і дістанеш гарний бакшиш, тож кидай карти... і вгадай!“

Мавра послухала.

Багатьом розкривала Мавра свої карти, багатьом вгадувала, проповідала долю, але от такої запутаної та позвязуваної як у сього хлопця, вона вже давно не бачила.

Ось що кажуть карти:

„Синоньку“, — каже Мавра майже побожно і дивить ся на него поважно. „В тобі дві душиці. А он, одна біла як пані, пишна

та горда. що не кожного хоче знати, а друга — вітрова, синку, землі не держить ся, нічого не держить ся. Блукає, хитаєть ся. Що ти за оден, синку? В кого вдав ся? Хто білий, тато чи мама?“ — питає і питаючись впиваєть ся чим раз довше в нього своїми великими чорними та смутними очима.

„Хто ти, синоньку? Царевич?“ — І сама не зважає як сльози затемнюють їй вид.— „Скажи, голубе! І мій син був би такий...“ майже зойкнула і урвала.

Гриць задражав на її слова, пригадавши, що він підкинена дитина, що не знає нічого про своїх справедливих родичів — і замкнув ся. — Нехай каже далі — думав, може з карт дізнаєть ся, хто його родичі, бо господарі лиш „пройдисвітом“ докоряли, а більше не знає він нічого.

І він ні словом не обзиваєть ся.

„Байка!“ — сказав лише сухо, махнувши зневажливо рукою.

„І не звідси ти родом по родичах“ — говорить стара далі, — а з далека... з да-лека, сину, де ти не ступав своєю ногою. Що се таке? І два рази в тебе тато є, і два рази мама є, а про те коло тебе сирітство... Хто ти, синоньку? Хто тебе так подвоїв?“ — питає знов, а очима впиваєть ся в його гарне молоде лице, в його голубі очи, в його чорний гарний вус. — „Хто ти?“

Він мовчить. А вона і собі умовкла. Їй збиралось чомусь на плач, сльози тиснули ся в очи...

І не бачила вона його нігде і не подибувала, а проте ніби його знає, ніби відчуває в нім щось своє близьке... О! ті очи... ті очи, що вона вже десь бачила!

Де? Не знає.

А бачила їх в житю, бачила. Тепер відчула всею змарнованою душею своєю, що бачила. Дивилась навіть в них. Чула їх на собі. Колись то. О! давно, давно, давно колись в нього! Так в нього! — скричала майже її душа, — але вона умовчала. Гриць заховував ся спокійно, неначе відпорно і вона мовчала. „Не люби, синоньку, чорні очи — обзиваєть ся врешті придавленим голосом і підносить остерігаючи палець, — хмарить строго чоло. „Бо тут чорні з синіми не укладають ся в пару, віщують смуток. Душу колибають. Люби такі, як твої, буде доля ясна.“ Або пожди, додала нараз і задумалась. — „Що то за одна, що тебе любить? Коло неї смуток і дорога. Далека, широка дорога. А ти з весілем у думці — і також вже мов в дорогу лагодиш ся. В далеку широку дорогу. Чи не двох ти любиш?“ — спитала нараз зимно, і дивить ся проникливо на нього. „Не люби

двох, сину“ знов остерігає — „розколеш долю свою; не люби двох, розколеш долю свою“ — і тут урвала. — „Так, стережись дівчат і білявих і чорнявих... А твоїй мамі, сину, паде сирітство. Смутне, важке сирітство, якого ніхто не зазнав світом. Смуток все закриває, хоча ти стоїш коло неї близько. Та смуток тут все закриває. Щастє в тебе, але“ — і не доказала. — „Так доста на перший раз. Іди“, докінчила якось сумно. І сказавши се зложила карти та встала.

Гриць встав і ніби повернув з другого світа. Відтак виняв гроші, і кинув ними гордо старій жінці під ноги.

Вона не дивить ся на гроші, а схиляєть ся перед ним покір-но, складаючи знов руки на вхрест. — „Не хочу я твоїх грошей, синоньку“ каже — а позволь що інше. Ось позволь, сину мій, бідній Циганці, щоб вона тебе поблагословила. Ти вдруге до мене певне не прийдеши, а ти мені милий. Такий був би мій син, як ти, як би був жив. Білий був. Я благословлю тебе, синоньку голубчику, нехай щастє не опускає тебе ніколи як те сонце землю.“ І сказавши се, та не дожидаючи його дозволу, зіпняла ся нараз на пальці, вхопила його за голову, притиснула до грудий — і пустила. — „Іди, синку, може не побачимось більше...“

„Приходіть до мене на весіле, мамцю!“ — відповів глибоко захоплений її несподіваною добротою і вийшов скоро з хати.

В Мавриній хатині тихо
Хто отсей хлопець?

В своїм селі он там на долині вона знала всіх. Тож знала, що він не з її села. Вхопила ся в своїй самоті за голову. Боже, який він красний і який... якийсь такий. От, і кілька гроший їй лишив. Видко богатирський син. І з чимось, що не було ні радістю, ні смутком, а що про те розпирало її груди, вона не може упорати ся. Не видержала довго в хаті. Вийшла.

На дворі устав дощ і з китлів та яруг між горами як і з лісів, клубили ся мраки. Здоймаючись волічуть ся сивими хмарами, а все шпилями понад ліси межі верхами столітних смерек, мов прощають ся з ними, згоняючи одна другу тужливо спішучи десь в далечину.

Маврі тужно.
Тужно і сумно.

Прийшов хлопець мов місяц зійшов в її хаті і важкий смуток викликав в душі. Чого їй тужно? Се-ж чужий хлопець, людська якась дитина, — вмовляє в себе. — А вона бідна Циганка.

І сама на всю гору, на весь ліс, сама й сама. З ніким не звязана, нікого не має, нікому не потрібна. Чого їй по нім тужно? Чи побачити його ще? Просив на весіле. З ким в нього весіле? В яким селі живе? О, вона й не спитала! Так забула ся, вдивившись в нього, що й не спитала. Але вона розвідаєть ся. Нараз стрілила їй одна думка до голови. Може то Тетянин Гриць?

Але ні. Гриць ще не посилав до Тетяни старостів. Бодай доси Тетяна не споминала про те. Але так виглядав, як оповідала дівчина і на чорнім кони відіхав, лише що се не Гриць. Будь що будь, хоч він і не Гриць, а вона піде. Не по милостиню, але щоб його ще раз побачити. Ті очі... ті очі, що аж в ліс в її самоту приволікли ся за нею звідкись

Довкола... тиша... тиша.

Ліс стоїть мовчки, та про те смереки шепочуть щось.

Про те іде шум лісом... щось говорить

Хутко зїзджає Гриць білою стежкою з гори. От-от вже завидніє межі деревами долина. Вже не буде довго білою стежкою їхати. А все думає про стрічу з самітною ворожкою Циганкою. Все вертає думками до неї назад. Тяжко йому чомусь за нею. Важко й тужно. Хоч і ніколи його в житю не бачила, а душу його відразу мов теплим шовком оповила. І хоч не вірив би він ворожці, бо вони всі туманять, але їй одній вірить. Найбільше боліла його майже несвідомо її покора перед ним. Чому корила ся за едно? Не була ж йому нічого винна і не провинила ся нічим перед ним. Побачила перший раз, а вже мов усе тепло своєї душі йому під ноги устелила... Як той дід Андронаті, що завше був такий добрий проти нього оддавна вже і хиба просив не забувати про него. Він розкаже колись дідови про ворожку Мавру і нехай до неї піде. Може добре буде, як обоє стрінуть ся...

„Царевичу ти мій красний!“ — звенить йому її пестливий покірний голос за едно в пам'яті. — „Голубе мій синьоокий!..“

Так до нього незаговорила, ніколи в житю його мати он там на горі, дарма, що звалась „матерею“.

Його мати! та ба! — згадав він і усміхнув ся гірко. — Хто знає, де і хто його мати. Кинули його мов щеня під чужу стріху, щоб позбути ся, на ласку чужих людей і не навернули ся більше. Чи не самітний і він у світі, як он та бідна, як казала: на весь ліс, всю гору? Чи не подібна його доля до її? „Мавро!“ — зойкнуло нараз тужно сумно його молоде серце і свідомо забажало

любови. Тої чистої, материнської любови, якої він ніколи не зазнав в повні в своїм житю, скількоб і не любили його господарі, не любили дівчата, не шанували товариші і всі інші знакомі. А матерної любови, той щирої, теплої, він ніколи в повні не зазнав. Вона одна, перша, обізвала ся до нього по щирому, поблагословила його з душі. З щирої материнської душі. І він чув силу правди її слів і її чутя на собі і він її не забуде...

Роздумуючи над старою бідною Циганкою пригадував він собі нараз і її пророчі слова про його долю. — „Не люби, синоньку, чорні очі...“ — остерігала, піднявши ще й палець — „бо чорні з синіми тут в пару не укладають ся. Люби такі, як твої, — буде доля ясна — „обізвало ся йому голосно в души.“ — В Туркині чорні очі!“ — заговорив сам до себе. Але в тій же самій хвилі відчув виразно, як може ніколи перед тим в житю, якими дорогами були йому саме ті чорні очі, була та з чорними очима. — „Туркине!“ — обізвало ся жадібно його тугою переповнене серце, що все забувало, а її пам'ятало. — „Туркине — вийди!“

Сам не знав, як сльози втиснули ся в його очі, смуток обгорнув його. Він їде ще білою стежкою лісом, а однак угадує, що вже не довго буде нею їхати. Десь не за довго спустить ся в село. Там в долині, чує він, шумить гучно ріка. Набрала дощевої води з гір, розшаліла ся і мов нікого не знає. Але йому спішно. Припізнив ся в старій Циганки і тепер треба квапити ся... Його кінь біжить остро по білій, як сполоканій стежці розтягненій тепер тут рівно.

Тут і там зачіпає він капелюхом о розложисті віти смерік і на нього сипле ся свіжий дощ з лісової зелени.

Далі, далі і стане смеркатись. Густійшим лісом вже ніби сумерк прокидаєть ся, лиш тут і там проблискує заходячим сонцем, що по тучі знов показало ся.

Так.

Однак — хто се йде саме проти него? Чи се не Туркиня? Вона — Туркиня!

І він кличе радісно: — „Тетяно, то ти? — Але тут і вмовкає.

Се справді вона. Вона його пізнає, однак zarazом наказує рукою, щоб мовчав. Вона-ж недалеко млинівки. Він здержує, звертає коня набік, а вона біжить проти нього. Вже спиняєть ся коло нього. Босонога, з підкасаною спідничиною, простоволоса, мов крадьком вимкнула ся з хати з якимось вузликом в руках — усміхнена, щаслива!

Хтоб то сподівав ся! Аж зойкнули з утіхи стрінувшись от

так несподівано — і в раз усміхнулися. „Не клич голосно!“ — остерегає задихана з несподіваної радості. — „Не клич голосно, бо по заду мати йде!“

„Любиш?“ — питає він замість усього з поспіхом, і схиляється з коня до неї, а вона струнка, мов смерічка пнеться на пальцях до нього.

„Люблю“ — відповідає з щілим раєм щастя в очах.

„Коли не любила?“

Він притягає її лакомо до своїх грудий і притискає її тут так щиро і з такою силою, як здається ніколи доси. Відтак цілує. „Тут ніхто не бачить“ — шепче пристрасно.

„Ще раз.“

„Раз“ — каже вона слухняно і цілує.

„Ні. Ще раз“ — відповідає він і цілує другий раз.

„Я спішусь, зозуле, все в роботі.“ Відтак додав крадьком, мов злодій, в поспіху: „Колись лісом знов, як тепер.“

Вона усміхнулася щасливо: „Як тепер“ — повторила так само щасливо не задумуючись — і мов ждала.

„Зійдемося“ — сказав він і рушив спішно з місця.

„Зійдемося“ — відповіла задивившись всею душею на нього і не звертаючи вже більше очей з нього пішла з вигона, з оберненою за ним головою, в гору білою стежкою, якою саме він зіхав...

Він, вдаривши коня, і оглянувшись і собі за нею, погнав і зник мов вітер з її очей...

Схвильовано задрожало за ним порушене сильним рухом коня смерекове галузе. Задрожало і посипалися з нього густі краплі дощу. Чутно рясно впали вони на землю, а далі стали лиш одна по другій зсувати ся, рідко, рідше, а далі перестали...

Згодом стало в лісі тихо

„Гей на Івана, гей на Купала... гей-гей-гей! розходить ся раптом десь високо вже в лісі щасливий голос Тетянин і вмовкає.

„Красна дівчина долі шукала, гей-гей-гей — доспіває за нею в душі з замкненими устами Іваниха Дубиха, що повільним, поважним кроком іде й собі за нею до Маври вгору...

* * *

Одного дня, може в три тижні по стрічі Тетяни з Грицем висилає Іваниха Дубиха Тетяну знов до Маври навідати ся, що з нею діється, бо вже її давно в млині не було, а з тим передає для бідної і вузлик з їдою.

Тетяна йде радо, і вибираючись завітчує ся. Може якраз ни-

ні стрінеть ся з милим, довго вже не бачили ся. В нього робота. Так уже часом бувало, що несподівано вони з собою на білій стежці здибались... А от і остатнім разом.

І пішла.

Іде задумана.

Її думки все коло Гриця. Як він до них прибуде, як пришеде далі старостів, як мати справить весіле, як вони заживуть, яке їх жде щастє і добро і таке инше. Як Гриць перебере в них млин, стане газдувати; як усі його полюблять і шанувати будуть, а мати при них відпочине. Все за її щастє вона добра молила ся, доки і красного Гриця за зятя не вимолила. А як ні, то піде в монастир, куди її заедно від смерти батька тягнуло. Або при них в мирі відпочине, заживе. Все, як захоче. Як забажає — так і буде.

Ідучи так у щасливих думках та пристаючи від часу до часу, ніби відпочиваючи, — вона нараз стає і надслухує.

Їй здаєть ся, що її переслідують якісь кроки, чи не з самого початку, знизу білої стежки вже, і то важкі, неповоротні.

Вона стає, надслухає і оглядає ся. А оглядаючись перечікує.

Може то Гриць?

Але ні. Він все лиш верхом іде. Він мов зріс ся з своїм конем, ніколи без нього не прибуває до неї. Він оден ділить їх тайну, а ліс другий. Се не Гриць.

Вона стає, перечікує знов хвилину і кличе все таки ніби до нього, як звичайно: „Я тут!“ — А відгомін у лісі відповідає розходячи ся її голосом і умліває: „тут“ — і більше нічого.

І знов іде.

Але по якімсь часі вона наново на хвилину перечікує. А з нею враз мов і всі смереки вліво і вправо. Одні над пропастею, другі горою, ніби й собі станули. Колишуть ся лиш легко, шумлять обережно. З нею враз надслухують, а надслухуючи при тім щось ніби пошіптують...

„Грицю?“

„Ти Грицю?“ — питає її чутка душа і відповідає сама на своє питає — „я тут!“

Вона мимоволі хапаєть ся за свої червоні маки, котрими квітчаєть ся, бо так він її любить, і пересвідчуєть ся, що вони на своїм місці, держуть ся добре.

Ні. Не Гриць.

З глибини ліса з заду за нею висуваєть ся стареча, білоголова постать страшного якогось Цигана-старця і суне за нею, як тінь яка, просто за нею.

Тетяна жажнула ся. Ніколи не бачила сього старця в селі, хоч і як добре всіх бідних знала, бачучи їх усіх з часта густа у своєї милосердної матери. Та ось він кланяєть ся складаючи руки по-божно на грудях, як бачила се лиш в Маври, коли її хто обдаровував, і вона з великою пошаною дякувала — і нараз станув. Вона перелякала ся його. Її перестрах перед ним змагаєть ся, хоча вона не була боязлива, — і вона се укриває. Та він помічає се і схиляєть ся в друге покійно перед нею.

„Не лякай ся, донцю, старого діда“ — каже. — „Він заблуdiv тут у лісі, а іде далеко і нікому кривди не робить. Та добре, що ось те бе тут подибав“ — каже далі і блиснув якомсь з вигрибущою злорадністю чорними очима з під білих брів.

„Чогоб я лякала ся?“ — питає Тетяна, а сама уступає старому з дороги, щоб вигідно перейшов по при неї стежкою, та скорше пішов далі. Відтак вибирає спішно ще де що з Мавриного вузличка і передає дїдови. „Прийміть, добрий татку, за душі померші“ — каже вона покійно прохаючи — „та скажіть будь ласка, звідки саме прямуєте? Чи з далекої дороги? І в далеку дальше?“

„Ні, добра донцю. Я сьогодні лиш з долу з вашого села“ — відказує старий Циган, а сам чомусь дивить ся пильно на молоду дівчину, що в великих червоних цвітах, мов русалка перед ним опинила ся.

„А зібрали доста милостині в нашім селі?“ — питає Тетяна і усміхає ся на силу, а з душі рада би утекти від старця як найскорше і найдальше.

„Доста. Спасибі всім добрим, що спомагають бідних. Добре обдали. Не дурно звертав ся я до них; тай і про що хотів я розвідати ся — розвідав ся. Нині я в тім селі в третє з ряду. Більше задержуюсь в селі Третьяківці. Перший раз був я ще перед двацятьма роками, бодай би не згадувати — другий переходив я раз зимою, а отсе пораз третий — а може й остатний, не знаю, як ще доля далі покермує. Та мусів іти. Взяв на себе де що зорудувати — других поратувати, то й прийшов. Але більше, хто зна чи ще прийду.

„Чому?“ — питає довірочно дівчина.

„Старість не пускає. Тай хто схоче старого Цигана тримати?“ відповідає дід, а відтак спершись на жебрацький кій задумав ся.

Та роздумуючи оттак, він все боком дивить ся на дівчину. Вона се відчуває і від того її збирає знов ляк. В решті обзиваєть ся дід:

„Не сказала би ти мені, донцю, чия ти? Така красна, пишна, приманчива?“

„Я донька вдовиці“ — каже скромно, поважно Тетяна.

„Вдо-ви-ці?“ — ніби чудуєть ся дід?

„Вдовиці.“

„А-га!“ — відповідає старець протяжно і знов мірить її оком. Її, і її червоні цвіті і золоті півмісяці, що хитають ся звільна в ухах за порушенем голови.

„А“ — починає протяжно він далі — „коли вже вдовиці — то можеб ти і перебрала за мене одну невелику орудку, щоб я міг назад в своє село вернутись Мене там ждуть і мені спішно.“

„Чому ні?“ — обзиваєть ся Тетяна поважно, з душі рада, що є надія позбути ся скоро старого діда-Цигана — і підсуває брови, як все, коли чудуєть ся. Та чомусь її знов огортає перестрах перед старим.

„Так от скажи найсамперед“ — починає дід — „чи знаєш ти млинарку Іваниху Дубиху? Богомільну шаню, для бідних милостиву?“

„Знаю, татку, знаю“ — відказує на те запитана весело і довірочно Тетяна з щирістю.

„Що має на всю хату одну одніську дочку. Пишну та пещену, на все село найкрасшу“.

Тетяна спаленіла: „Знаю, діду, знаю“ — каже уникаючи його гострого погляду і усміхаєть ся. „Знаю їх обох. Та що тобі до них? До Іванихи Дубихи що?“

„До старої, синку, ні. Мені до молодой діло“ — відказує дід — „красной чарівниці, що зводить хлопців з розуму, та що — як кажуть — чорними бровами відьмує, червоним цвітом манить, а очима перемагає“.

Тетяна рсзсміяла ся.

„Туркинею“ її звуть.

„Туркинею“, діду, — повторила дівчина, а сама чим раз то поважніє, від діда відлетіти б рада. — „Що вам, татку, за діло до Туркині? Кажіть скорійше,“ — напірає нараз прямо — „бо мені квапно дальше. — Я іду до бідной, несу їй ось їстки і вона жде мене“.

„До бідной? — питає дід і приглядаєть ся недовірчиво молодій дівчині, а ще більше її червоним цвітам.

„До бідной.“

„Тож нехай тебе Пречиста благословить за твоє добре серце. Одного вже наділила, а другій ще несе. От добра ти і щира. А чия ти, донцю, щоб тебе згадати?“ — допитує ся знов і не спускає з неї ока.

„Се пусте.“ — відказує Тетяна нетерпливо. — „Красше ви скажіть, що вам від Туркині треба, що, як вже кажуть, відбирає розум.“

Дід зітхає випростовуючись, та ніби побачивши щось незвичайне над головою молодої дівчини починає: „Тяжко, синку, серце другому ранити, та вже як просили, коли вже так треба, коли захотіли, то й перекажу“.

„Хто просив?“ — питає Тетяна, а сама аж тремтить від чогось незнаного.

„Синьоока Настка.“

„Не знаю її,“ каже Тетяна і підсуває брови.

„Настка з Третьківки, що має віддавати ся“ — відказує старий.

„За кого?“ — питає Тетяна і її очі мов розширюють ся в хвилині очікування його відповіді.

„Зараз, донько, не перебивай.“

„І щож синьоокій Настці від Туркині треба?“

„Вона“ — починає знов дід — так пррсила. „Стань — казала — перед Туркинею і таке скажи:

„Я зачув, Туркине, що ти любиш Гриця, найкрасшого хлопця з угорської границі. Що ти починаєш цвітом і словами, що ти твориш лиха, відбираєш щастє.“

„І чув я, Туркине, що Гриць тебе не любить, бо вже від давнійше голубить другу. Синьооку Настку за свою він вибрав і вже незабавом з нею звінчаєт ся.“

„Що тобі до нього, прекрасна Дубівно? Щоб молоду покинув, з тобою одружив ся? Таж тебе проклєне не лиш молода, але і всі люде, хто про тебе вчує. Таж — за тебе піде сміх і глум селом і останеш з смутком, як те марєво.“

„І чув я, Туркине, що в тебе богацтво, тож ти хлопців найдеш і без того Гриця. Молода Грицева — знай — на тебе плаче, жаль до тебе має, гірко проклинає. Гриць тебе не бачиз, як її вже любив, тебе голубив, а її вже сватав. Тому її він візьме — доки доведеть ся старостів післати тебе посватати“.

„І чув я, Туркине, все отсе, що кажу, від той білої Настки, котру Гриць бере. Сам їй жалував ся, що ти лиху винна, що його манила, голову дурила“.

„Чорними бровами ніби ти строїла ся, а з другої сторінки душу в нїм двоїла. Лісами блукала, відгомоном грала ся, а з другої сторінки блудом обдавала...“

„Тепер спамятав ся, тебе він цураєт ся, чорних брів боїть ся,

з ясними кохаєть ся. Не вийде вже до тебе більше і не жди, хіба що побачиш на чорнім де коні. Тоді відверни ся, щоб люде не знали, що Гриця любила, другій відбивала.

„А як не покинеш йому починяти, то знай, що й люде не будуть мовчати. Розійдеться ся неслава про ту чорнобриву, що Гриця з Настунею на все поріжнила. Серце відобрала, душу роздвоїла — нечистою силою в гору утопила...“

„Так“.

„Я дід всьому свідок. Перекажи, донько, от се тій Туркини, як її добре знаєш, що Гриць іншу має. На весіле просить і я там іду.“ І з тими словами дід скінчив — ждав. Тетяна зсунула ся йому в ноги.

„Я — діду... Туркиня“ — зойкнула і обнявши його коліна вмовкла, мов умліла.

Дід стрепенув ся.

„Справді таки ти? Чомуж ти зараз не признала ся, що ти сама Дубівна, то може не був би тобі все переказував. І мав тебе за Дубівну і не вірив. Але добре розповіли про тебе тії, що тебе знають. Подибав навіть тут, куди справляли. Гарна ти, Туркине — жадне не збрехало. А за твою милостиню, що подала ти перед хвилиною, дід тобі зле відвдячив ся. Але я не винен. Я нічого не знав. Настка розповіла, а їй він сказав. Двох він вас любить, а одну бере. Що я тут пораджу? Ти сама тут винна. Було не починяти Грицеві. Ні чорними бровами, ні червоним цвітом, ні солодким словом... ні... сам не знаю чим. Що я тут вам винен? Сама одна ти знаєш. Лиха накоїла. Тому і просили переказати отсе тобі. Раз най має Гриць спокій!“

„Ні, татку,“ — обізвала ся врешті Тетяна звертаючи до старого своє побіліле мов замертвіле лице, стискаючи з невимовним жалем його коліна. „Ні, татку, я не починяла, злого не робила, Гриця лиш любила — о, о, о! — ні, татку, ні,“ — майже стогне, молить, „се не може бути, що другу він бере, не може бути!“ — майже скричала і знов голову до ніг його схиляє, розпучливо їх стискає.

Дід здвигнув плечима.

„Не знаю, донько“ — відповів сухо. — „Так мені казали. Не тугейший я. Я що знав, сказав. Мусів так.“

„О, о, о! — простогнала Тетяна, мов підстрілена, все ще клячучи і притиснула лице до дідових колін. — О, о, о!“

„Так, донько — потвердив дід. — Се все правда, що переказує синьоока Настка. А мене самого Гриць на весіле просив, і я до них іду“.

„Ні, татку!“ — кличе як перше Тетяна з розпучливо-впевняючим голосом, і знов обнімає з невимовним жалем-покрою дідові коліна, мов би іншого руху не знала, мала перед собою святого і молила ся до нього: „Ні, татку — не кажіть сього. Се не може бути... Ми ще ось... недавно тут в лісі“ — захлипала — „стрічались“ і при тих словах вона мов гине, гасне. — „І він... ще цілував. Се не може бути, не правда; він другу не бере... він мене любить. Я не починила!.. — крикнула з розпукою. — „Я лише любила, любила, татку! Ми собі по слові, і заки сніг упаде, буду в його хаті. Татку!! він мене любить. О... тут... в лісі... стільки разів“ — хлипала — „в лісі...“ І знов мов умліває.

Старий зареготав ся.

„Кажеш — любить тебе?“ — спитав.

Тетяна підняла до нього благаючи голову, що в розпуці назад їй опадала. „О, любить, татку добрий, любить!“ — впевняла і на ново як перше тулить і тисне розпучливе лице до дідових колін. — „Мене одну любить, мене одну на світі. Сам мені казав і йому я вірю. А заки сніг упаде — казав — будеш в моїй хаті. Я його Туркиня!“ — крикнула розпростерши руки і впала лицем до землі.

Дід підвів її. „Не будеш, Туркине!“ — крикнув твердо, — „в ній буде синьоока Настка, а Гриць, як тобі кажу, спроще на весіле. Мене вже просив. Я до них іду. Встань, спамятай ся, про Гриця не думай, не мути його щастя, бережись гріху — інакше побачиш!“ — І з тими словами неначе піддаючись якомусь тайному приказови, помахав до неї з погрозою п'ястуком. — Тетяна витріщилась через хвилину на нього з несамовито розширеними очима, однак зрозумівши врешті його слова і його погрожуючий рух, нараз мов змія звинула ся з землі і станула на ноги.

„Іди ти!!“ — крикнула нараз диким голосом, скипілим з раптової ненависти, неначе з його остатнім словом опинила ся вся погань світа перед нею. — „Ти!“ і з тим словом трутила старого так сильно від себе, що він від разу упав.

„Іди — ти!! ти сам нечистий, що мене подибає. Грицю!“ — крикнула в слід за тим з усеї сили мов не тямлячись з розпуки і --- розреготала ся. — „Грицю, я тут!“

В діда спалахнули страшно циганські очі і піднявшись, він погрозив в друге п'ястуком і бичем. „Гай, гай!“ крикнув засапаний і заляв тут страшно.

„От що чарівниця — відьма“ — додав — „сама ти справедлива

Тепер се сам я бачу. Настка правду казала! Знай ти раз від неї, а другий і від мене. Гриць її посватав, а тебе лишає.“

„Неправда, він мене любить!“ — кинулась на нього Тетяна з зворушення здичілим беззвучним голосом і такимиж очима — борнячись з усеї сили проти убиваючих її страшних слів старця.

„Тільки й твого!“ — кликнув на те дід і зальяв ся при тих словах гірким поганим сміхом. — „Тільки й твого. Так як його батько любив колись його матір“ — додав з неописаною ненавистю. — „Тільки й твого!“

Тетяна не зрозумівши всіх його слів, лиш остатні, знов кинулась на нього. „Іди ти!“ — крикнула і підсуваючи високо чорні свої брови підняла руку і указала на недалеку пропасть. „Іди!“ — повторила — „кинь ся там — і більше не вертай!“

Старий витріщив ся з переляком на неї і схилившись за бичем, що випав йому з рук, — хотів її вдарити.

Але її вже не було — зникла. Лиш зі сторони, куди метнула ся, зачув він розпучливі, голосні слова „Грицю?.. я тут!“ А відтак по хвилі прикрій довгий сміх.

Задихана, без краплі крови в лиці, з блудними майже очима, з викривленими устами, впадає Тетяна до матери і кидаєть ся їй на груди. „Мамо!“ — скричала погаслим чужим голосом. — „Мамо, Гриць мене покинув, зрадив! — Мене він любив, а з другою вінчаєть ся. Мамо! — кличе не даючи матери опам'ятати ся з своїх слів, і термосить її не тямлячись що сили. — „Мамо! він дво х нараз любив: слухайте — мамо!!“

Іваниха Дубиха, що саме сиділа на лаві, побачивши нараз майже напів-божевільну доньку, лиш до стіни оперла ся.

„Що за Гриць?“ — пішло глухе питанє.

„Той, мамо, що раз зимою на кони тут був. Гарний такий! В лісі ми все сходили ся; там ми любили ся. Ліс оден все знав. Гриць, мамо!“ — і розреготала ся..

Стара підвелась важко. — „Так?“ — спитала, а потім додала: „Тобі він казав цвіту папороти шукати?“ І сказавши се усміхнулась мов остатний раз в житю.

„Мамо!!“ — пішов окрик нечуваної розпуки на всю хату. — „Мамо!“

„Ти одна в мене була“ — відповіла мати. — „Одна на всім світі!“

„Мамо!!“

Дубиха не відповіла більше..

Тетяна впала на коліна перед нею... сповідала ся.

Годину пізнійше Тетяна знов в лісі.

Летить шаленим кроком, мов сама стріла, до старої Маври. „Мавро!“ — товчить ся ніби голос в її грудях диким стогоном і шукає простору. — „Мавро!“ — аж і опинила ся.

Стара Циганка перелякала ся виду дівчини і відразу її обняла. „Донцю“ — каже — „донцю! яка в вас пригода?“

„Мавро!“ — лиш крикнула і на грудях мов закаменіла.

В очах старої щось лиховістно блисло.

„Він?“ — спитала лише, викрививши уста з неописаним болем.

„Бере другу. Зрадив мене!“ — вистогнала Тетяна і знов як перше умовкла.

„Бачиш? — А ти гадала, донько,“ — обізвала ся Мавра — „що він буде тебе завше любити?“

„О, Мавро!“ — визойкнула Тетяна. — „Любив, голубив, цілував, прирікав, Мавро, ще недавно, ще недавно тут ось в лісі, а тепер...“

Мавра розсміяла ся нараз, мов з малої дитини. „Та-ак?“ — щідить злобно — „голубив, цілував?“

„Голубив, цілував... ще остатний раз з коня, по тучі... о... так щиро...“

„По тучі? — дивуєть ся стара — то він?“ І нараз з глибоким жалем хитає головою і мов пригадує собі щось, шепче. „Боже — Боже!!“ — а потім спам'ятавшись обзиваєть ся твердо і з ненавистею:

„То абись знала, донько, що котрий найбільше милує, той найборше зраджує. Як цілує тебе, його серце вже з тобою прощаєть ся. Котрі так не робили?“

„О, о, о! Мавро!“ — престогнала Тетяна, а відтак закидуючи розпучливо руки по зад голови, скричала: „Я збожеволію!“

„Ні, донцю, не збожеволієш,“ — успокоювала Мавра — „і я не збожеволіла. Ади“, тягнула спокійно, „як мене не то він, але всі відцурали ся, викинули в ліс мов звірюку з поміж себе, дитину забрали. Не здурієш. І я і сьогодні жию, не збожеволівши, сама на всім світі, на цілу гору, на цілий ліс, а все через милуване. І я не здуріла. Га-й, га-й!“ — аж заспівала своїм звичаєм, похитавши головою. — „Не здурієш“.

„А я збожеволію, Мавро“ — впевняла глухо Тетяна. — *Я збожеволію, не годна перенести. Що робити, Мавро?*“

Мавра стискає безрадно плечима, однак надумавшись хвилину додав: „Я піду до нього і сама спитаю. Розвідаюсь, чи правда; хто се тобі казав? Звідки то все знаєш?“

„Старий якийсь Циган, котрого я ідучи до тебе здибала в лісі, все сказав. Він не брехав“, — і тут розповіла Маврі, про стрічу з старим Андронаті.

„А він звідки знав?“ — спитала незвичайно зацікавлена Мавра.

„Грицева молода сама переказувала отсе ним до мене.“

Стара Циганка закліяла, але небавом утихомирившись додала: „Цить, донько, цить; я туди піду, розвідаюсь про все, донесу тобі правду. Цить, не гризи ся. Але знай, коли се правда, їм добра не буде. Ні йому, ні їй. Я тобі як мати — а де мати проклене, там нема щастя.“

Тетяна мовчала, вже не ворухала ся.

„Я попробую ще його назад повернути“ — обізвала ся по новій задумі Мавра успокоючим голосом.

На ті слова старої Тетяна прокинулася мов гадюкою вкушена. Прокинувшись, трутила вона Мавру з такою силою враженої гордості і погорди від себе, як недавно Андронаті, що та на лаву впала. „Щоб ти не посміла!“ — кликнула і випрямившись в цілій своїй молодечій стрункості, підсунула високо брови. „Я не одурила“ — говорила погаслим голосом — „двох я не любила. Щоб ти не посміла. Я його вірно любила“, — говорила з побілілими устами далі — „його одного; він мене зрадив, то що повертати? Не посмієш!“

„То й маєш за свою вірність“ — боронилась уражено Мавра роздразненим голосом.

„Маю“ — відказала Тетяна твердо, віддихуючи важко з зворушення і на хвилику вмовкла.

„Він одружить ся, буде ґазда на все село — а ти?“

Тетяна мовчала, однак мовчачи чим раз більше блідла.

„Він одружить ся, буде ґазда на все село — а ти?“ — повторила Мавра все ще роздразненим голосом.

Тетяна поглянула на Мавру. Боже, що за очи!! як вона дивилася... дивлячись, благала, молила, відтак відповіла: „Буду Тетяною — чим малаб бути?“ — і з тим як камінь вмовкла.

Мавра не зрозуміла її.

„І що йому зробиш?“

„А ти що зробила, Мавро?“ — майже просичала Тетяна, підсуюючи високо чорні свої брови.

Мавра спершу вмовкла, потім закліяла, а врешті сказала: „Я покорила ся долі, піддала ся їй, та от і доживаю. Що було робити?“

Тетяна поглянула на неї майже блудними очима. „Ти — Мавро“ — сказала твердо — „ти покорила ся. Годна була“.

„А ти що, донцю, зробиш? Він тебе вже не возьме“.

„Він мене не возьме. Ніколи не возьме“ — обізвала ся дівчина, однак мов не своїм вже голосом.

„Пропало твоє щастє... пропала твоя доля“ — почала знов з жалобою Мавра і захитала головою по своєму звичаю.

„Ов-ва!!“ — відповіла тут нараз дівчина і поглянувши на Мавру з розгорілим якимось поглядом — вийшла скоро з хати...

Надумавшись хвилину Мавра вибігла за нею: „Прийди за два дні знов“ — кликнула. — „Я піду завтра розвідати і принесу тобі правду. Прийди, як кажу, знов...“

Тетяна оглянулася на сі слова старої, але не відповіла. Сходила скорим нерівним кроком білою стежкою в низ і зникла старій з очий.

* * *

Вернувши в свою хату, вдарила ся Мавра п'ястуком в голову. „Се він, отже той Гриць, царевич мій — він! Він, що заєдно, як казала Тетяна, на чорнім кони їздив, бо і в мене був на нім. Він з Третівки он там за Чабаницею, Ой Господи“, — забідкала ся. — „Де мала я свою голову, коли він був в мене? Я йому ворожила і не догадала ся, що се він? Тетянин! де була голова в мене? Мов ті птахи тютюкали вони собі лісом, може й недалеко мене, а я не стерегла. Тетяно, серце моє! простогнала в голос. Тетяно моя, серце моє, що тепер з тобою буде? Ти, я бачу, не Мавра, ти я бачу, не перенесеш сього. Тебе вже жаль заглушує; Господи, змилосерди ся“.

„Що ти змалку не мала? — говорила далі. „Все, що хотіла, мала. Завше було, як бажала, а тепер...“ із жалю розпуки за дівчиною Мавра за голову імила ся та тут вже і схаменула ся. Ні, вона піде до нього. Завтра. Скоро зазоріє, заким сонце зійде, вона буде в нього. Тепер знає все. Впаде йому до ніг і з душі попросить. „Синоньку, царевичу мій красний — буду молити. Не губи Тетяни. Я її вибавила. Я її виголублила — не вдала ся тобі? Не вдала ся ростом, не вдала ся бровами, не вдала ся серцем? Синоньку мій — не губи!“

Може послухає...

* * *

Переходила Тетяна два дні і дві ночі; майже нелягала. Не їла і не пила, лише все чогось ждала, ходила ніби сонна, не бачила нікого і не чула, а все по лісі і по білій стежчині. То там опиняла ся, де він голубив, то там роззирала ся, де він на неї ждав, то там знов обзивалась „я тут!“ — а все без упину, все горячково, доки не спала з сил, доки не зайшла з нею важка зміна.

Стара мати не спиняє, знає. Хорій душі тепер спокою треба. Нехай в перве своє горе сама переможе. А далі — Господь є.

В лісі добре.

В лісі як в тій церкві. І спокій є і Господь; і зросла вона в нім і свій біль в нім згубить. Вона лиш стереже її, чи не тінею за нею волічеть ся, щоб собі лиха якого не заподіяла. А бережучи, заєдно молить ся. „Господи зціли, Господи скріпи — доведи до миру“. Сама вже мов не та, що в перве по світі ходить. За недовгий смутний час снігом побілїла. До долу похилилась, гробу бажає...

Третьої днини як вернула Тетяна знов з ліса, сказала матері: „Я йду до Маври. Мені треба Маври. Я прийду. Я прийду знов“.

Мати притиснула її мовчки до себе — і бачить — в дівчини голова горїла, очи дивились за чимось широко вперед себе, а сама вона тремтіла...

„Иди з Богом, донцю, до Маври, з Богом і вертай“ — виряжала бідна, а з рук їй тяжко Тетяну випускати. Але дівчина мов лиш вижидала остатнього слова матері, вирвалась дико з її рук і в ліс мов несамовита поспішила...

„Господи зціли, — Господи скріпи — від смерти сохрани...“ прошептали знов матерні уста і вона вернула ся в хату.

.

Тетяна вже в Маври стоїть на порозі.

„Правда, Мавро?“ — було її перше слово, wypowiedжене чужим голосом, в котрім всі струни, що доси грали, пірвали ся.

„Правда, донцю, правда“ — відказує Мавра, і в душі дивується страшній зміні, що зайшла з дівчиною. „З ним сама я говорила. Се той, що раз і в мене був. Та як вже і кажу, сама з ним говорила“. — І говорячи не спускає Мавра з дівчини ока. — „Сміяв ся, донько, що саме я за тебе на нього накинута ся. — „Хлопцєви дві любити можна“ — каже. І він Дубівну любить. Хтоб її не любив? За її чорні брови, та за щире серце. Нікого в житю він так щиро не любив, як саме Туркиню. Але так вже склало ся,

Generated on 2015-07-20 18:51 GMT / http://hdl.handle.net/2027/luug.30112001505020 Public Domain in the United States; Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

що вона друга з ряду — мусить уступити. І що хоч він дві любить, з двома вінчати ся не може. Хоч би хотів — то піп не звінчає. Що Тетяна хоче від нього! Що він тут pomoже! кине Настку? Настка не відступить. — Страшно Настку кинути. Тетяні легше. Вона богачка, другий посватає, і все буде добре. Нею він не журить ся. Йому гірше. Він має все чорноброву перед очима, дарма, що за тиждень в них весіле. Так буде каратись, доки її не забуде. Самі дівчата лиха наброїли, його полюбили, і тепер він винен. Доста Настка гнівається, а то ще й вона заводить. Як він лиху зарадить? Як би знав, зарадив би, але він не знає. Нехай вона, Мавра, перекаже Туркинї, що за тиждень в нього з Насткою весіле, але він її любить...

„Ой — зойкнула в кінці Мавра, і мало що не сплала, — „Мені жаль того твого Гриця, донько. Жаль чогось і гірко. Мені жаль тебе, бо ти моя, а жаль і його, бо чимось і він мій. Господи Боже, чому воно так склало ся? А такий він гарний, а така ти добра, а склало ся так фальшиво. Саме як колись і в мене. Господи прости, я хоч прогрішила ся, чоловіка зрадила, але ти“... і урвала.

Тетяна не відповідала.

Стояла біла, як смерть, все ще коло дверей, не рухаючись з місця, з очима, що шукали заєдно чогось по столі, важко дишучи. А коли Мавра жаліючи її сказала: „Пропало твоє щасте, донько, пропала твоя доля“! — вона не обізвавши ся до неї ні словечком, пурхнула з хати, як від матери, і погнала...

Біжить білою стежкою, розколибана горем, хитаєть ся, хоче побороти жаль в серцю — і чує, не годна. Підпадає йому, він її глушить. Чує лише, що щось мусить стати ся. З нею самою, чи з ним — не знає. Щось потужне, велике, щось, чого доси не було, але мусить, щоб убило те лихо, що знівечило її щасте. Те лихо, що таке велике, таке недобре. Господи! шаліє щось в її цілком роздразненім вже мізку. Чому воно тут? Чому таке сильне? Відтак знов виринає, змагаєть ся перша її думка, що щось мусить стати ся. Передовсім стати ся, щоб убило те лихо, що убило її щасте. Вона його уба. Вона. Вона чує, що уба. Що годна. Але як? Але що?.. Вона не знає нічого... Нараз в її голові починає знов путати ся. Хто винен? — питає сама себе. — Гриць? Ні. Гриць не винен. Він її любить, ось сказав і Маврі, що любить. Настка винна? Ні. І Настка не винна. І в Настки щастя нема. Її Гриць не так любить. Нараз застановляєть ся. „А може і любить? О, любить, любить!“ — закричало щось кривавим зойком в

її душі, перемагає, заглушує все попереднє — „любить! інакше би не брав. Любить!“ — і тутже заливаєть ся вона страшним божевільним сміхом...

Відтак знов вертає, напливає перша думка. „Гриць винен? Ні, Гриць не винен. Її серце каже, що Гриць не винен. Се щось інше. Се те лихо винно, що в нїм заховало ся і його спиняє. Лихо!! Воно винувате, його треба вбити. Вона того уба. Вона... Нараз станула мов укопана, — закинувши руки позад голови, і роззираєть ся блудними очима по лісі, по верхах дерев... Хто їй скаже, як вона до лиха добереть ся? — заблисло питанє в її мізку? Хто їй скаже? Ніхто. Бо ніхто не знає. Але вона сама. Га!! обзиваєть ся нараз щось в ній. Вона вже знає. Цвіт папороти їй скаже. Цвіт папороти! — Вона знайде цвіт папороти і він оден їй скаже, щоб ніхто не знав, ніхто не чув. Скаже. Хто знайде цвіт папороти, казав їй раз Гриць, той все на світі знає і своє щастє знайде. Отже й вона буде знати. Знати, як прибрати ся до лиха, як його убити. Вона його уба, — шалїє в її мізку, щоб його нігде не було, в жаднім закутку світа. Ні в неї, ні в Гриця, ні в Настки... Нігде не було. Тодї буде добре. Але скоро, скоро, треба... іти... скоро... щоб не було пізно... і як стояла, так звернула ся і погнала в глїбїнь лїса.

.....

* * *

Тетяна мовчала і вилетїла так мовчки з хати не поглянувши на Мавру і поглядом. Не добре стало Маврі на душі з отсим мовчанєм дївчини. Що замикає її уста? — питала себе сумно. І її від того страшно у дївчини. Тетяна за сей короткий час вихудїла, зблїдла, очи загорїли, сяють дивним блиском, а далї.. Що ще далї буде? Щоб вона, не дай Боже, в тяжку хорубу не впала. Або... або... що ще гїрше.. аж страшно подумати — з розуму не зїйшла... І так буває.

Тетяна доси нещастя, горя в своєї мамї не зазнавала. З малечку що бажала — мала; се перший раз в житю — грїм в неї вдарив. Сама власна її доля на тїй дитинї, котру всею душею ви-кохала, так тяжко повторила ся. В затишку між горами, в тихїм лісі, де здавало ся, не могло втиснути ся людське горе — воно повторило ся... Від кого потягло ся то лихо? — питає в думках Мавра. Хто дав початок? А він сам, той хлопець, який вже він їй милий! Як поглянула на нього, їй привидив ся сам той з пусти, через котрого утопила свою долю. Межи її долею і Тетяниною рїжниця хиба та, що то з нею скоїло ся в пустї, а отсе тут в лїсах...

Не втерпіла Мавра з тими думками в своїй тісній хаті, як згадала свою минувшину, Тетянине горе — і вийшла.

На дворі стояв чудовий теплий тихий вечір.

Зорі висипали ся на небо мов порозцвітали ся і Мавра усівши на порозі своєї хатини, дивить ся якусь хвилину в місяць. Він виринув в повні, саме проти неї, над залісною стіною сусідної гори і ярмом, з шумлячим потоком — і ніби зумисне перед її хатиною—станув.

Навкруги глибока тишина, повна святої тайни, в котрій все мовчки потонуло. Мавра сидить, дивить ся, наче молить ся до того місяця, що мов розжареним вугльом підсвічений неповоротно жарить над горою. Вкруг неї, кудиб і не звернула очи, темні заліснені гори, що в місячнім сяві ніби краю небес дотикають ся і з ними в одно спливають ся,

Мавра молить ся до місяця, в нім душею потонула, а з тим і в Тетянинім горю. То вона, то Гриць виринають перед її душею, мучать її, калічать. Її серце краєть ся на згадку страшного терпіня бідної зраженої дівчини, що не знаючи зла, і його сама ніколи не чинила — нараз мов з небес в саму безодню упала. І все через нього. З другої сторони знов обзиваєть ся чомусь в її душі якась струна жалю і за Грицем. Він сирота, як їй розказував, без матери, батька, підкинена дитина. Годованець. Звідки, що, яких родичів? Він не знав. На приспі під хатиною господарів в лахмітю знайшли; ніби „в циганськім“, як докоряла іноді господина...

Мавру в спогаді тих слів — мов горячою кровю обіляло. Її дитина з під її боку зникла, а в богатих господарів в третім селі відси в „циганськім лахмітю“ на приспі — якась підкинена дитина знайшла ся.

Господи Боже! — зітхає вона і здоймає в якійсь німій муці молячи руки в гору і мов божеволіє на думку, що... може... може... може аж скричало щось в її душі — се її син! — Він же такий подібний... до її любка з пусти, а її дитина біла була, Господи Боже, біла! Та ні, ні, се вона ось тут в тій самотности, та тепер з жалю за Тетяною збожеволіла цілком, з розуму вже сходить. Ой Тетяна... обізнавалось над все з болізним зойком її серце. Тетяна розбита. Ним розбита.

Та він — чи винен?

Іноді — оповідав він їй оправдуючись перед нею за Тетяну — іноді його серце кудись так тягнуло в інші місця, в далечину, на кінець світа, здаєть ся, що він був би без упину ішов. Шукав причини, сідав на коня, і гнав з дому, щоб лиш іти, змі-

няти місце. В такій одній тужній, добрій, чи лихій годині стрінув ся з Тетяною в лісі. Він її щиро полюбив. Пропадав за нею. Бачив її перед собою день і ніч, її очи, її чорні брови, її червоний цвіт, чув її сміх і тратив розум. Був би її з хати викрав, як той злодій, в світ на віки втік, як би не була і вона його полюбила. А як полюбила, то вже в лісі сходили ся, і все було добре. Та Настку мусить брати. От - такий вже він. Хоч застріль його, а він вже такий. І що з ним зробиш?

„Тай ви самі, матінко“, казав їй „остерігали з карт, не любити чорні очи, бо мовляли „чорні з синіми в пару не укладають ся. Бери такі, як твої, буде доля ясна“. І от і в нього воно не уклало ся. Мусить Настку брати. І лиш одна та Настка його в купі держить, любить і прощає, хочаб він і що зробив. Вона все з ним добра. Тим вона йому й суджена і він її не лишить. Тетяна в своєї матери одна, горя не зазнає, поплаче, посумує, а далі по всім... за другого вийде. Він нею не журить ся, хоч йому жаль красної Туркині, до серця чи не на все припала. Та що з того? Йому не суджено.

От таке казав їй, як у нього була — і інше ще.

Дивлячись вперед себе на гори та небо засіяне зорями і на місяць, вона гірко усміхнула ся. Як її, Мавру, не жалував ніхто, ні він сам опісля, ні чоловік, ні родичі, так і бідну Тетяну, тепер і сей не жалує. От, що то любов!..

Думаючи оттаке Мавра не помітивши сього майже, аж сплала. Бог знає, як перенесе своє горе бідна дівчина. А її мати? Цілий свій вік за свою дитину молила ся, людем добро чинила, її саму від смерти, голоду вратувала, і — обі вони мов одна мати над дівчиною дрожали, сторожили — а прийшлось в кінці — від смутку-горя зберегти не встигли. От, відійшла нині від неї мов підстрілена, не обізвавшись ні словом. Що думала? Чим мала серце переповнене? Мов говорити забула, так вже з жалю-горя перемінила ся.

І думає, передумує стара Мавра над молодою Тетяною і нічого не годна видумати ні в оден бік, ні в другий. Далаб любистків, матрігунів Грицеви, щоб його до дівчини назад навести, та ось як Тетяна накинута, коли про те лиш вона згадала. Чисто з розуму зійшла. Одної хвилі говорить, як належить ся, а там... знов мов з розуму сходить... А й Гриця їй жаль... Вона Настки, яку він бере — не знає, а Тетяну знає. О, її Тетяна! чому не падала вона йому до пари? Чим не доріс він щастю злучити ся з нею? До кінця її любити? До кінця!! — Красою своєю? Він же красний,

як той місяць на небі. Іншим чим? — Не знає. І вона чує, що не годна тут щось розібрати і що тут щось плутається, заглушує її, що не для її ума... Та їй таки жаль Гриця; хоча вже й так, хоча вона йому і чужа, бідна Циганка лише, якої він може в життю і не згадає більше — їй чомусь жаль Гриця і ворогувати вона на нього не годна. Серце не дає.

Було вже коло півночі, а Мавра все сиділа, тонула в гадках. Сон її не брав ся.

До місяця, зір молила ся, в смутку тонула. „Чи перебув хто таку жалем перепалену ніч, самітний, в глибині лісів, як вона?“ — питала себе.

Ні. Не самітний.

Округ неї столітна деревина, проти неї місяць, а долиною в пропасти потік. Жене, шумить в святім супокою ночі, виблискуєть ся плавучим сріблом до магічного сяєва місячного, а в висоті зорі...

Не самітний.

„Господи змилосерди ся над нами, відпусти нам гріхи наші“ — прошептала, вдарившись кілька раз в груди Мавра і вернула в хату.

* * *

Світлиця в Іванихи Дубихи слабо освічена.

Перед великою іконою Пресв. Богородиці горить, блимає світло. Іваниха Дубуха лежить на пів роздягнена на своїй постелі і надслухує; а надслухуючи чує, що Тетяна, котра недалеко від неї лежить, все з одного боку на другий прокидаєть ся... і від часу до часу щось незрозуміле говорить.

„Не спиш, донцю? — питає врешті мати, що сама ще ока не примкнула, а все наново горем доньки перемучуючись кожного її руху стереже.

„Ні — відказує Тетяна, і зриваєть ся з постелі на рівні ноги.

„Що то шумить, мамо?“ — питає.

„Се-ж наша ріка, донько“.

„Ріка?“

„Так. Над котрою наш млин і наша хата стоять. Та спи, донцю, спи. Господь все з тобою. Він все стереже тебе. А в твоєї матери лиш ти одна на світлі. Спи“...

„Я йду, мамо, я йду“ — відказує Тетяна спішно і вже стоїть на рівних ногах перед матірью, дивить ся на неї чужими блискучими очима. — „Я йду“.

Мати жахаєть ся її, майже умліває з жалю острахи.

„Куди ідеш, рибчино?“ — питає лагідно півголосом і бере так само обережно руку доньки межі свої долоні.

„Цвіту папороти шукати“ — відказує дівчина спішно. — „Буду все знати — казав Гриць — все. Я йду, мамо“...

Мати бачить перед собою з переляком лиш двоє блудних чорних очей з блідого змарнілого лиця.

„Не йди тепер, донько, ночею“ — втихомиряє давлячи ся слезами — „тепер північ. Підеш завтра. Мене саму лишаєш?“

„Завтра не північ“ — відказує Тетяна і зараз мов опам'ятала ся, сідає слухняно коло матери.

„Завтра не північ, донько. Завтра неділя“...

„Неділя. Так, так неділя“ — підхоплює Тетяна і додає надумуючись півголосом. „Мавра казала: в неділю рано“ — і нараз урвала мов стала щось інше пригадувати. А по хвилині почала знов: „В неділю рано“...

„В неділю рано“ — підхоплює собі мати і потверджує. — „В неділю рано підеш. Обі підемо Господу помолити ся“.

„Цвіту шукати“ — прокидаєть ся знов Тетяна неспокійно і шукає блудними очима за чимось в хаті.

„Цвіту шукати“ — повторяє спокійно півголосом мати і обіймає і тулить хору доньку до себе, коли тимчасом її очи заливають ся слізми. „Цить, синку, цить. Спи, донько, спи!“ — утихомиряє її і гладить і тулить до грудий мов малу дитину.

„Все буду знати“ — каже співучим півголосом Тетяна і тулить ся тісно і довірочно до грудий матери, заплющуючи очи мов до сну. „Все... бу-ду-зна-ти“...

„Все будеш знати“ — відказує мати так само півголосом.

„А як сніг упаде, буду в твоїй хаті“ — обзиваєть ся знов Тетяна.

„Будеш в моїй хаті“ — відказує осторожно шепотом мати, зрозумівши інстинктивно, що донька з Грицем розмовляє.

„Я прий-ду!“ — кличе нараз Тетяна здавленим беззвучним голосом затиснувши лице до грудий матери. — „Я прийду“...

„Прийди, зозулько, прийди“ — відказує все шепотом мати і перестає дихати, щоб божевіле не зворушувати, рухом не збільшати. „Прийди!“

„Я Туркиня“...

„Туркиня моя пишна“.

„Твоя одна на світі“...

„Твоя одна на світі“...

„Твоя“ — шепче Тетяна як усипляюча дитина.

„Моя“...

Врешті утихло.

Тетяна дише неспокійно, а по лицю матери зсувають ся чим раз частійше великі пекучі сльози...

„Твоя“ — шепче ледви чутно Тетяна.

„Моя“.

Врешті утихло.

Іваниха Дубиха не рухаєть ся більше, а дивить ся мов на ангельський образ, на бліде лице своєї нещасної дитини, котра що кілька хвиль, то опам'ятовуєть ся, то знов блудом думає.

Через кілька довгих мов убитих хвиль спокійно...

Іваниха Дубиха схиляєть ся в останнє над неї і глядить крізь сльози, і дрожить.

Спить Тетяна? Так тихо... тихо...

Так. Здаєть ся — спить.

Ба ні.

Не спить. Ось вона підносить голову з грудий матери, розкриває великі свої блудні очи і питає знов:

„Що то шумить, мамо?“

„То наша ріка.“

„Ріка?..“

„Так, донцю. Що над нею наш млин і наша хата стоять“.

Тоді Тетяна затулює наново очи і притискаючись з неописаною ніжністю і довірочністю до грудий матери усміхнулась і починає півголосом співати:

„Гей на Івана, гей на Купала! Гей, гей, гей!

„Красна дівчина долі шукала — гей, гей, гей!

„Гей-гей-гей“... повторяє мати і хлипає, давить ся своїми сльозами. Гей, гей, гей...

„Долі шукала“ — обзиваєть ся в останнє, засипляючи Тетяна.

„Долі шукала“ — пішло умл'явочим шепотом з уст матери.

.

* * *

В неділю рано жене Тетяна в ліс.

Мати не здержує її, бачить — гірше як супротивляє ся. Нехай — думає — відсумує своє горе в лісі, де його здобула; нехай буде їй якийсь час свобода і воля по душі у всім, що забажає, а там побачуть...

Тут в долині вона не годна її успокоїти, тож як її серце бажає, так нехай їй буде. В тишині ліса вона поволи подужає. День за днем, чим раз більше доведе її до спокою. А там... може

і стара Мавра розважить потрохи своїм словом, вона їй як друга мати; вона, мати, поки що безсильна.

Іде Тетяна не своїм кроком то в гору, то в долину білою стежчиною; раз з широко отвореними очима, а раз з стуленими, мов дрімає, а все про лихо товплять ся в неї думки, та про те, щоб його убити. Аж і опинила ся коло Маври.

Але чого вона до Маври? Вона здаєть ся до неї не хотіла. Вона по цвіт папороти прийшла. Ага! схаменяєть ся нараз — вона хотіла того, щоб Мавра спитала про Гриця, про лихо раду дала. Мавра? — вона розсміваєть ся. Мавра не даєть ради. Її від Маври відпихає. Її від Маври страшно. Мавра вже не любить її... Вона любить Настку.

Розпачаючи от так, Тетяна не замітила, що опинила ся коло відчиненого вікна Маври...

Так. Її від Маври страшно. Тому вона під її вікно сховаєть ся. І з тою на пів божевільною думкою вона притискаєть ся під вікно на приспі до стіни і заривши руки в волосє, що давно розбурхане звисає чорним шовком по плечах і стуливши очи — сидить нерухомо. В її душі заходить щось страшне. Вона нараз не знає, чого прийшла. Забула, чого саме хоче. Ох, як страшно! Хиба пригадає... і ніби пригадуючи вона без тямки риє в волосю...

Чи чує які звуки округ себе?

Ні.

В її голові мішаєть ся і Мавра і Гриць і цвіт папороти і вінок з Івана Купала і те лихо, що в Грицю заховало ся, і котре вона має убити... остаточно вона не знає нічого, і шарпає все далі несвідомо довго шовкове волосє своє.

Нараз... здоймає голову і підсуває високо чорні брови... що се? Чи вона сього доси не чула? В Мавриній хаті мужеський голос. Вона напружує слух... і слухає. Слухаючи мов відзискує свідомість і з тим чим раз то блідне.

В середині в Мавриній хаті чує той сам голос, що передав їй звістку, що Гриць Настку бере, двох від разу любив. Він саме оповідає, щоби їм обоім, Маврі і йому, не йти тепер до Гриця, признавати ся до нього, розповісти йому, чий він син, бо він Циганів не любить — і може і господарів проти себе зворохобить, як довідають ся, що він... бідної Циганки син і Цигана внук. Ліпше, радить той голос, переждати аж по його весілю з Насткою. Від сьогодні за тиждень в неділю їх весіле. Вони пождуть і аж по весілю підуть до нього і розкажуть все. Та тут вже Тетяна стра-

тила знов рівновагу душі. Зачувши наново про весіле Гриця з Насткою, вона не своїм голосом скричала — і блискавкою з свого місця зірвала ся. А коли Мавра несамовитим окриком викликана спинилась на порозі, а за нею і старий Андронаті, вона вже знов в ліс погнала...

Знов той страшений старець, що мов з пекла виринув, той сам і то само повторив! Знов про Гриця і Настку. О, о, о! знов і знов і знов! — І знов дієть ся з нею щось, чого вона не знає. — Бігла, доки сил було, драпалась на гору, мов за нею гнав хто, а далі зсуваєть ся безсило до землі і бачить: вона під „Білим каменем“. Так. Тут вона з ним сходила ся і тут він зараз буде. „Грицю? Я тут!“ — закликала далекосяглим приманюючим голосом і — ждала. Не довго ждала так. В ній підняла ся нова думка. „Прийде він?“ А зараз потім підсунулась инша. „Хто винен? Синьоока Настка? О ні. Настка не винна. Гриць винен? О ні; вона його любить і він нічого не винен. Він ні. Се лихо винно. Лихо в ній сховалось, щоб його ніхто не найшов, що Гриця здержує до неї вийти, що її щасте убило. Се воно винно. Вона його убе. Вона його в Грицю найшла і вона його в ній убе. Так в ній. Не буде його відтак нігде. Нігде, нігде на всім світі. Тепер вона іде до Гриця і розкаже все. Нехай знає і він. Вона йде до Гриця...“ І підносячись на руках з землі, свої широко отворені очи спиняє нараз на широколистім зїлю з під „Білого каменя“...

Гей скільки його тут! Його тут повно. Гей Мавро! — кличе задихана з дикою якоюсь втіхою — твого зїля повно! — Ага „Мавра!“ — заблисла їй спогадь про стару Циганку і знов починає в її мізку плутати ся. — „Що казала Мавра про зїле з під „Білого каменя?“ Хвильку надумуєть ся. Вона знає що. Воно про всяке лихо — учила Мавра. „В неділю рано — (казала) зїля копати, в понеділок пополокати, в вівторок варити, а в середу.. в середу?“ — кипять в її голові думки і тут ніби вмовкають...

Вона усїла наново на землю коло зїля, підсунувши високо чорні свої брови і — нагадує. В середу? „В середу“ щось Мавра казала. — Га, вона вже знає, — стрілило їй нараз блискавкою через ум. „В середу“ казала Мавра зїлем лихо приспати, а в неділю весіле!!

Так. В неділю, казав старець, в неділю весіле. І з тим задивлюєть ся знов на зїле. Його тут повно. Аж само в руки лізе, то треба рвати. Мавра буде рада, а вона убе ним лихо, що в Грицю сховало ся. Але... борзо... борзо... щоб не утікло...

І з судорожно дріжачими пальцями, в шаленім майже поспіху, не наче за нею стояв хто та наганяв до того, копає, рве зіле і ховає в подолок. Відтак нарвавши його над міру, стає на рівні ноги, опускає голову низько в зад, що довге її волосся майже дотикає землі і кличе з всеї сили: „Я прийду!“ А зараз потім наслідуючи голос жайворонка кличе щасливо: „Лю-блю!..“ Врешті вмовкає, задивившись великими очима та підсуненими в гору бровами кудись далеко і слухає: з другої сторони скали, мов аж тепер дійшло, обзиваєть ся почерез пропасть і тутже завмирає: „Лю-блю!!“

* * *

Настав вечер в середу перед весілем.

Мавра стоїть коло своєї лави і перебирає при світлі зіле, — роздумуючи, котреб дати Тетянї, щоб її жаль за Грицем утихомирив ся. Вона була саме нині знов у Іванихи Дубихи, яка за сей короткий час з горя побіліла.

Та от вже і перебрала зіле. Вона дасть Тетянї зіле з під білого каменя. Воно добре, чудотворне. Як дати його мало, воно в сон кидає; з примівкою: серцю-голови дає спокій, а дати забагато, воно іноді і смерть приводить.

Нараз в тих гадках вона зупиняєть ся. Ні. Нині вона вже негодна Тетянї зіля дати. Вже пізно і Тетяни в дома нема. Хиба може завтра. Вже третій день, як вона нещасна лісами блукає, ба навіть десь аж в сусіднім селі її бачили, де й ночувала. До того нині обіцяв ся і батько прийти до неї, а може й зараз надійде, тож не піде з хати.

Так розгадувала Мавра перекладаючи і перебираючи різне своє зіле.

На всі гори, скільки тут здоймають ся, нема щасливішої від Маври. Вона віднайшла свого батька, якого вважала мертвим, і знає, що Гриць з угорської границі, годованець Михайла Дончука, се її, вкрадений від неї, її син. Довідавшись про те все, її брало ся зразу божевіле з радости. Вона бідна, змарнована Циганка, сама на цілу гору, на цілий ліс, вона матір прекрасного хлопця, а її батько Андронаті живий. Був ось тут. Він довідав ся припадком від Гриця і Настки, що на Чабаниці живе Циганка ворожка сама одна і зараз же відшукав її.

Господи Боже! — плакала вона з горя, з злиднів, з турботи і жалю, туги, але плакала і з радости, коли батько ступив в її хатину і вони пізнали ся! Він ледви пізнав її, так вона постаріла

ся, а вона аж перелякала ся довгої білої його бороди і згорблених плечий. А відтак настало каянє. Він вже був тут під її хатиною тяжкою зимою. Впрошував ся, вмолював, а вона його не пустила! А вже тоді булиб віднайшли себе, був би він білоголовий коло неї зажив, нараз тяжкою зимою не вертав в Угорщину. Мавра каляла ся гірко плачучи. А вже тоді сповіщала їй карта, що в її хату падуть два чоловіки.

Старий і молодий. З одним щастє, з другим горе.

„З вами щастє, тату, говорила зразу, з вами щастє, а з котрим би горе“?

Був ще в неї хто з чоловіків? — питав старий від часу, як вона його не приймала? Було пам'ятати. Пригадай.

Вона гадала, роздумувала, аж і пригадала! Лиш оден був пишний, препишний хлопець на чорнім кони. Йому вона і в карти кидала, долю вишукувала. Остерігала двох не любити і сповіщала далеку дорогу; щастє йому падало, але губилось в дорозі, та се вона йому не казала. Він їй добре заплатив...

При тім її оповіданю в старого Андронаті очи усміхнули ся чорним блеском.

Не питала вона, як він називаєть ся? — питав ся.

Не питала. Лише знала стілько, що він викликав в її душі жаль, бо такий як він, був лиш той, котрого вона грішна любила і через нього в своє горе попала. Молодший і красний. Точнісінько так він виглядав.

Тоді розказав їй старий батько, як поступив собі з нею, щоб їй вратувати жите, на яке Раду напосів ся. Тоді напоїв він всіх трунком заправленим зілем, а за тим і її саму, щоб могти її винести. Слава Богу, йому все вдало ся. А дитину мусів підкинути богачам, щоб не вбив її Раду, далі, щоб коло хорої в лісі не загинула, і ліпшої долі, як циганська, зазнала... Про неї, Мавру, сподівав ся, що вона не пропаде в світі, найде притулок між добрими людьми і він її колись віднайде. До внука він не признавав ся, щоб не пошкодити циганським походженєм, а все лиш від часу до часу навідував ся, щоб переконати ся, як йому жиєть ся. І переконав ся, що в добру годину підкинув дитину, бо в добрих руках опинив ся хлопець. А тепер він її на всю милість просить не признавати ся ще до його, доки не відділить йому його господар землі, не стане він газдою в своїй власній хаті. Його господарі люде заможні, горді, моглиб діда і матір з хати викинути, а хлопця не наділити землею. Нехай вона ще жеде, нехай мовчить, як і він, а все вийде на добре! Хлопцеви і їм. Ось він скілько років мовчав, як

камінь, і на добре вийшло. Гриць незабавки женить ся, піде на своє, а його молода, добра білолиця дівчина, заможна, обіцяла, йому, що возьмуть його старого до себе. Він їй зробив одну прислугу і на її поміч найбільше числить. А як він коло них раз опре ся, Гриць матери своєї не випре ся. Тепер нехай вона ще помовчить і хлопцеві щастя не псує. Вони на весіле підуть, здалека будуть як бідні придивляти ся; на весіле він їх просив, а там... нехай жде. Прийде час, заговорять. Мавра опирала ся. Плакала, рвала ся йти до сина. Але батько лаяв і кляв, ба навіть по своєму звичаєви з лютоści кілька раз її ударив. Аж тогді Мавра покорила ся його приказови і з його радою погодила ся...

Тепер лиш одно її щастє мутить, одно її гне до долу, давить. Велике горе Тетяни, заподіяне їй сином і біль доброї Іванихи Дубихи. Чому не любив Гриць Тетяни до кінця? До кінця питала вона в розпуці майже сотню разів. Який оборот було би все взяло, як для них обоїх, для її бідної матери, так і для неї самої! Чому, сину мій, чому роздвоїв так свою душу? А ще й вона причинила ся до Тетяниного горя, ворожачи йому, остерігаючи його... перед чорними очима!

Жура і жаль про Тетяну не дає їй спати, не дає їй їсти. Вона чи не на все жите позбавлена. Хто знає, чи й прийде вже цілком до давного розуму Тетянка! Хвилинами вона, здаєть ся, ніби при умі, оповідала їй Іваниха Дубиха, а хвилями божеволіє, не пізнає, не бачить нікого, а все Гриця згадує і лихо. Який кінець тому буде? Чому, Боже, так тяжко людям до щастя дібрати ся? От хоч би тепер і їй. Сина віднайшла, а Тетяну—тратить? Сама майже не знає, хто тепер ближший їй серцю. Він, чи вона? Тепер одно вінчаєть ся, а друге остає без долі, розбите...

Чому Тетяна їй не звірила ся? цілком зараз з початку? Чому так таїла, щоб мати не розвідала ся? Як тут тепер ратувати? Як усунути лихо? А тяжке лихо! Мавра аж сплала згадавши молоду дівчину чудову та — збавлену власною її дитиною.

Відтак гірко усміхнула ся. Ось як син в батька вдав ся! Дві душі в нім. До Настки горнув ся, а її Тетяну любив. О, коби Тетяна була зараз з усім признала ся. Ба... Коби! Коби вона була тоді знала, що її син живе. Тоді! Але батько... і нараз урвали ся її думки. Вона винувата. Вона, однісенька вона. Батько її ще коли впрошував ся, молив, а вона не впустила. Тоді він закляв. А він страшно кляв. Чи не закляв він тоді її щастє, а прикликав горе?

Не винен тут ні Гриць, не винна ні Тетяна, а винен... ви-

нен... хто? — питає себе Мавра і плаче. Гриць ти мій, сину, чому так в батька вдав ся? Чому не в матір... і тут як перше думка її урвала ся. Чи була вона, його мати ліпша? Вона ж мала чоловіка, а зрадила його. О, о, о! застогнала нараз і вдарила з жалю нараз п'ястуками до голови. — „Гріх, гріх, гріх!“ — ридало її серце. — „Який страшний, великий, який без кінця. Гріх винуватий всему, він оден!..“

Але вона ще вратує Тетяну. Нехай буде, що буде. Тетяну вона вратує. Коби лиш до неділі, коби лиш по весілю, вона возме ся до неї, приведе назад до розуму, ладу. В неділю рано, ранесенько, під „білий камінь“ піде, з'їля накопає, буде пробувати. Зразу самим зілем потрохи усипляти, відтак примівками, відтак через сім неділь мольбою до нового місяця, доки не успокоїть ся. А там... з часом вона Гриця забуде і за другого піде

От так думає, передумує Мавра перебираючи та впорядковуючи ріжне своє зіле, котре вже від чого, коли нараз чує... щось застукало до її дверей.

Вона прокинула ся.

Хто до неї о такій пізній годині? Се вже далі північ. Вона ще не лягала, бо батька вижидала. Пішов по милостині до недалекого місточка. А вона тут за скорбними думками та всім своїм зілем сном припізнала ся.

Чи не Тетяна се?

„Хто там“? — По звичаю своєї осторожности питає і надслухує.

„То — я!“ — відказує якийсь голос.

„Тетянка? — питає Мавра і надслухує знов, може й вона нещасна лісом блукала і за світлом до неї добила ся.

„Ні. То — я!“ — відказує знов той голос.

Мавра відчинила.

Перед нею станула дівчина. Висока, молода, в лицю біла-біліська, з заплаканими очима.

Цікаво придивляється їй Мавра і її переймає при виді сеї дівчини прикре почутє.

„Тобі що, донцю, о такій пізній годині?“ — питає. — „Тепер далі північ. Але сідай — ось тут. Твої очи плачуть. Чи й серце плаче? В кого серце хоре, нехай іде до Маври“ — говорить мов молитву Мавра, а сама блискучими своїми очима аж пронизує.

„О ратуйте, мамцю!“ — кличе дівчина з розлукою — і падає на лаву.

„Мій суджений хорий — може і умре. Крізь сон говорить,

ніхто не розуміє. Ой мамцю ратуйте!“ — І з тим заридала. — Далі зсунувши ся до долу, здоймає розпучливо руки в гору і молить. „Царю ти небесний — чим я провинила ся? Чому мене караєш? Яж не винувата. Я вірно його любила, тіло, душу дала, та... в она — в она!!“ І не докінчивши знову гірко заридала.

„Цить-же, донцю, цить-же“ — успокоювала Мавра і підоймає дівчину до гори. — „Кажу, що твому суженому і чия ти дитина, а зможу, поратую, в гору вас не лишу.“

„Я Настка, Грицева суджена!“ — кличе дівчина з невимовним жалем і знов здоймає благаючи руки до Маври в гору: „Йому починено. Рано він поснідав, відтак впав у сон і так спить все і спить. Спить мертвецьким сном. Зразу в сні ще згадував, що хтось там ішов, що він зараз при йде, а далі вмовк“.

„Грицева наречена?“ — скрикнула тут Мавра, а сама сіпає дівчину, мов божевільна.

„Грицева. Я Грицева! Я його суджена, а в неділю, мамцю наше весіле...“

„Грицю!“ — скричала Мавра страшним криком розпуки і зсунула ся на землю. — Сину!! — сину ти мій, сину! ось уже гине, ось уже відходить; ледви що найшла! Грицю, жди на свою матір, вона вже йде. Жди, не гинь!!...“ Останні слова її викликані якоюсь нелюдською силою розказу перемінили її саму нечувано. Вона зірвала ся на рівні ноги, вхопила клунок з своїм зілем, пірвала дівчину за руку і обі погнала...

Біжить стара Мавра під гору і проти вітру окриленим кроком, важко віддихуючи, стогнучи. Летить, здоганяє Настка, і туй-туй паде. Лиш одно її піддержує, віра в силу Маври, а колиб не те, вона б далі не годна. „Йому починено, його затрено!“ — кричить в оден голос до старої Маври — „під вікном найдено фляшку, а пастух наш бачив дівочу постать, як летіла лісом, якась чорноброва...“

„Тетяна!“ — кричить Мавра і сама стає. Мороз її переймає і вона хрестить ся. „Ось що гріх, що гріх!“ — стогне і звільняє крок — далі вже не годна...

Було в четвер рано, як на місці стали, а коли стали, було вже по всьому. Гриць вже переніс ся.

* * *

Коло Грицевої хати — сум і повага.

Посхилялись старі газди всі, що Гриця знали. Посхиляли ся в смутку і мовчки ждали. Умліває в хаті білолиця Настка, молодичі плачуть. Товариші хлопці походжують, утираючи сльози. А матері перешіптуючись хрестять ся і молять ся...

Перед хатою лише що скінчила ся тяжка, гірка сцена. — Циганка Мавра в нечуваній роспуці кидала ся вовчицею на старого батька. Він її сина — заводила — від неї забрав, підкинув богачам, щоб зазнав ліпшої долі, як циганська і ось яка доля постигла його в богацтві...

І ніхто не бачив доси такого ридання, такого поведення, як у бідної Циганки. Кидала ся лицем до землі, роздирала на собі одіж, знімала руки розпучливою мольбою до гори, а все промовляла. Співаючи, ридаючи, заєдно розпачала — аж доки не увяла.

Старий Андронаті зразу боронив ся, а відтак умовк.

Зсунувшись з всею ваготою свого старечого тіла на свій жебрацький костур — він мовчав. Сам не помітив, як остаточно по голосіню зболілої доньки заслухав ся в жалібну гру трембіти, що неслась горою недалеко хати.

Вона йому нагадала своїм смутком щось давне минуле.

Давно-давненько, дуже давно, вона також так смутком виграла — пригадав він собі.

Він тоді стояв рано з сходом сонця високо на горі сього села і держав білого внука на руках... Держачи от так глядів в сивій ранішній імлі дитині за долею. Імла не здоймала ся. Не бачив він тоді через імлу сонця, але воно було! — В його внука була доля. Ждала лиш на нього, як те ранне сонце за імлою — чому не осягнув її?

* * *

Між присутними в хаті й Іваниха Дубиха.

Дожидає Тетяни. Може хоч тут вона зявить ся. В домі її ніде не було; і ніхто її не бачив. Ходить і ходить лісами, людей уникає.

Прибувши сюди, Іваниха Дубиха заніміла. Ніхто від неї слова не почує. Мов забула говорити. Лиш від часу до часу засуває дрожачою рукою біле волосє назад під чорну свою хустку. Жде.

Може ж діждеть ся...

Люди ззирають ся на неї, перешіптують ся, а їй те байдуже. Її очи не плачуть, її уста зтулили ся, лиш душа чим раз каменіє.

Та ось перед порогом шелест. Її Тетяна? Ні. То Мавра появила ся в хаті з батьком, на сина вдивляє ся. Нараз — що се? Сину Божий! З надвору попід вікна доходить спів, нерівний, предивний. Іваниха Дубиха біліє, хилить ся; сим разом се вже Тетяна.

Так. То вона.

Висока, худа, бліда, з розшарпаним волосем, червоними маками завітчана, з очима, що нікого не бачуть — то — вона.

Ніхто не рушаєт ся.

Входить і підсовуючи високо чорні свої брови прикладає палець до уст, мов наказує мовчане, і обзиваєт ся напів співучо: „В неділю рано я зіле копала, в понеділок рано пополокала; цить Мавро,“ — додає прохаючи; — „в вівторок, Мавро“ додає, прижмурюючи очи, мов нагадує собі щось — „зіле я варила, а в середу рано...“ нараз уриває... „цить Мавро“ просить з неописаною ніжністю в голосі, а цілковито блудними очима — „цить, я лихо убила... твоїм зілем, Мавро, з під білого каміня. А він переспить ся. Цить! а в неділю весіле. Цить!“ — і вмовкши вона жде хвилинку, опустивши мов з глибокої утоми голову аж низько на зад — затулює очи... Всі закаменіли.

Ні, не всі. Мавра мовчки з зміїним безшелестним рухом одна приближуєт ся до неї.

„С у к о!“ — скричала нараз не своїм голосом — „ти мого сина строїла. Ти, ти, ти! Гинь!“ — і одним одніським пястуком валить дівчину до долу. Та тут вже й Іваниха Дубиха опинила ся коло доньки.

„Стій!!“ — крикнула, що всі потрухліли. „М е н е ось добий. Вона вже готова, а мене д о б и й!“

Відтак піднімаючи доньку на ноги, що судорожно за свої цвіти вхопила ся, спитала побілілими устами: „Доню моя люба, о д н а в мене в світі — ти Гриця строїла?“

Тетяна усміхає ся. „Цить Мавро“, — шепче підсуваючи високо чорні брови — лихо в н і м сховало ся... цить! Вже ніде лиха не буде...“

„Доню!“ — молить ще раз мати з надлюдською якоюсь силою і тулить ніжно доньку до себе, як малу дитину. Ти? Скажи правду всім, ти? Як Господу Богу скажи...“

Тетяна дивить ся довго матері в очи, мов пригадує собі щось а далі тулячи ся з правдивою ніжністю дитини до грудий матери, та хапаючись знов як перше судорожно за свої цвіти — починає любо півголосом ніби переказуючи тайну ніжно співати:

„Гей на Івана, гей на Купала... Гей-гей-гей —

„Красна дівчина долі шукала --- гей-гей-гей“ —

Та вимовивши останнє слово вона вириваєт ся нараз несамовито з обіймів матери і вилітає стрілою з хати...

Мовчки... без словечка... повалилась Іваниха Дубиха до долу.

.....

* * *

Поховали Гриця, розійшли ся люде.

„Ходім, Мавро,“ — обізвав ся вже по всім старий Андронаті до своєї доньки. — „Ходім між Циган. Тепер ми тут знов старці...“

„Ходім, тату“ — каже Мавра твердо як камінь, і подала старому довгий костур в руки. — „Тут вже мій гріх скінчив ся“.

І пішли.

Злегка лиш колишуть ся ті сосни і смереки, яких вони ідучи нераз білою стежкою мимохіть дотикались злегка і колишеть ся лісовий шум в воздуху, успокоючи пірвані струни в душах, доки не вийшли з ліса; а коли його оставили, він згубив ся цілком і над лісом схилила ся ніч...

* * *

Іваниха Дубиха перешукала з людьми чи не весь ліс і сховки, куди заходила Тетяна і не нашли її. Вона без сліду пропала. Настала вже чи не сама північ, а Іваниха Дубиха лежить обезсилена на своїй постелі — заєдно надслухує. Її серце каже, що Тетяна верне; от, от уже північ. От, от чує вона шелест. Тетяна верне сама, як нераз вже. От, от зазоріє. І — коби вже й зазоріло... А як вона верне, тоді забере її з собою в монастир і віддасть її Господу Богу. Господь оден її зцілить — скріпить. Господь оден — а відтак нехай дієть ся далі його божа воля...

В хаті тихо, мов в святині, лиш дрібне світло блимає і часом прискає перед іконою Пречистої Діви — Іваниха Дубиха же надслухуючи і її зтулені очи заливають ся безустанно слізмами.

От, от, знов якийсь шелест. Ні. То ріка. Вона не вмовкає. Кілько разів і збудить ся вона з пів сну, ріка все її дразнить, мов чогось домагаєть ся.

Нараз... і тепер вона не помиляєть ся. Вона чує. Чує виразно, лиш не знає розрізнити — що се. Чи се бренькіт пчіл причуваєть ся їй, чи се ніжні струни, чи се ангельські голоси? Не знає. Але вона чує і не помиляєть ся.

Попри її слух пересовуєть ся легко, мов сонна мрія, мов бренькіт пчіл, мов шовк, що волічеть ся по струнах — предивно ніжний співучий голос, що всю її душу мов в облаки небесні здоймає: „Гей — на Івана, гей на Купала, гей, гей, гей!“

„Красна дівчина долі шукала — гей-гей-гей!“

Іваниха Дубиха прокинулась, зірвала ся. Господи Боже, се Тетяна! так. Се був голос Тетяни. Вона чула виразно, що се був її любий голос. Вона шукає під вікном дверей і співає...

Іваниха Дубиха встає, як змога скоро, спішить хитаючись до дверей, розриває їх і бачить.

Вона мабуть — спала. На дворі ясний день, усміхаєть ся сонце і вказує все ясно — лиш Тетяни нема. Іваниху Дубиху обняло зимним потом. Чи їй спів Тетяни лиш приснив ся? Чи чула вона його справді? Та тут заблисла їй страшна думка до голови і вона спішить до челяди...

Ідуть всі над ріку, шукають ще й там. Може знайдуть хоч там сліди.

Пішли...

Не довго ішли.

Там, де глибина царювала, де камінь велит спокійно означав неповоружну глибину ріки — де на дно її утонув колись Тетянин вінок — стояв на поверхні блискучої води, притулившись до каміня, оден великий цвіт червоного маку. — Другий припершись аж до берега ріки ждав — і як той і собі не рухав ся...

Стоїть Іваниха Дубиха і дивить ся без слова на ті два цвіти, а з нею і вся челядь.

Довго, довго дивить ся вона на них — далі відвертаєть ся.

Відвели Іваниху Дубиху.

* * *

Чернівці, в цвітні 1908.

ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА.

3 пісень смутку.

I.

Я не хочу нічого казати тобі,
 Я не хочу докорів робити,
 Хоч поради не дам я ніколи собі,
 Хоч міні для бажань не ожити...
 Тільки юних надій міні трохи шкода,
 Що не можна їх буде вернути,
 Тільки думка смутить, що душа молода
 Може сном безталання заснути;
 Що даремно повянуть барвисті квітки,
 Що в душі захолоне Прекрасне,
 Що усе дороге, — сподівання й думки, —
 Мов промінне вечірнє згасне!...

II.

Коли твій жаль засне, Україно?
 Коли Ти ніч побореш злу?
 Коли, Вечірняя Годино,
 Твій супокій наповне млу? —
 Мов зоря зійдеш над горою,
 Засвітиш праведным серцям
 І долю тихою добою
 Пошлеш занедбанам ланам.
 І від неволі одпочинуть
 Степи, і луки, і гаї,
 І в рай молити ся полинуть
 Думки незлібнії твої...

III.

Тихо людина спускаєть ся з кручи
 Темною ніччю в провалле німе;
 Хмарно, не світють їй зорі блискучі,
 Знизу їй жахом і холодом дме..
 Серна сполохана камінь скотила,
 Злякано думи здрігнулись, тремтять,
 Темне провалле озвалось луною;
 Відгуком гори кругом гомонять...
 Так і народ мій, сліпий без просвіти,
 В далеч і темряву йде навманя,
 Сам він не може одразу прозріти
 Й мусить шукати в-ночі манівця;
 Йде він, не можучи друзів пізнати,
 Ласки шукати в лихих ворогів,
 Йде, не уміючи Мати назвати,
 Йде і розгублює вбогих синів...
 Віднії діти нещасного люду,
 Парости кволі південних рослин!
 Зараз не зняти вам темну полуду,
 Зараз не вбачити мукам припин!

ВАС. ДОМАНИЦЬКИЙ.

Одна з „Катерин“.

(Матеріал для драми з життя „українофілів“ 1860-их років).

26 февраля 1861 року помер великий наш учитель, апостол правди, оборонець покривджених, Тарас Шевченко. Тіло його було поховано спочатку у Петербурзі, але 26 квітня викопано і повезено на Україну, щоб поховати на березі Дніпра, біля Канева, як бажав того сам поет:

Щоб лани широкополі Було видно, було чутно
І Дніпро, і кручі Як реве ревучий...

Провожали тіло з Петербурга до самої теперішньої Шевченкової могили найкращі ученики поета — А. М. Лазаревський та художник Григорій Ченстаховський. Подорож сю описав Ченстаховський, і вона видрукована у „Кіевській Старині“ за р. 1898. Тільки викинуто там подобиці про те, як молоді ученики по дорозі завзято поклонялися Бахусови¹⁾. Ну та се res privata — кому яке до того діло! А от зараз буде й res publica...

Привезено тіло Шевченка на могилу і опущено в землю 6 мая 1861 року, але щоб опорядити могилу, довелося Ченстаховському пробути біля Канева довше — здається з місяць. Нудьгуючи там, Ченстаховський, бувши художником і патурою з художничим смаком, наглядів сільську дівчину Марусю, доньку одного підгірського канівського рибачка і полонивши її нелюкаве серце своєю культурною, здавалося, любов'ю, намовив її, щоб вона їхала в Петербург, а там вони поберуться. Батьки Марусі не пускали дівчини отак з доброго дива: хоч і свій ніби-то брат, і мова його гарна, а хто його знає, що там у нього на думці... Хіба що заручини, по закону, як слід, справити? Заручини, той заручини: молодий „українофіл“ не від того... Одбувся закон, і Маруся поїхала в Петербург.

Тоді взагалі за часів кріпацтва, пани українські чимало навозили у столицю челяди — дівчат, і все то найчастіше гинуло у тім Вавилоні, як ті метелики, що самі летять на огонь. Ще така як Ликера Полу-смаківна (кріпачка дідича Макарова), що проміняла Шевченка на петербурського парикмахера, найщасливіше вийшла, бо побралася з своїм парикмахером і мала принаймні свою сім'ю, свою хату. А скільки ж то пішло їх терновим шляхом, позбувшись образу божого і ставши річю,

¹⁾ Оригінал опису подорожі Ченстаховського бачив я р. 1898 на власні очі.
В. Д.

потрібною для ласування людського! Знаємо про таку Мотрю, що служила у Білозерських... Про неї побивала ся і Н. Білозерська, і Марія Марковичка, та проте не вдержали її і пішла вона „на дно“, тільки її й бачили...

Галерею тих нещасних українських квіток, вирваних з рідного ґрунту і пересажених у петербурзьку теплицю, доповнив художник Грицько Ченстаховський. Незабаром в українських гуртках в Петербурзі з'явилася серед європейських сурдугів та суконь дівчина Маруся в українським національним убранні, уся в лентах¹⁾. Усі звертали увагу на гарну сільську дівчину, та не знати, чи багато там було таких, щоб помислили глибше над тим, до чого воно йдець ся. Обурював ся сим, як знаємо, Костомаров. Людей сторонніх, як от Л. Пантелеева, що теж заглядав часом на збори Українців, вражала така виставка. „На сторонніх, тоб то „не малороссовъ“, що бували на вечірках „Основи“, „недоум'ввающее впечатлѣніе“ робила присутність на них „нѣкоей дѣвы Маруси“, — каже Пантелеев“. Вона була справжня, кажучи буквально, дитина народу, одягнена, певно, в народне убрання. Я не скажу навіть, щоб вона була дуже гарна, і не певен, чи була вона письменна до приїзду у Петербург. Пригадую собі, що один художник вивіз її з „привольного“ полудня в туманний Петербург, де вона, як знати, мусіла бути живим втіленням далекої України. За нею упали, усе робили для неї, і здаєть ся ся наївна дитина природи і Бог зна що про себе почала думати. Нарешті вона надокучила („стала въ тягость“), і її вислали до дому; що з нею стало ся, не знаю. Я згадую про сей незначний епізод зовсім не на те, щоб обвинувачувати, а просто час був тоді наївний, і багато, що не тільки тепер, але навіть якихось два роки згодом здавало ся смішним і не дуже розумним, тоді робило ся зовсім щиро“²⁾.

В чому там д. Пантелеев добачив „щирість“, не знаю, а взагалі він, очевидно, нічого про Марусю не знав, і характеристика його не правдива. Про се ми маємо таке певне джерело, як уваги Марії Марковички (Марка Вовча) з проводу споминів д. Пантелеева. Ось що вона пише. „З споминів Пантелеева виходить, що Маруся була неотесана „простушка“, яка рада-радесенька, що її виставляють на потіху панам, тим часом було воно зовсім иначе. Маруся любила художника, що „ви-

1) Ченстаховський „представилъ ее намъ в качествѣ своей невѣсты“,—згадує Н. Білозерська, жінка редактора „Основи“ („Русская Старина“, 1886, III, стр. 618). „Маруся, каже там таки Білозерська, була вистроєна як лялечка: вишивана українська сорочка, сила намиста на шиї і в довжелезних шовкових лентах яскравих кольорів“.

2) Л. Ф. Пантедѣевъ. Изъ воспоминаній прошлаго, Спб. 1905, стр. 174—175.

віз“ її, і тільки, щоб йому догодити, терпіла і сю гнітючу та тяжку для неї виставку і багато иншого, уповаючи на скоре визволення та на те, що вона вернеться до дому. В таких сподіванках дівчина тяжко страждала, але незвичайно твердо вона все терпіла і не показувала свого горя. Ся „дівчина изъ простонародья“, так сильно все відчувала („обладала такою тонкостю чувств“), як се можна знайти не у кожного з високородних, хоч була неписьменна і в освіченому товаристві могли вважити її за дикарку. Тільки раз вона признала ся (і то якось вихопилось у неї), що художник бив її, і слідом за тим вона з такими ревними сльозами благала не виказати на неї, що трое тих, що чули про се од неї, дали слово мовчати. Потім вона пробувала запевнити, що се вона видумала все, ніби художник її бив, говорила про те, що скоро буде весілля та про щасливе будучче житє. Весілля, само собою не було“¹⁾).

Таке чуємо ми і од Н. Білозерської. „Вона (тоб то Маруся) найбільш мовчала і тільки одказувала на питання, але, знати було, не дуже її турбовало те, що увага усіх звернена на неї, — вона без пам'яті закохана була в свого Г—ко (Грицька) і скрізь їй добре було там, де був він“²⁾).

Маруся сильно любила Ченстаховського і тяжко спокутувала за своє нерозважне кохання. „Ч—ський показав на своїм прикладі, — говорить д. В. Данилов, — як не багато важать і теоретичні ідейні принципи („построєнія“), і національні стремління, і громадська опінія, коли людина не розвинула в собі особистих основ морали, не дійшла особистого морального удосконалення. Ніщо не спинило Ченстаховського зробити лиходійство: ні те, що проважав він на Україну тіло Шевченка, гордоці в українського народа, ні те, що він певно знав, а може десь в гуртку з запалом читав Шевченкову „Катерину“. Як повинно б було здригнути ся в могилі над Дніпром тіло славетного поета, коли б він знав, що над його могилою зроблено той злочин, з приводу якого гнівом запалювала ся його муза, як би він знав, що провозанне його на Україну зробить в українськїм селі ще одну покритку!“³⁾).

Одколи Ченстаховський почав нелюдськи обходити ся з Марусею, на неї звернули увагу петербурські Українці. Найперша почула про се Н. А. Білозерська і поклала собі роздобути грошей, щоб було за що її вирядити до батьків.

1) З брульона листа, виготовленого (але не посланого) до „Русскихъ Вѣдомостей“, де були видруковані спомини Пантелеєва. За копію з того листа надіслану мінї, складаю щирю подяку дружинї Марії Олександровни — М. Д. Лобач-Жученкови.

2) „Русс. Стар.“, 1886, III. 618.

3) „Україна“, 1907, XI—XII, Матеріали для біографіи Н. И. Костомарова.

Перш за все обернула ся вона до Костомарова, і той по першій слові її пожертвовав на її користь одну свою статю, що прочитав перед тим на якимсь літературно-музичному вечорі, а крім того узяв ся збирати гроші серед знайомих. „Як що не пощастить їх поженити, то неодмінно треба вирвати сю бідну жертву з рук сього... (епітет не видруковано) ¹⁾. Ухвалено було вислати Марусю до-дому. Гроші дадено було Марусі в руки. Але Ченстаховський, який очевидно бояв ся, щоб про його справу не рознесла ся чутка, помирился з Марусею, хоч як і повинно було бути, не надовго. Незабаром він знов почав допікати Марусі, і вона мусіла втікти до Білозерської, де сама напросила ся за няньку до дітей.

Нарешті Ченстаховський поклав сам одвезти Марусю до-дому. Се було вже весною року 1863. Така постанова Ченстаховського схвилювала Костомарова: „Про Марусину справу я вам скажу, що Ч... (немає епітета), бо женити ся не хоче; чи зручно... (знову мусів бути епітет) довірити нещасну, одурену дівчину, щоб везти її до батьків, яких він обманув разом. А що, коли він в дорозі пошле її на той світ? Той, хто може так безцеремонно обходити ся з честю жінки, той може і на душоубство піти. Майте се на увазі. Чи не написати до батьків Марусі усю правду і спитати ся: чи згодні вони прийняти її? А тим часом напосісти ся на Ченстаховського. Він повинен женитись ²⁾. Проте з сього нічого не могло вийти: Ченстаховський був уже жонатий і коли підманював сільську дівчину, то не мав на мисли нічого доброго.

Клопотали ся про те, щоб вернути Марусю до-дому, аж до 1864 р. брали участь в тім Н. Білозерська, Костомаров і Куліш. Притягли до сього діла й М. Максимовича, що жив тоді на своїм хуторі, Михайловії; горі, проти Шевченкової могили, на лівім боці Дніпра, і йому не трудно було вдати ся до батьків Марусі. В марті 1864 року Куліш звернув ся з листом до Максимовича і просив його переговорити з матір'ю Марусі про те, чи може вона прийняти до себе свою нещасливу дочку, чи ні. „Землячка ваша Маруся, — писав Куліш до Максимовича, — донька підгірнього канівського рибака, помилила ся в своїх мріях про щасливе жите. виявило ся, що її коханий жонатий і через те не може поставити її в таке становище, щоб її совість була спокійна. Вона наважилась вернути ся до матери, але боїть ся показати ся на очи. Переказую її ласкаву просьбу — перебалакайте з її матір'ю, що буває у вас, і повідоміть мене, чи може ся сестра Шевченкової „Катерини“ вернути ся в рідну хату. Дітей у неї немає, і вона все ще похожа на колишню Марусю. Може на берегах Дніпра-Славути вона знайде собі жениха, а тут їй доведеть ся загинати сиротою. Маруся не така, щоб не варта

¹⁾ „Рус. Стар.“, 1886, III, 621.

²⁾ З листа Костомарова до Н. Білозерської („Рус. Стар.“, 1886, III, 628).

була вашої опіки. Крім її нещасної помилки, яка мабуть привела її до зайвої близькості до опуканця, я нічого недоброго не знаю“¹⁾.

Разом з сим Маруся, мабуть під впливом Куліша або Білозерської, звернула ся з листом до Максимовича. Тремтячою, незвичкою до писання рукою уложила вона посланіє до Максимовича, якого знала мабуть ще як була дома. Лист мабуть поправив Куліш, бо правопис український („кулішівка“); лист сей Маруся мабуть переписала потім на чисто: „Будте ласкаві, щирий козаче, добродію — я васъ душе прошу приговоріть зматірю замене чи приймуть вони мене, якъ я приїду сама, чи ні, бо мабуть Грицько²⁾ нипоїде, то будте ласкаві скажितъ матирі нихай порадиця збратами, чи луче якъ я приїду, чи щобъ тутъ була, якъ вони скажуть, то я такъ зроблю. Маруся Українка“³⁾.

Аж у вересні р. 1864 Маруся нарешті поїхала до-дому. Можна думати, що Костомаров особисто через неї передав Максимовичови сей цікавий лист: „Високоповажаний Михайло Олександрович! Дозвольте міні звернути ся до Вас з ласкавим проханнем. Попеклуйте ся про бідну Марусю: ви вже її знаєте; допоможіть притулитись їй десь з родом-племенем, і коли можна, дайте змогу жити з чесною праці. Дуже прикро, що „мерзавецъ“ Ч—ський, що звів сю дівчину, приїзжав на Вкраїну з тілом Шевченка і таким чином заплямив патріотичну справу, яку йому необачно довірили. Треба старати ся, щоб імя його по заслугі піддати зневазі, але щоб народ не мав підстав на основі сього нещасливого прикладу стрічати зневірливо кожного, хто звернеть ся до нього в інтересах народности. Треба б надруковати про вчинок Ч—ського, між иншим“⁴⁾.

Як бачимо, Костомарова обурювала не тільки моральна сторона справи, — він бояв ся, що можуть бути небажані ідейні наслідки через такі випадки: народ може втратити віру до інтелігенції. Через се він радить такий рішучий спосіб, як опублікувати про сю справу.

Маруся поїхала до-дому, а в Петербурзі нічого не знали про неї. Се турбувало всю громаду, і через се Куліш, на проханне усіх, звернув ся з листом до Максимовича: „Петербурська громада турбуєть ся, не знаючи, що стало ся з канівською Марусею і просила мене довідати ся у вас, чи доїхала вона до своєї убогої батьківщини. До речі повідомляю вас, що на громадській раді 11 жовтня Ченстаховського, по загальнім приговору, позбавлено титула громадянина і узнано, що він не достоїн бути в гурті з чесними людьми. Просимо вас переказати про се, куди треба, щоб не вважали нас за байдужих до таких підлот та тиранії, які позволив собі Ч—ський що до Марусі“⁵⁾.

1) „Україна“, 1907, XI—XII, 228.

2) Тоб-то Ченстаховський.

3) Ibid, 229.

3) „Україна“, оп. cit, 228.

4) „Україна“, оп. cit, 233.

Що ж далі було з Марусею? Чи прийняла її рідна мати, чи ні? На се можна було б знайти відповідь у листі Максимовича до Куліша, як би він зберіг ся. В кожному разі, невесела доля судила ся бідній жертві Шевченкового „ученика“... Коли вірити чуткам, що ходили в петербурській громаді, дальше житте Марусі було сумне. „Там (на батьківщині), як кажуть, судила ся їй ще сумнійша“, — згадує Н. Білозерська ¹⁾, але не ручить ся за те, що чутки ті були правдиві, бо не могла їх вивірити. По тих чутках, як бачимо, — житте Марусі склало ся так, як се звичайно з нещасними сестрами „Катерини“ буває: дівчина, позбавлена чести, без опору піддала ся намовам інших людей і врешті — стала з того жити.

Іншу версію знов, хоч ані трохи не веселійшу, чуємо од Марії Марковички: „Коли одіслано було її до-дому на неславу сімі, вона ховала ся з тим, що вагітна, вбила дитину, попала під суд, була засужена на заслання, але незабаром померла. Мир тобі, бідна дівчино з простолюду!“ ²⁾.

Чи так, чи инак — молоде житте загинуло, — загинула молода дівчина, пишна квітка українська, розтоптана, знівечена... ким же? Людиною з високими почуваннями, артистом, любимим учеником великого страждальця за „найменьшого брата“, а особливо за тих бідних покриток, обдурених москалями, панами, паничами... Чи ж міг би здумати великий Учитель, що не вспів він очей заплющити, як той, що так його любив, так за заповіти його побивав ся, що настòяв, щоб поховано було тіло учителя таки біля Канева, той самий ученик його тяжко гад його усією наукою й проповідю насмієть ся?

¹⁾ „Рус. Стар.“, 1886, III, 635, прим. 1.

²⁾ З брульову листу до „Русскихъ Вѣдомостей“.

ІВАН СТЕШЕНКО.

Чудо Новгородське.

(Легенда).

I.

Гей шум по землі новгородській гуля

І Новгород — хмурий як море.

І віче бурхливе, мов грім оддаля,

Гуде, пречуваючи горе...

Там тисячі люду — голота і дук,

І молодь, і ветхий люде

Вважають промові, і молота стук

Не так на їх падав би груди

Як тиї слова, що посадник мовляв:

„О вільнії друзі та браття, —

Знов іскра жорстоких невпинених

справ

Підпалює наше завяттє.

Знов смертно-голодна потвора війни
 Іде наші добра пожерти,
 Всі наші родини й доми та лани
 В злобі присудивши до смерти.
 Знов образ гнітучий тяжкого ярма
 Встає, мов гроза, перед нами, —
 І як їх прогнати, приложим ума;
 Я мислив, подумайте й самі.
 Від наших дозорців — щоб Вишній
 Їх спас —
 Ми взнали: шле князь Боголюб-
 ський на нас
 Страшнії потуги. Мстислав їх веде,
 А з ним аж одинадцять князів іде
 Зрубать нашу волю суворим мечем,
 Спалить нашу долю жерущим во-
 гнем“.

Промовив і всі скамянїли,
 Зачувши те назвисько сміле.
 І гнів неомежний, прогонючи страх,
 Вогнем устає в новгородських
 серцях.

І після хвилини покою
 Гук-рев пролетів над юрбою:
 „На бій, — умремо за свободу,
 За право та щастє народу!“
 І поклики грізні, як моря вали,
 Громами по місті старім попли-
 вли...

І знову посадник, народу отець,
 Питає на буйному вічі:
 Кого запрохати взять тяжкий вінець,
 За Новгород стати до січі.
 Хто служачи завжди і правді й добру
 Захоче за волю їх стати стару?“
 І всі загукали: Мстислава!
 Чия по всім світі є слава.
 Хай прише нам сина Романа,
 Здатність якого нам знана.
 І зараз по вічу меткї послї
 У Київ преславний до князя пішли,

В домівці лишаючи тугу
 І страх за правдешню поругу
 Та сльози гіркі новгородських жі-
 нок,
 Що ядом струїли краси їх вінок.
 І кажуть, що навіть у трьох їх
 церквах
 Лила Богородиця сльози
 Благаючи Сина, щоб кривді на страх
 Він знищив пекельні погрози.
 І в серці зайнявши священний свій
 гнів
 І правди і волї скарав ворогів.

II.

Не гуси то дикі ключами кричать,
 Укривши все небо крилами:
 Шумить то Мстислава Андрієвна
 рать,
 Бючи новгородські брами.
 Не галич то чорна блакить облягла,
 Що й ясного сонця не видно,
 То сила ворожа, численна, як мла,
 Над містом знущаєть ся бридко...
 То хмарами стріли летять на людей;
 Ржуть конї, поранені квилють;
 Жіноцтво ридає; чуть брязкіт ме-
 чей, ---
 І ворони трупи вже ділють...
 А гордий привідця, упоений злом,
 Довольний стоїть біля війська,
 І січу трудну оглядає кругом,
 І смертю орудує зблизька.
 І міць його злу новгородський на-
 род
 Вчува на собі неодбойно:
 Не чару гіркую кривавих негод,
 Стрілами закусоє гоїно...
 Та страва жорстока не йде на путтє
 Великій громадї народній,
 І никне борців перебите життє

У вічності прірві холодній...
 Але і стареча, і діти, й жінки,
 Краса новгородського краю
 Яким би не зброю носить, а вінки,—
 Всі йдуть воювати з одчаю...
 І в ворога леть ся кипуща смола
 Каміння летять і колоди...
 Та марно!.. Що значить та зброя
 мала,
 Як сили немає в свободи?!
 Даремно всю душу Роман оддає,
 Щоб не покоритись під нозі,—
 І одборонити чуже і своє
 Життє у пекучій облозі.
 Все падає вільність народа стара,
 І ворог лютує з надсади
 Та хижо на зламаній мур напіра—
 О, вої, не ждять вам пощади!
 Даремно весь Новгород, в горі, без
 сил
 Жде дні на підмогу жадану.
 Не прийде на поміч до них Михаїл
 Попав він до хижого брану!
 Не чуть Михаїла хоробрих дружин,
 І ронючи славную силу
 Ляга Новгородської вільности син
 Од ран у довчасну могилу...

III.

Смуткує в світлиці жалобній своїй
 Іван, новгородський владика,
 Що гине безвинно, в порузі лихій,
 Питимая воля велика...
 І плаче він ревно і руки здійма
 До образу чистого Спаса,
 Та просить, щоб кривду з страхами
 всіма
 І пекло кривавого часа,
 Од города скорбного Спас одігнав
 І людям зруйноване щастє оддав...
 І вчув він музики небесної глас—

То мовив проміннем осяяний Спас:
 „Не плач і возстань Іоане,
 Душі моїй серце кохане...
 Знай, згине, узявши меча грабів-
 ник —
 Знай, небо їх завжди карало!
 Візьми ж ти од Спаса пречистої лик,
 Постав на високе забрало
 І Матір, що мирови ласку несе,
 Ваш Новгород в справі правдивій
 спасе!“
 Замовкла небесна музика...
 У нестямі зняв ся владика
 І Богу любови воздавши хвалу
 Та радість почувши в душі чималу,
 Із почтом великим, під блиск ко-
 рогов,
 По образ у Спасову церкву пішов...
 Вели Новгородці ікону ясну
 Поставили любо на міську стіну
 Та повні надій і печали
 Ратунку од неї чекали...

IV.

Теж повні печали за любий свій край
 Волхви, верховоди народу,
 Що хоч в християнський не вірили
 рай,
 А рідну кохали свободу,
 Зійшлись вони в колі вірних своїх
 Молити ся силі надземній...
 І волхв їх старший до небес голубих,
 Волав у молитві таємній, —
 І краяла серце молитва палка:
 „О сонце, мовляв він,—о світе,
 Невже ти даси, щоб злочинна рука
 Шляхетних могла скоренити?
 Невже Новгородців докосить біда
 І нас, що за волю повстали,
 Зустріне погибель смертельно бліда
 І в край наш покотить печали?

О краснее сонце, будь свідком для нас
 Хай судить весь світ наше діло,
 І щоб для нас промінь навіки погас,
 Як встали за кривду ми сміло!“
 Промовив і мов осміхнулись йому
 Краї золотії блакити.
 І вгледіли добру ознаку в тому —
 Усі в дивуванні повиті.

V.

На самім забралі, твердині бойця,
 Осяяний пишним проміннем,
 Пречистої образ всім надив серця
 І золотом грав і каміннем.
 І лик той ворожий побачила рать
 І стала із нього вона кепкувать
 І грядом безумні стріли
 На Матери лик полетіли.
 Ударили стріли в Пречистої лик,
 І Матір, так люблена доси,
 Що й порох її не торкав ся повік,
 Зронила криваві сльози.
 І бурю всіх новгородських борців
 Порвав за наругу сполоханий гнів.
 Почули зневагу почесні мужі,
 Що плаче криваво ікона,
 І гнів запалав у Романа в душі,
 Що Божого слухав закона.
 Спалахнуло помсти в ньому почутте
 І він, облишивши страхи за житте,
 Одваживсь за люту образу
 Помститись чи згинуть одразу!
 І силу останню напруживши враз,
 Дружини своєї найкращий запас,
 Окрасу свою і сторожу,
 Він рупив на лаву ворожу.
 Одрила ся брама товста перед ним
 І знов зачинилась із гуком страш-
 ним

І повний одваги й нестяму
 Привітну покинувши браму
 Полинув, як сокіл хоробрий Роман,
 Карати зухвалих насильників стан.

VI.

Ой князю Мстиславу обридло в кі-
 нець
 На справу дивить ся воляцьку:
 Одбоєм своїм новгородський боєць
 Всю душу зірвав йому хвацьку.
 І в роздратуванні на волі синів
 За їхню упертість безкраю
 Мстислав уже решту своїх вояків
 Хтів кинуть на город одчаю...
 Вже сам на їх чолі, на гордім коні
 Він став, і правиці вказаннем
 Вже рушити мав свої лави страшні...
 Як раптом зомлів здивуванням:
 Крізь міську браму і з дзвоном
 копит
 І з громом сяющої зброї,
 Немов серед хмар несподівано світ
 Зявились, як вирости вої...
 І в них полетіли в мовчанні глухім
 Мов рокіт градующої бурі...
 Суздальський князь і все військо при
 нім
 Замерли на хвилю понурі...
 Та тільки на хвилю Мстислав осто-
 пів
 Зумившись одвазі шаленій.
 І знов у нім виріс розбуджений гнів
 І раті гукнувши численній, —
 „Гей, вої!“ дружині дав гасло Мсти-
 слав
 І вихром на гордого князя помчав.
 І топчучи воїв і в порох і в грязь,
 Зотнув ся з північним український
 князь.

VII.

Мов леви в пустелі сплели ся в бою,
 Зявляючи дику одвагу,
 Так вої зотнулись, всю силу свою
 Заживши на славу й звиягу.
 І свищать літаючи стріли сліпі,
 І творить ся гуркіт мечами
 І валяють ся голови, наче снопи,
 Умілими жжаті женцями.
 І рвуть ся один до одного князі
 Спіткнутись у герці зручному...
 Та марні їх спроби й зусилля усі:
 Сього не вдасть ся нікому!
 Бо друзів їх лава, мов срібним кіль-
 цем,

Князів оточила собою,
 І їх не дістати ні гострим мечем,
 Анї метушною стрілою...
 Та бють ся зате їх дружини самі,
 Однаково люті сіроми.
 І щедро вкривають ся ниви людьми
 І кроплють ся кровю шоломи.
 Одні за свободу свою та чужу
 Житте покладають в офіру,
 А другі — чужу перейшовши межу,
 Згвалтовники щастя та миру.
 Та тільки Мстиславових більш вояків
 І горе Романа дружині!
 Хоч кожен із неї по пять би здолів,
 Та мало зосталось їх нині...
 І жаль обнімає Романови дух,
 Що гине шляхетная сила,
 Що стільки звияжно-хоробрих потуг
 Холодна покриє могила...
 І руки простягнувши в прозору блакить
 Князь крикнув, одчаем підкошений
 вмить:
 О Мати, пречистая зроду,
 Рятуй нас, і нашу свободу!

VIII.

І диво случилось тієї доби...
 Зяялись лиховісні хмари.
 Із пилу скрутились до неба стовпи,
 Неначе пекельні примари,
 І злякані страшно Мстислава полки,
 Обвинули морем навколо,
 І їхні тіла і мечі й шишаки
 Засипали зверху додолу.
 І стала Мстислава посліплая рать
 Своїх без устанку стрілять і ру-
 бать.
 І падати стали ряди ворогів
 Задушені морем дрібних порохів...
 А другі тікати від бою
 Своеюж побиті рукою.
 Побачив Мстислав отут кару з небес
 І вражений пагубним чудом
 Од стін Новгородських, збентеже-
 ний він,
 Умкнув з недосіченим людом.

IX.

І диво скінчилось і чиста блакить
 Ізнов зазоріла над світом
 І в серці Романа веселая мить
 Чудесним розвицнулася квітом.
 І князь позирнувши, немов остовпів
 Од чар чудодійної сили,
 Бо вгледів не рать, а лише втікачів,
 Що десь у далекости мріли.
 І зброю, покидану скрізь на шля-
 ху, —
 Ворожого князя розбиту пиху.
 І наче звияжний орел молодий,
 Душею підніс ся Роман удалий.
 І руки підвівши могуті в боротьбі,
 З чуттем і подяки й поваги,
 Промовив рочисто: „о слава Тобі,
 Бог правди, свободи й звияги!„

І раптом ударили бубни гучні,
 І сурми всміхнули ся срібні,
 І в світлеє небо, в простори ясні,
 Полинули співи побідні.
 І стяг розгорнувши, що мир возвіщав,
 До стін новгородських Роман повер-
 тав,

І варту впокоївши вбогу
 Своєю об'явив перемогу.

X.

І вість пролетіла як промінь у млі,
 По всій старій руській великій
 землі

Про тее нечуване диво,
 Що кривду скарало жахливо.
 І всі дивувались іконі святій;

Гучних молитов посилали їх рій
 І скрасили образ кіотом,
 Оббитим каміннем і злотом.
 І тільки одні неймовірні волхви,
 Що в древнім ходили законі,
 І призрою серця й умом голови
 Не вірили зовсім іконі.

„Коли б од ікон тих були чудеса,
 Нащоб нам здали ся тоді й небеса!“

Волхви промовляли до люду
 Який дивувавсь тому чуду...

„То сонцю за край наш молили ся ми
 І сонце спасло нас тим вихором тми“,

Казали волхви до народа.

І як уже їх не вмовляли попи

І як уже їм не рубали чуби

Од них не діждали ся згоди!

ВАСИЛЬ ПАНЕЙКО.

Між демократією та олігархією.

Суперечки про тактику в середині української національно-демократичної і польської „людової“ партії в Галичині між послами та виборцями, як приклад спорів між олігархічними й демократичними змаганнями в суспільности. — Протидемократичні тенденції масової психології. — Розвиток державної бюрократії, як зряд олігархії. — Олігархічні стремління в середині противоолігархічного руху. — Із загальної соціології організації. Потреба творити суспільні органи (репрезентації, езекутиви); користи таких органів: швидкість рішення, згуртоване умових сил, пересічна висшість інтелігенції. Аргумент за абсолютною властю (Фердінанд Лясаль). — Олігархічні нахили органів демократичних партій. — Олігархічні тенденції в сути всякої організації. — Ще раз суперечка в „людовій“ партії. — Релятивізм політичних ідеалів, отже й демократії. — Суспільна вартість змагань до обмеження олігархії.

Великими надіями супровожала вся українська суспільність у Галичині та велика часть польської суспільности агітацію за виборчою реформою до державної ради; з неменшими надіями виражали вони послів до першого „народнього“ парламенту Австрії: се мав наступити на країну період демократії, а з нею всі політичні й суспільні благодати „народнього правління“. Як українські так і польські приклонники загального й рівного виборчого права вірили, що з його здійсненем, наче лихий сон, розвіється панованє олігархічного гуртка, жмінки великої польської шляхти, та країну огріють промінї демократії. Українські прихильники виборчої реформи, крім того, в її здійсненє склали ще надію, трохи не певність на національне визволенє з-під власти чужої олігархії та на національно-політичну повноправність у своїй землі. Що ті національні українські сподіваня після введеня демократичного виборчого права не здійснились, се виявилось аж занадто швидко. Не так швидко й ясно виявилось галицьким ідеологам демократії — українським і польським, — що мрії про справдішну демократію, справдішне правління народнього загалу, негільки від виборчої реформи небагато наблизилась до здійсненя, а що вони взагалі, навіть при найбільш прихильних обставинах, до здійсненя дуже далекі, --- мало сього! — до здійсненя в повнім обемі й непорочній чистоті ніколи неможливі. І — що та неможливість, се вислів „зелізних“ законів людської природи, одиничної й колективної.

А тимчасом і в українським, і в польським демократичнім таборі прийшли події, що могли — як не розбити віру в повну демократію, то бодай привчити її визнаців до скептицизму й обережности що-до демократичної діяльности народних представників, які мали бути органами народньої волі. Прийшли острі суперечки поміж парламентарними посла-

ми та їх виборцями, спори про політичну тактику, навіть про політичні принципи. Найбільш яскраво виступили ті явища в нутрі найбільших галицьких партій: української національно-демократичної та польської „людової“. Про суперечки, які потрясли українською національно-демократичною партією зараз після парламентарних виборів, суперечки між гуртом партійних послів та загалом партії в справі політичної тактики в державній радї, читачі Л.-Н. Вістника знають із чергових оглядів галицького українського життя. Се звільняє мене від переказування їх ходу й змісту. Пригадаю тільки, що одним із пунктів, які викликали горячі спори в пресі й партійних зїздах, було питане, хто в останній інстанції здібний рішати про політичну тактику в парламенті — чи послы, котрі „на місці“, у Відні розглянули й порозуміли стан справи, — чи маса виборців, котрі не бачивши своїми очима парламентарного будинку, не маючи „перспективи“, з низин свого провінціального радикалізму раді-б диктувати їм, послам, принципи тактики. Послы (а бодай більша їх часть) станули на становищі посольської автономії; виборці домагались, аби послы виконували волю й вказівки тих, від котрих одержали мандати. Перші, мабуть і несвідомі сього, при всім своїм програмовім демократизмі, висловили протидемократичну тенденцію, змаганє до олігархії; домаганє-ж партійної більшости було найпростїйшим домаганєм демократії.

Трохи довше треба задержатись на аналогічнім явищу в партії польських людовців. Дїло стануло там ось так:

Недовго після парламентарних виборів усякому обсерваторови галицького політичного життя кидала ся в очі радикальна зміна в політичнім курсі людової партії — докладнїйше, сказати: в політиці парламентарної репрезентації тої-ж партії, веденої послом Стапінським. Понеслись чутки, що той посол, голосний провідник польської хлопської опозиції проти шляхотського режіму, схиляєть ся що-раз більш у той бік, проти котрого ще недавно сипались з його уст громи, криваві заяви й погрози. Понеслись чутки, що п. Стапінський увійшов у компроміс з консерватистами. Про правду сих чуток давало свідочтво ціле поведене тогож посла в парламенті й сеймі, небувала у нього поміркованість, його зносини з польськими клерикальними кругами, тон його статей в „Przysięce-y Ludu“, вкінці його соймові промови. Та рівночасно з тою зміною курсу в напрямі на право, з нутра людової партії почала підносити ся опозиція, котрої зверхнім висловом була газетна полеміка в органах сторонництва. Проти п. Стапінського та клубу людовців піднесено закиди й докори: що вони спроневірились партійній програмі, що помирились з ворогами мужицтва, поміщиками, що нахилились до клерикалів, що — всупереч бажанню великої більшости „загалу“ партії — роблять політику по своїй впадоби.

Сам п. Стапінський виступив у пресі й на народніх зборах проти партійної фронди, а виступ його надзвичайно інтересний для теоретичного обсерватора. І так: В одній статі, поміщеній в „Przyjaciel-u Ludu“, він, згадавши, що „декотрі приятелі заблукалися на бездорожжах, із котрих вони мусять як найскорше повернутись, як-що вони взагалі хочуть іти шляхом людвої партії до мети“, — виступає з такою характеристичною заявою й погрозою: „Маю право, як голова сторонництва, себто керманіч політики людовців — маю право візвати кожного людвця, навіть і редактора, щоб не робив сього, що по мойому переконанню може спричинити замішане понятє та слідом за тим і ослаблене сили сторонництва... Поки я головою сторонництва, так довго кожний людовець обовязаний слухати мого візваня, бо в противнім разі людовець, котрий не слухає презеса, розбиває солідарність сторонництва, значить, ділає на його шкоду, та може за те бути з партії виключений“.

В иншім місці п. Стапінський ще з тої нагоди подав „цікавим“ до відома, що управа партії, виділ начальної Ради, клюб соймових послів і клюб парламентарний, переконані ним, припоручили йому вести таку політику, та що серед членів виділу начальної Ради був тільки один з иншою думкою, а на 22 соймових послів тільки двох було в опозиції.

Стільки про події в партії польських людвців. До сеї справи ще повернемо при кінці сього нарису, а покищо ми покористалися нею та суперечкою в нутрі української національної демократії до сього, щоб на живім прикладі показати типове й загальне соціологічне явище, важне для всіх народів і часів: на вічну, хотіло ся-б навіть сказати — органічну боротьбу між змаганнями демократії з олігархією, на ті нерозривно, наче два кінці того самого магніту, звязані з собою противні тенденції в житю людської громади. Ті явища на стільки важні, що варті сього, щоб їм ближше приглянутись, і се з теоретичного боку. Бо політичний бік питання, політичні симпатії й антипатії — се треба тут виразно зазначити — зовсім не увійдуть в обсяг сих уваг¹⁾.

* * *

¹⁾ В основу сього нарису лягли в головному уваги й факти, виведені в дискусії на дотичну тему, веденій на сторінках кільких наукових і політичних німєльких журналах. Wolfgang Heine: Demokratische Randbemerkungen zum Fall Göhre (Sozialistische Monatshefte. VIII, 4) — Hans Block: Überspannung der Demokratie (Neue Zeit XXVI. 8) — Robert Michels: Die oligarchischen Tendenzen der Gesellschaft. Ein Beitrag zum Problem der Demokratie (Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, XXVII. 7) Той сам Einige Randbemerkungen zum Problem der Demokratie (Soz. Monatsh. XII). — Eduard Bernstein: Die Demokratie in der Sozialdemokratie (Soz. Monatsh. XII. 18 i 19). — Той сам: Gewerkschaftsdemokratie (Soz. Monatsh. XIII. 2).

Аналізуючи тенденції, що лягли поперек дороги до здійснення демократії, проф. Міхельс¹⁾ розкладає їх по таким групам: 1) тенденції, яких жерело лежить у людській природі, 2) в суті політичної класи та 3) в суті організації. Підемо за сим поділом.

1. Протидемократичні тенденції масової психології.

А. Принцип спадкоємства політичної влади. Се кождому історикови добре відоме явище, що класи, які мали власть у своїх руках, усе пильно дбали, щоб ту власть передати в спадку своїм нащадкам. Спадкоємство політичної влади все було найпевнішим способом, як зберігти могутність своєї класи. В обсягу політики повторюється звичайне в царині економії явище: змагане старшого покоління передати все своє майно дітям та запевнити тяглість добробуту в родині. Що в сім інстинкті треба глядати за початком дідичної монархії, се річ очевидна. Бажане зберігти своїй родині раз здобуте становище серед суспільности таке сильне, що в випадках, коли у членів пануючої класи не було рідних синів (прим. у високих достойників римської церкви), спонтанічною силою родив ся непотизм, як дальша форма інстинкту самозбереження пануючої класи. Осьтак навіть у державах, де правний порядок демократичний, стихійною силою зароджується аристократія — хочби й без шляхотських титулів і гербів. Старі родини голяндського роду в державі Нью-Йорк, се безперечно аристократична класа без шляхотських титулів; що родини трестових мільярдерів, усяких залізничних, нафтових, м'ясних і и. „королів“ північної Америки — справдішня аристократія без зверхніх аристократичних відзнак, се факт, про який годі сумніватись. Інший приклад: у новітній Німеччині в останніх 40 роках з величезною швидкістю йде вперед процес погличання молоді промислової буржуазії старою родовою аристократією. Німецьке міщанство „феодалізується“. Значить, визволене „третього стану“ з феодальних пут дало в Німеччині сей результат, що ним скріпились давні противники міщанства, шляхта, яку молода промислова буржуазія наділяла свіжою кров'ю й новими економічними силами. Родинними зв'язками з аристократією німецька буржуазія „здобуває“ собі „право“ на повагу й власть, яку в суспільности мають аристократичні роди. Принцип (фіктивного) спадкоємства прискорює тут вхід молодих сил у старий світ пануючих клас.

Б. Індиференція й політична рівнодушність більшости громадянства та її потреба проводу. Скількість лю-

¹⁾ В. Archiv-i: op. cit.

дей, які справді цікавлять ся політичними справами та радо користують ся своїми політичними правами, розмірно дуже невелика. У великої більшості свідомість тісної взаємности між добром одиниці та силою держави не дуже-то розвинена. Більшість не добачує взаємного впливу між приватними справами одиниці та справами держави і мало цікавить ся питаннями публичної адміністрації. Вона вдоволена, коли знайдуть ся люде, котрі в заступстві її тими справами й питаннями схотять зайнятись. Се — потреба проводу, потреба проводирів, яка знова тісно вяжесть ся з культом героїв, що глибоко вкорінив ся в психіку широких мас. Се суспільно-психічне явище не вступаєть ся, а навпаки — ще виразнійше зазначаєть ся з процесом комплікації державних функцій і справ. Чим труднійше серед них зорієнтуватись, тим менше інтересу вони викликають у широких масах. Ті маси раді звалити незрозумілі питання на вибраних проводирів, а разом із сим фактична (не формально - правна) демократія затрачуєть ся або не розвиваєть ся.

2. Розвиток державної бюрократії, як знаряд самооборони політичної кляси.

„Політичною клясою“ називають деякі соціологи ту суспільну клясу, котра в дану хвилю має державну власть у своїх руках, себто клясу, яка — хоча сама є меншістю — з помічю державного апарату править більшістю суспільности та являєть ся фактичним запереченєм демократичного прінципу. Се та кляса, котру маємо на думці, коли говоримо про державу як особистість, яка живе, чогось хоче, до чогось стремить. Державі в таким розуміню (себто „політичній клясі“) потрібна бюрократія, як знаряд до збереження власти в своїх руках. Інстинкт самоохорони веде новітній державі звязувати житеві інтереси як найбільшої скількості людей із своїми інтересами. На руку йде державі в тих змаганнях теперішній суспільно-економічний порядок, який даючи змогу незасібним людям образувати ся, не дає їм рівночасно відповідного їх духовним потребам і здібностям економічного занятя — в потрібній скількості. Витворюєть ся т. зв. інтелігентний пролетаріят, а в тім пролетаріяті дві кляси: одна зложена з тих, котрим поталанилось приступити до державного жолоба, друга з тих, для котрих при бюрократичнім жолобі вже не стало місця. Перша, се бюрократія, служба держави (значить, протидемократичної „політичної кляси“), своїми житевими інтересами присилувана заступати й державні інтереси. Друга, се вороги держави і вічно неспокойні духи, проводирі політичної опозиції — спершу буржуазної, згодом також революційно-пролетарської. Державна бюрократія росте безупинно. Її існуванє сталоь просто економічною немину-

чістю; такою-ж неминучістю став ся й її зріст. Тільки отвиранем що-раз нових бюрократичних „посад“ держава може прихилити на свій бік одну часть інтелігентного пролетаріяту; без того той пролетаріят мусів-би скріпити ряди вічно невдоволених, ряди опозиції. В теперішнім суспільнім ладі побільшуване бюрократії являєть ся одним із засобів самооборони держави перед деструкційними елементами. Держава, себто пануюча меншість суспільности, впрягає в свій віз, бере в свою службу велику часть підчиненої собі суспільности, і то часть найбільше образовану, найбільш умово розвинену, можливо як найздібнійшу. Навіть економічно незалежні верстви силкуєть ся держава до себе привязати: тим бюрократичним покостом, який творять усякі титули, ордери, відзнаки.

Все те — знамена розвитку державної бюрократії, а разом із сим також признаки протидемократичної сили, олігархічних течій.

3. Олігархічні стремління в середині противоолігархічного руху.

Маємо тут діло з теоретично найцікавішими, практично найбільш пекучими, для здійснення демократії найбільш небезпечними явищами щоденного життя. Проти панованя „політичної кляси“ піднімаєть ся в суспільности опозиція, опозиція з долини. Ідея тої опозиції: заперечене існуючих олігархічних порядків. У своїх починах кожда така опозиція з долини — демократична. Всі молоді кляси, виступаючи до боротьби проти старого ладу, складали й складають світові святу присягу: не за свої еґоїстичні інтереси вони йдуть боротись, а за добро цілого людства, за визволене цілої суспільности з-під гнету тиранської меншости, за заведенне справедливих порядків, за здійснене повної демократії. Під кличами свободи, рівности й братерства увійшла в історію молода буржуазія. Сьогодні ті самі кличі несе инший могучий клясовий рух: робітницький; він береть ся знівечити теперішній економічний лад, зруйнувати клясову, олігархічну суспільність та здійснити всесторонню, повну демократію, суспільність без кляс.

Але буржуазія, побідивши противників, завела республіку, не демократію. Ми бачили революції, демократій ми не бачили. А спадкоємець демократичних кличів — робітницький рух?

Організація того, противоолігархічного руху в великій части — протидемократична, тай — протидемократичні, олігархічні тенденції в тій організації скріпляють ся й ростуть разом із скріпленем і зростом самого руху. Задача науки: сконстатувати й зареєструвати той факт, проаналізувати й описати те явище. Моралізувати, етично таксувати, ганити те явище, полемізувати з тим — так само не входить в обсяг соціології, як в обсяг

природничих наук не входить моралізоване прим. дощів або громів. Як усі соціологічні „закони“, так і внутрішня тенденція всіх людських громад до творення клік і клас, до олігархії, стоїть поза добром і злом.

Заки перейдемо до дальшого огляду протидемократичних явищ і тенденцій в середині демократичних організацій, зупинимося коротко на загальній соціології всякої організації.

Розглядаючи форми, що їх приймають гурти людей для співжиття обік себе, для себе або із собою, та аналізуючи явища, в яких об'єктивується суспільна єдність, проф. Георг Зіммель¹⁾ між ин. зупиняється на випадках, де дана суспільна форма ґрунтується на цілості, зложеної з більшої кількості людських одиниць. В тих випадках єдність групи об'єктивується рівнож у групі: так релігійна суспільність воплочується в духовенстві, політична суспільність в адміністрації або армії, армія в своїм офіцерському штабі, всякі хвилеві збори в своїй президії, політична партія в своїм парламентарнім заступництві. Се органи суспільної єдності. Зложеноє тих органів являється результатом суспільного поділу праці. Відносини між людськими одиницями, се ткань громадського життя; питомі їм форми рішають про суть кожного згуртованя. В первіснім стані доконують ся ті відносини безпосередно, від особи до особи. Суцільність діланя являється тоді висновком безпосередного порозуміння між одиницями та взаїмного полагоджуваня потреб. Релігійна єдність висновується з потреби, що заставляє кожного віруючого гуртуватися із людьми тої самої віри; військова організація з потреби оборонної або зачіпної акції; публична справедливість із безпроволочних засудів зібраної юрби; політична підчиненість із особистої виспости одної одиниці над рештою громади; економічна гармонія з безпосередних вимін поміж продуцентами. Одначе згодом ті функції перестають виконуватись самими інтересованими, а стають ся задачами, питомими спеціальним групам. Кожда одиниця, замість просто відноситись до другої, входить у зносини з новоствореними органами. Повстанне нових органів є знаком, що громада людей із випадкового й неповязаного, механічного зборища осібних одиниць стається організацією. Ті органи живуть своїм життям, мають істноване *sui generis*, істноване незалежне не тільки від членів організації, а й від поодиноких одиниць, котрі тої орган заступають і в його імени ділають. Так купецька верства, уконституувавши ся, стала ся автономічною одиницею, яка незалежно від волі одиниць виконує свою ролю посередника між продуцентами. Урядницька верства ще виразнійше являється ся об'єктивною формою, крізь яку людські особи тільки переходять, а яка значіне їх самих часто зводить майже до нулі. Так і держава бере

¹⁾ Георг Зіммель : Як вдержують ся суспільні форми ?

на себе обов'язок збирати грошеві дачки, яких різні частини суспільности від себе взаємно вимагають, тай орудувати ними. Так і церква є неособовим організмом, якого функції, доконувані священиками, мають своє жерело в потребах цілої громади. Одним словом, понятє „житєвої сили“, яке що-до живих еств являєть ся хибним, та яке основуєть ся на ідеї, що рухи між частинами матеріяльних молекулів, котрих сума складаєть ся на жите, мають центральний пункт і основу в осібній житєвій силі, — те понятє являєть ся зовсім правдивим що-до суспільних еств. У тих громадських органах замкнені ідеї й сили, які зберігають істноване громади та являють ся її висловом.

Отся здібність людей і людських громад організуватись, значить, творити з-поміж себе органи, наділені самостійним істнованем і новими силами, які всю свою енергію одержали від них самих, — ся здібність, то одна з найбільш характеристичних признак людської природи. Не тільки богів собі люде сотворили, наділяючи їх своїми силами й здібностями, піднесеними до надлюдських розмірів; не тільки твори штуки сотворили собі люде, вкладаючи в них свою душу, свої почуваня й настрої на те, щоб потім з них брати собі віраду й розраду; не тільки своїх другів і коханих ми наділяємо своїми думками й почуванями на те, щоб ними більше радуватись, більше їх любити, — хоч би й обманювати себе ними! — а й гуртові свої потреби й сили люде об'єктивують і концентрують в органах, даючи тим органам рівночасно незалежне істноване.

Яке-ж значіне тих органів для збереженя громади? Ось приклад. Занепадови старинних корпорацій в Німеччині в значній мірі спричинилась обставина, що вони не зуміли виобразувати своїх органів. Вони, з малими виїмками, жили майже тільки як механічні зборища одиниць; трівкої об'єктивної організації, що воплочувала-б у собі їх суцільність, вони не витворили. Небезпеки, що впливають із такого стану, Зіммель¹⁾ ділить на три категорії:

Де є здіференціовані органи, має суспільний гурт більшу движимість. Коли-ж для кожної політичної, правної або адміністраційної акції мусить рушитись увесь організм, то ся акція являєть ся отяжілою в двох напрямках. Перш усього в матеріяльнім значіню. Якщо ціла громада має ділати збірно, то потрібний її комплет, — річ, як загально відомо, дуже важка до переведеня. Та якби навіть перемогти ту трудність фізичної концентрації, зістаєть ся ще неменша трудність концентрації моральної. Яким способна дійти до одновідности у великій масі? Коли рухаєть ся ціла юрба, то її рухи важкі наслідком усяких хитань і сумнівів, що впливають з окремішности інтересів, з різниць образованя та з байдуж-

1) Op. cit.

ности членів. Що остання перепона (байдужність членів) дуже поважна, сього доказом хочби неймовірна байдужність загалу людности до участі в таких прославлених актах, як прим. referendum у Швейцарії¹⁾. Навпаки від усіх тих перешкод не терпить суспільний орган (прим. парламент), бо він сотворений для означених справ, зложений з розмірно обмеженої скількості людей та має змогу прискорити громадську діяльність і перевести її більш докладно.

Де швидкість політичного життя та змінчивість політичного положення вимагає від політичної партії швидкості в рішеннях і виступах, значить, сього, що по німецьки зоветься „Schlagfertigkeit“, там загально-партійне referendum, той найзнаменитший акт демократичного духа, може бути тільки перешкодою. Розумів се великий революціонер і політик Фердинанд Ляссаль, коли домагався, щоб його диктатуру в партії, диктатуру, яка фактично існувала, партія признала теоретично оправданою і практично неминучо потрібною²⁾. Сконцентроване громадської енергії й волі в суспільнім органі дійшло тут до найдальших границь можливости.

Які результати в економічній діяльності приносить сконцентроване спілкової сили й волі на спілкових органах, зложений з дуже обмеженої скількості осіб, се показала теорія і практика американських трестів³⁾. В їх організації маємо рамки, в котрих розвивають ся економічні відносини, та котрі здібні розширитись майже безконечно; факт, що ті відносини ростуть паралельно із зростом тривкості організації, показує, як важні спеціальні органи для існування спілки та як недостаточні чисто-індивідуальні заходи.

Нерівність образования, навіть нерівність у знаню даної справи, що стоїть на черзі, являєть ся величезною перешкодою, коли загал учасників громади має рішати про спеціальні питання. Нема сумніву, що спеціальні урядницькі органи або окремі комісії мають більше спеціального знаня, ніж ціла маса, та що їх існуванє усуває спори й суперечки, які могла-б спричинити сама недостача відомостей. Мало сього. Коли недостача обєктивности спинює часто цілу масу від одноцільного діланя, то причина сього не все лежить тільки в простій нетямучости. Тут має слово ще один фактор. Розділ на партії, викликаний спершу тільки невеликим числом принципіальних питань, розтягаєть ся згодом

1) Гл. прим. дотичну главу книги Л. Кульчицкого: Autonomia i federalizm.

2) Robert Michels, Der konservative Grundzug der Partei-Organisation (Monatsschrift für Soziologie, 1 рік, 4 випуск).

3) Гл. хочби: Василь Панейко, Трест (Trust). Правно-економічний нарис. (Часопись правнича і економічна, рік 1906).

також на інші питання та згідність пропадає. Прим. політичні партії сіють суперечки також в релігійних, естетичних і инш. справах, хоча ті справи й не доторкали спершу принципіальних спорів. Супроти сього економіка громадських сил подає аргумент за відданем таких спеціальних справ під компетенцію фахових органів та за усуненєм рішення в тих справах з-під хаотичних дискусій загалу.

Дальша користь із тих організацій лежить у сїм, що вони дають громадським силам ліпший напрям. Се безперечний факт, що широка маса в своїм способі ділання ніколи не може піднятися над доволі низький умовий рівень, бо точка, на якій сходиться ся дуже велика скількість умів, не може лежати багато висше тої точки, на котрій стають уми дуже середньої вартости. Правда, се правило не доторкає чутевого життя: в юрбі родить ся збірне напружене чуття, взаїмне розжарюване одиниць, яке хвилево може піднести спільну пристрасть понад пересічне напружене відокремлених одиниць. Инша річ з питанням про розум або нерозум діл, викликаних чутевим вибухом. Більш або менш інтелігентна вдача ухвалених осьтак постанов не може переступити пересічної лінії, на котрій найздібніші одиниці сполучились із одиницями найменш здібними. Юрба може скріпити силу почувань, але не силу розуміння.

Збираючи сказане до купи, треба сказати, що недостача спеціальних органів в даній громаді являєть ся рівнозначною із низькістю тою громади в боротьбі з громадами, які витворили в собі такі органи. Давні німецькі корпорації мусіли впасти, бо не були в силі оперти ся органам держави. „Мусіли впасти, бо хибувало їм те, що дати можуть тільки індивідуальні сили, сконцентровані в нутрі суспільних органів, — значить: швідкість рішення, згуртоване всіх умових сил і та виспа інтелігенція, до якої здібні тільки одиниці, які висуває вперед амбіція або почуте своєї відповідальности“¹⁾).

Після сього уступу із загальної соціології організації вертаємось до спеціальної теми: олігархічних стремлїнь в середині протів-олігархічного руху та бодай трохи подрібніше роздивимось в їх проявах. Перед тим іще одно застережене (яке впрочім повинно бути самозрозуміле): Подаючи висше схему твореня організації, а зосібна розглядаючи користи такого олігархічного складника організацій, яким являють ся їх органи, ми мали на увазі саме тільки поро жну, ідеальну схему, та приймали в заложеню як найрозумніше виповнене тої схеми, значить, виповнене її в конкретних випадках як найрозумнішим змістом. Що той конкретний зміст органів організації, себто люде, не конче мусять відповідати вазі свого становища, що прим. вибір

¹⁾ Зіммель: *op. cit.*

деяких послів може бути великою громадською похибкою, та що за сим і користи органів розмірно зменшають ся, — се треба як неминучу поправку раз на все взяти під увагу.

Міхельс, ¹⁾ систематизуючи олігархічні прояви в соціалістичнім руху, наводить на поперег своїх слів дуже багатий фактичний матеріал, призбираний з історії й літератури соціалістичних партій та із свого широкого особистого досвіду. Тільки небогато й найголовніше з того можемо тут зреферувати.

Не тільки пасивність більшости та спадкоємство політичного значіння хоронять власть олігархічної меншости. Тісної залежності більшости від зорганізованої меншости не усунуло також уведенне демократичних форм парламентаризму в новітнє публичне житє народів. Парламентаризм не рівняєт ся панованю загалу. Ні політичні права послів, ні сам спосіб їх вибору не дають їм змоги все бути вірним висловом і знярядом волі народньої маси. Їх компетенція більш або менш обмежена конституційними законами, їх вибір залежить не стільки від „вільної й несилюваної“ волі більшости виборців, скільки від волі агітаторів, впливових осіб у данім окрузі тай — в Галичині знаємо се найкраще! — від правительствених органів. Як відворотний бік такого стану річей виступає не тільки трудність, навіть неможливість докладного нагляду виборців над кождим кроком послів, а й повна недостача езекутивної сили виборців проти вибраних послів. Після вибору послі *de facto* вповні незалежні від „народнього загалу“ й його волі; за те доля того загалу, його матеріальні й духові інтереси в дуже великій мірі підпадають під волю послів. У парламентарнім системі не тільки нема чистої демократії, а навпаки: в парламентарнім заступництві виявляєт ся фактична олігархія.

І та олігархічна тенденція, як уже висше зазначено, лежить в сути кождої людської організації. Вона так само природна, як організація потрібна для збірного істнованя людей. В найважнійших хвилях боротьби за платню не маси робітників самі себе заступають: їх заступає делегація. Професіональних спілок без заступників і управителів не можна собі подумати, їх нема. Навіть анархізм, який *par excellence* являєт ся змаганем до свободи й самоозначеня людської одиниці, підпадає сьому законуви, як тільки зійде з простору „свобідної думки“ та береть ся організувати своїх приклонників у спілки для політичної діяльности. Певна річ, можна иноді говорити тільки про чисто духові, ідейні впливи заступників на справи заступлених, одначе розрада се дуже невелика. Кожде почутє сили (а вибраний заступник мусить у собі почу-

¹⁾ В Archiv-i, *op cit.*

вати сконцентровану силу виборців) викликає в людині „самосвідомість“ влади; володарські нахили дрімають у душі кожної людини — се елементарне пізнане психології.

Звичка стаєть ся правом. Проводир, котрого вибирали протягом якогось часу, домагаєть ся вкінці „права на вибір“, яке, розумієть ся, робить усяку демократію ілюзоричною. Проводирі, котрі іменем маси промовляли й писали, терпіли політичні переслідування й економічну недолю, йшли на заслання й до в'язниць, — мусять від народньої маси вимагати відплати. Вдячність маси виявляєть ся у виборах таких людей до дальшого проводу, виборах, яких вислід уже заздалегідь можна знати, бо вони майже автоматичні. Що розпочалось вдячністю, те завершуєть ся тим засобом прикмет, які проводирі собі в своїм провідницькім досвіді призбирали, та які часто роблять їх дальший вибір простою технічною неминучістю. Чим більш помотане політичне жите, чим більше потреба рутини й спеціального знання в законодавстві або в управі робітницьких товариств, тим більше независимим стаєть ся проводир від волі виборців.

З витворенем проводирів розпочинаєть ся їх кастова ексклюзивність. В них родить ся бажане статись замкненим у собі організмом, відосібненим навіть від решти партії. Німецька соціально-демократична парламентарна фракція чимало разів виступала в парламенті як самостійна корпорація та проводила свої погляди в супереч виразному домаганю самої партії. Змагане відосібнитись від загалу проявляєть ся в домаганях заступників, аби їм вільно було доповняти своє число кооптацією без нових виборів. „Втиканя носа“ звичайних виборців до парламентарних справ ніяка парламентарна фракція не любить. Приклад укр. національно-демократичних послів і польських „людових“ дуже проречисто про се говорить.

Признаки володарства заступників над масами найочевиднійше там пробивають ся, де стрічають ся інтереси або погляди обох сторін. Визначний проводир італійської соціалістичної партії Тураті в однім спорі з виборцями заявив: соціалістичні послы в парламенті служать пролетаріатови, одначе з тою важною умовою, що пролетаріят не вимагає від них чогось глупого. Розумієть ся, про се, що в данім разі „глупе“, рішають самі послы, значить, право рішати застережене тільки їм самим. Се домагане проводирів може з тактичних причин мати своє оправдане, одначе діло тут не в сїм: тут іде про сконстатоване, як мало ріжняють ся державні олігархічні змаганя й течії (правительство, монарх і т. и.) від олігархій пролетарських. Посол почуває себе керманичем долі партії. Тай він справді такий керманич.

Часто говорять про „збуржуазніне“ робітницьких партій. Той про-

пес іде з двох боків. Раз тим, що одиниці, видвигнені з пролетаріату на проводирів, разом із сим у своїх економічних і духовних потребах стають в одну пару з буржуазією. Друге тим, що блеск пролетарського руху притягає в його ряди синів буржуазії, котрі з права стають на чільних позиціях соціалістичних партій. І не треба бути безумовним визнавцем історичного матеріалізму, щоб завважити, що із зміною пролетарських економічних відносин на буржуазні змінюється також політична й суспільна перспектива даних одиниць. Се не їх злоба, а об'єктивна неминучість.

Можна-б безконечно більше наводити таких явищ і тез. Усі вони показують одно: вічне й природне сплетене демократичних течій в суспільности з течіями протидемократичними, безперервне змагане двох противних стремлінь людської волі. Наукові противники демократії бачуть у сім найсильніший свій аргумент проти демократичного принципу, проголошують абсолютне запереченє демократії природним законам, основувають на тім „законі“ свої аргументи за монархією, аристократією та иншими формами оліґархії. Невже така абсолютна правда справді по стороні противників демократії, реакціонерів усякого рода й барви? — Вернімо ще раз до конкретного випадку.

Обговорюючи події в таборі польських людовців, львівське „Діло“¹⁾ писало між и. таке :

„Суперечка між управою людової партії, веденою п. Стапінським, і партійними мальконтентами має визначний теоретичний інтерес. Лідер людовців, котрому навіть найлютіший ворог не міг-би зробити докору ізза надмірної субтільности в зверхніх виступах і енуціяціях, своїм крешким: „молчать и не разсуждать!“ на адрес опозиції в брутальній і наглядній формі дав вислів загальному явищу з обсягу громадянського життя, старій як світ боротьбі між оліґархічними тенденціями в суспільности й демократією. Се в усіх народах і часах пекучий проблем демократії. З противенства до пануючих відносин родить ся опозиційний народній рух та видвигає на своє чоло, як вислів своїх ідеалів і змагань, одиниці та колегіяльні репрезентації — партійні езекутиви, начальні ради, посольські клуби. Їх рація й первісна мета: виконувати й висловлювати волю загалу своєї партії. Одначе згодом виявляєть ся в головах провідників тенденція статись чимсь більше, ніж простим „зрядом“ демократії, виконавцем волі більшости, яка — до того — тепер представляєть ся їм же не конче так дуже розумною й мудрою, як раньше. Психологічно зовсім зрозумілий зріст особистої самосвідомости в умах „лідерів“, членів езекутив і клубів, доводить до того, що вони почують у собі „непомилність“ у веденю справ своєї партії та з більшою

¹⁾ Ч. 270 за 1908 рік.

або меншою неохотою глядіти-тимуть на тих своїх сопартійників, які мають инший погляд на партійну практику й тактику. Тоді пп. Стапінські крикнуть : молчать и не разсуждать !

„І прийдець ся в нутрі демократичної партії аб ово переводити боротьбу за свободу слова, за волю критики, змагатись проти догми лідерської непомильності, — в самім нутрі демократичної організації пробивати шлях найелементарнійшому принципови справдішної демократії: праву на критику й контролю публичної діяльності проводирів, критику й контролю, яка сталить характери, образує уми та дає запоруку життя й розцвіту ідейних, суспільних і політичних течій.

„Споконвічне питане про останне: чому? людських порядків і діл, споконвічний конфлікт між демократичними й олігархічними струями в суспільности, пробивають ся у теперешній внутрішній кризі польського людового сторонництва. Вони-ж вічні проблеми й трудности кожної демократичної організації“.

Справді! За висказом великого історика Момзена, що демократія заедно сама себе нівечить, видвигаючи із себе олігархічні сили, — е богато правди, — може ціла правда... Справедливу оцінку сього може колись принесе якийсь світогляд, котрий не попадаючи в суспільну розпуку, безумовно признав-би релятивізм усяких наукових і політичних ідеалів, — колись, бо досі такого світогляду в нас, захоплених боротьбою, нема. Тимчасом стоїмо на сім, що демократія — ідеал, такий ідеал, само змагане до якого дуже корисне кожній суспільности. Кожний демократичний рух викликає з сірої юрби — часто проти волі проводирів — цілий ряд вільних одиниць, котрі з принципу або з інстинкту раз-у-раз наново „ревідують“ старі авторитети, наглядають їх діяльність і запобігають осьтак неодному лихови. Демократія зістаєть ся ідеалом кожного молодого, народнього руху, і се — не тому, наче-б народня маса могла помилятись, а тому, що справдішній демократичний порядок заохочує кожного до діяльности й критики та дає запоруки проти схиблення без порівняня певніші, ніж аристократичний або бюрократичний лад, у якому увага на авторитет „власть імущих“ вдержує при житю і плекає разом і лихе і добре.

Можливо як найтіснійше обмежене олігархічних течій і наклонів усе буде метою тих людей, котрі хотіли-б бачити при громадській діяльности як найбільше число талановитих одиниць, які навіть серед недосконалої демократії мають змогу вибитись своїми здібностями з сірої людської юрби, коли тимчасом навіть під „добрим“ аристократичним системом їм така можливість була-б заперта.

НАТАЛЯ РОМАНОВИЧ.

На балконі.

Сиділи на балконі й відпочивали — всі четверо.

Низько над балконом схилившись, пахучі гильки високої липи лили хвилі ніжного аромату в прозору блакить літнього вечора.

Веселий рожевий день розцвітаючого літа кінчався; надходив вечір — ясний, мрійний, тихий. У день такої тиші нема, навіть тут, в сім садочку, далекім від міського шуму: замовкли всі денні згуки і природа спочиває після цілоденної важкої творчої праці — ані лист не шамотить, ані пишні зелені верхів'я не ворухнуться; лиш соловейко, заховавшись десь в гушавині буйного листя, виводить свою солодку пісню.

На балконі тихо. Мати й дочка, батько й син в прохолоді відпочивають і від своєї денної праці і від спеки літнього сонця. Перші обидві — за кошиками з полуницями; вони поволі, лїниво чистять ягоди і кладуть на тарілки, або й до рота — двоє останні за газетами. Правда Василь, високий студент з довгим темним волоссям і веселими карими очима, лежачи в кріслі-гойдалці, більше в небо дивиться, аніж в газету, яку держить в руках, та ще часом кине оком на ягоди.

— Ганю, — гукнула мати, — не стара ще, присадкувата жінка з блискучими темними очима, — як би ти проворнійше спралялася. Так ми й до ночі не скінчим.

— Але і ви, мамо, не дуже то поспішаєте; ось, гляньте, в мене менше лишилося, аніж у вас, — втомленим голосом обізвалася дочка.

— Отуди порівняла! Та ти ж молодша від мене, моторнійша повинна бути. Ось Лев швидко прийде, приготувала б йому ягід в тарілку.

— Добре, добре, все буде... Тільки так хотілося б спочити! Та треба ще до Галочки подивитись.

Ганя підвела руки, закинула їх за голову і вдихнула повними грудями повітря; її тоненька постать вирівнялася, волосся від поривчатих рухів чорним шовком розсипалося по спині. Втомлено усміхнувшись зібрала і пришпилила волосся, і вийшла в хату.

— І справді: чого вона така змучена? — звернувся Петро Михайлович до жінки. — Тільки відпочивати б тут, здоров'я наби-

рати ся: гарне повітре, сонце, свіжа страва, молоко... А вона чомусь млява, розбита...

— Ет, розумієш ти: повітре, молоко... те все нічогосіенько не варто! Як вона за дитиною розбиваєть ся! Дитині треба цілий день на сонцю — вона за нею бігає сама; треба дитину купати — сама купає; годувати — сама годує; все сама — аж від ранку до вечора. Та де ж тут здорове буде?

— Чому ж няньки не візьме?

— Зговори ж з нею, як ти такий мудрий! Няньку! Та вона на мене з неохотою дитину лишає. Та ж то „і кожне слово треба обдумувати“, і „дитина повторяє нас — всі наші слова й рухи“, і „дитяча душа — то найчистіший і найцінніший посуд“, та як стане виговорювати й вичитувати, то краще мовчати. На що вже і на Льва не зовсім покладаєть ся — і не допильнує і не так поведеть ся. А ти „няньку“.

— Та хто ж його знає, як тут у вас, я ж мало дома буваю. Звичайно, з нянькою краще, і гроші на неї знайшли ся б.

— Гроші... не в грошах тут річ; Льва ось-ось слідователем зроблять, а поки що, то ми маємо. Не те... не хоче вона ніяк... „Все одно“ — каже „як я не з дитиною, то повинна працювати десь поза домом, щоб гроші на себе заробляти“. — „А чоловік на що?“ питаю. „Як на що? Я його люблю, він мене любить, то й живемо разом, а грошей його, праці його на мене я не хочу. Він для себе повинен заробляти, я для себе. А як я з дитиною цілий день, поки вона ще мала, то все одно, — се моя праця і навіть дуже важка; для дитини ж краще, коли мати виховує, а не нянька“. Ось як вона говорить.

— Ех, Ганю, Ганю, — зітхнув Василь, не відводячи очей від неба. Яка була енергічна, швидка, гаряча на все, а тепер відразу осіла!

— І добре, — перервала Олександра Василівна, — добре, що не така вже гаряча, як ти. То обоє були якісь божевільні... Мітінги, реферати, демонстрації якісь... Закрутив дівчину. Тепер вже хоч осіла — нічого: краще хай сидить!

— Та „родинне щастє“ заводить... так, мамо? Та хиба ж в сім все жите, мамо? Шкода мені її, шкода Гані, що вона звязує себе, що вона світа не хоче бачити поза своєю Галею...

— Далі, Василю, далі, — несподівано увійшла Ганя і сіла поруч брата на стільці. — Що ж далі?

— Ненормально ти живеш, Ганю, от що. Про се я й говорив тут. Та й тато говорив. Але він говорить, що треба няньки для

дитини, щоб ти могла відпочити, а я ще крім того говорю, що не треба ховатись в дитячі пелюшки, а жити, як ти раніше жила. Ось скажи мені, Ганю: за сі останні три роки була ти хоч де-небудь: на рефератах, збірках, мітінгах? чи хоч що-небудь робила з того, чому віддавала себе раніше?

— Ні, але я не хочу ні виправдуватись, ні сперечатись... Покиньмо се, Василю! Багато вже я про все се думала, багато страждала і тепер страждаю. Але вже годі. Я так постановила: коли дочка моя виросте, тоді я буду вільна. А тепер — я для неї. Я сама хочу її виховувати, сама розумієш? Я хочу зробити з неї людину. І я думаю, що я сама повинна її виховати, а всіляки няні — се тільки перешкода. Ти думаєш, легко мені? Але я вже учу ся приймати жите таким, яким воно є. Не було б в мене дітей, жила б так, як раніше; є дитина — і все міняєть ся. Я її дуже люблю; але як би в нас було громадське виховання — розумієть ся ідеальне — я б довірила йому свою дитину; тепер же я повинна сама виховувати, т. е. непохитно стежити крок за кроком за її розвитком. Що ж ти бачиш тут ненормального?

— Розумієш, Ганю, що мені тут показуєть ся дивним. Ти хочеш, щоб твоя дочка була людиною. Добре. Ну буде вона твоїми заходами гарною людиною — ось, як ти, наприклад, — бо ти справді надзвичайно гарна людина, — також вийде заміж і весь свій час, всі свої сили вживе на те, щоб з своїх дітей зробити гарних людей, сама ж віддасть ся, відійде від життя, як і ти і т. д. і т. д. В результаті — кілька гарних людей, а в чім же проявить ся ваша „гарність“? — бо чим же, як не корисною працею відрізняють ся „гарні“ люде від негарних? І чи нормально, чи можливо все жите вкласти в виховання, в створення людини, щоб потім і вона робила теж саме? А як же ви, „гарні“ люде, реагуєте на жите? Ну, припустім, в тебе буде син і в твоєї дочки син; добре; зробите ви з них гарних і корисних людей і вони активно се покажуть. Так все ж таки сього мало: де ж ваша активність жінки? Ось поїдеш собі з своїм Львом (се між иншим він тебе назад тягне) та з Галочкою десь на провінцію, та й закиснеш!

— Чекай, чекай, Василю, — сквапно і нервово заговорила Ганя. — Чи закисну, чи ні — се ще невідомо. Де моя активність жінки? Ти хочеш мені сим допекти? Ти мені скажи, коли б я могла що робити? Дитина мала, бере багато часу і сил; взяти няньку і зробити собі таким робом вільний час? Не кажучи вже про те, що для дитини нянька — лихо, як би я скористувала ся

з того часу? Я б не могла ужити його весь на таку працю, яка мені приємна, до якої моя душа рветь ся: ранійше я повинна бути самостійною, т. е. заробляти на себе — бо я думаю, що тільки цілковите відданне себе дитині увільняє жінку від обов'язку заробляти. Ось, я думаю, підросе Галочка, мені легше буде, а коли вже вона зовсім виросте...

— Доки сонце зійде... знаєш, Ганю? А як ще будуть в тебе діти?

— І вони повиростають...

— Ганю, досить! І чого ти хвилюєш ся?—втручила ся Олександра Василівна. — Не звертай на його уваги! І чого ти до неї присікав ся Василю? Сестра добре зробила: вийшла заміж, має дитину і досить з неї!

— Та ну бо справді, чого ви завели ся?—підвів ся й собі Петро Михайлович. — Подивили ся б: вечір гарний, тихий, тільки б спочивати та мріяти вам молодим, а тобі, стара, з ягодами поспішати. Ось-ось Лев надійде; давно вже час би йому повернути ся. Він з самого ранку в суді, Ганю?

— З десятої години. Ще й казав, що пізно повернеть ся, в годині сім-восьмій.

— А вже й ціла дев'ята. Ну, отже, готуй швидче, Шуро, і ягоди й вечерю.

— Вже, мамо, й я вам допоможу, щоб швидче, — присунув ся Василь. — Ганю, хто швидче?

— Оттак, отсе добре; а я вже старий — то буду собі читати.

Петро Михайлович сів на крісло-гойдалку і закрив ся газетою. Ганя, Василь і Олександра Василівна дружно взяли ся до ягід; кошики порожніли; на столі виростали купи червоних сочистих ягід, аромат яких потроху напоював повітря, змішуючись з запахом липи.

— Ну, й пахне ж, — простягнув висовуючись з-за газети Петро Михайлович; отже не вдержу ся, зім, — і почав кидати в широкий рот одну по одній великі ягоди.

— Та не сі, — сі на смаженне; ось дрібніші — підсунула йому другу тарілку Олександра Василівна.

— Ну, добре, добре. — І читав далі.

Всі мовчали. Василь і Ганя поринули в своїх думках. Мати прикидала, скільки конфітури буде з сеї полуниці.

Тихо маячили пальці від кошиків до тарілок, докінчуючи роботу.

— А знаєш, Василю, гукнув з-за газети Петро Михайлович,— сьогодні як я йшов з гімназії, зустрів — вели вісім чоловіка під конвоєм — на Лису гору, мабуть. Бо вчора ж засудили 8 на смерть. Ось я зараз прочитав про суд та й згадав. Так, то мабуть, вони, ті самі..

— Ви їх близько бачили, тату?—запитала стурбовано Ганя.— Вісім чоловіка?

— Тепер се звичайна річ, — пробуркотів Василь, напихаючи рот полуницями. — Як би ви се років три назад сказали, справді було б щось нечуване, а тепер...

— Тепер чуване й можливе, — додала Ганя знервовано.

— Ганю, але ж про се ти чуєш що-дня, в газетах читаєш; можно вже звикнути!

— Як би ж то можна було звикнути!.. Та правда, я й газет тепер не читаю... Як ось переїхали сюди з міста, то я вже не чуючи і не бачучи міського життя, не читаючи про його, під впливом спокійного животіння серед природи, наче забула, що все се страшне є, дієть ся всюди, як і ранійше, а тиша, краса і „мирное житіє“ — се тільки ілюзія!

— Ну, поїхала... — знов втручила ся Олександра Василівна. — І чого ти, старий, влізеш завжди? Читав би собі нишком. І хай їм біс, отим всім хуліганам і розбішакам, що грабують і вбивають! хай їх всіх перевішають! Що нам до того? А тут, справді, і тихо і гарно і безпечно. Нам нема чого бояти ся — хіба щоб часом Василь бомбу не сховав у нас, хоч не думаю — і покинемо сі дурні гадки. Ганю, йдеш до дитини? поклич Гапку, хай принесе самовар, та улаштує все до чаю. Ягоди вже скінчили; отут для Льва, а се для того, хто ще хоче.

— І для мене, мамо! Я ж згожуюсь з вами — покиньмо розмови і візьмемось до чогось иншого.

Гапка вже вносила посуду; принесла конфітуру й хліб, потім над силу притягла і великий блискучий самовар.

— Оттак найкраще! — озвав ся Петро Михайлович, кидаючи вже свою газету.—Тільки я все турбую ся: чом Льва немає; пізно вже, місце пустинне...

— Чого там? Йому не вперше! Та хоч при Гані не говори, не турбуй її.

— А гарно, справді у вас тут, мамо! Так мені після міського пороуху й задухи гарно, що мабуть не поверну ся я завтра, хоч там мене товариш чекає, щоб укупі до іспитів готуватись.

— Чого б то тобі так зараня починати? — запитав Петро

Михайлович. Бач, в мене ще не скінчились в гімназії іспити, а ти вже загадуєш про ті, що колись там в тебе будуть. Спочив би краще.

— А хоч би й учити ся, то й тут міг би; все краще — на свіжій повітрі, — підхопила Олександра Василівна.

— Може буде й так, мамо, я подумаю.

Вернула ся Ганя і сіла в крісло-гойдалку. — Ну, най вже й я покейфую. Василю, дай мені ягід. Чай потім. Мамо, а чом же ви не їсте?

— Буду ще, буду. Ось приготую все...

— Старенька, і мені чаю, — присів до столу Петро Михайлович. — А й шумить той самовар, бодай його шуміло. Такий дісонанс робить. Накрий його добре, Шуро, щоб замовкнув.

На столі вже стояло кілька склянок чаю, налиті хазяйською рукою Олександри Василівни, і пара від них легко й хутко підіймала ся в повітрі. Горки криваво-червоних ягід височили привабно на білій скатерці.

По-трохи затихав спів самовару... ще кілька останніх уривчатих згуків — і стало тихо.

Впивали всі свіже повітря повними грудьми й мовчали.

І тиша вечірня запанувала над ними, виповняючи душі ясним почутем. З напівтемної глибини плив ніжний, мрійний сум соловейка і навівав невиразні, таємничі бажання; хотіло ся відірвати ся від життя, хоч на хвилю підняти ся над ним; здавало ся, немов душа відділяється від тіла, летить і зливається з безконечністю.

Молодик, який щойно опинив ся як раз над балконом, і лив на нього і на головну стежку саду свої холодні промінні, освітив раптом високу постать чоловіка.

— Лев, — скрикнула радісно Ганя.

— Але чому ж звідти? з саду? Хиба на човні їздив? — пробурмотіла Олександра Василівна.

Вже з кімнати, обійшовши кругом, входив на балкон високий, молодий чоловік. Зігнутий, дуже блідий.

— Нарешті! А ми вже турбували ся, — в один голос вимовили старі. — Звідки? чому від Дніпра?

— Звідки? — втомлено протягнув Лев. — Справді, хочете знати звідки? — спитав він обводячи всіх померклим поглядом синіх очей. — З Лисої гори... а чому від Дніпра? в саді походив трохи...

Ганя, яка була підвела ся на зустріч чоловікови, знов відки-

нулась в крісло. Старі злякано переглянули ся. Василь підвів ся і наче хотів щось спитати, але роздумавши відійшов в куток балкону.

Опамятавшись, Ганя встала, тихенько підійшла до чоловіка і обхопила його голову.

— Левку...

— Ганнусю, добровечір. А все таки — я з Лисої гори. Там, знаєш, ми людей вішали. І аж вісім, знаєте — додав він обводячи всіх очима, які враз заблищали синіми вогниками, — аж вісім душ за одну хвилину. Ха!

Він хитав ся, весь блідий, з розширеними очима. Ганя стояла проти непорушна.

— Сядьте, заспокойте ся, — стурбовано просила Олександра Василівна.

— Я не впаду, не бійте ся. Може думаєте, що я п'яний? Ні, я нічого не пив, хоч може б то й краще було випити. Ось товариш, який трохи раніше був присутнім при повішенню 5-ьох чоловік, цілий тиждень пив і мало не здурів. І все казав він мені, що не мають права нас — кандидатів — посилати на сі церемонії панове прокурори, замість того, щоб іти самим. Та хіба ж не все рівно, чи кандидатами ми се побачимо, чи прокурорами?

Я не п'яний, Ганнусю, — тихим, благаючим голосом казав він далі. — Тільки я не знаю, як же жити?

Але Ганя не відповідала. Стояла поруч і тільки пильно вдивляла ся в його.

Озвала ся знов Олександра Василівна.

— Справді, ви дуже стурбовані; ще захоруете... Сідайте, чаю випийте!

— Сяду. А чаю не хочу... О, і полуниці тут; се, мабуть, для мене. Як то добре: приходить чоловік з Лисої гори, а дома його чекає чай і чудові полуниці... До-ма, — простягнув він і казав далі задумано, немов зосереджуючись в самім собі: все се гипнози — і сі ягоди і се крісло-гойдалка і се гарне помешканне і конфігура; все се забирає власть над нами, панує над нами. Тільки закоштуєш всього сього і не хочеть ся вже його втратити, а навпаки хочеть ся побільшити всі сі приємности, закріпити їх за собою, хочеть ся забезпечити собі сите жите за допомогою 20-го числа. Розумієть ся, платонічно ми співчуваємо нещасним, жаліємо тих, хто мерзне й голодає, хто вмирає з голоду...

Замовкнув, закашлявшись від хвилювання.

Ганя стояла проти його, впивала ся в його очима, ловила

його слова, такі незвичайні для її спокійного, розсудливого Льва. Олександра Василівна розтерцяно шептала щось чоловікови, безпомічно розводячи руками, а Василь дивився в сад, повернувшись спиною до всіх. Петро Михайлович неуважно слухав жінку, в задумі схиливши голову.

— Щойно я бачив людей перед лицем їх смерти, — глухо, уривчато казав Лев далі. Страшно мені було з ними! Ось бачиш їх, вони живі, дивлять ся на тебе — і за хвилину їх чекає небуте. Воно завжди стоїть за нами, як чорна безодня, що готова кожної хвилі поглинути нас — але ми не бачимо її і не мучимо ся; вона підкрадаєть ся і зненацька захоплює свою жертву. А там... ті... безодня була перед ними — вони її почували; вони знали, що ось зараз вона їх бере — невблагана, неминуча.. А, як страшно! І вони мовчки дивили ся їй в вічі, сій чорній безодні. Хвилинка ще — і кінець. Ні одного... Тихо, таємничо, страшно. Де вони? Невже навіть те мизерне, напівголодне жите було для них надто вже добрим і вони не варті були його? І здало ся мені, що всі, зариті там, в тій горі підвели свої голови і спитали: Чому?

А ми сидимо тут на балконі, в гарнім саді, пемо чай з конфітурами, смакуємо полуниці. Та й все жите наше живемо ми наче на балконі. Тікаємо від землі, шукаємо свіжого гарного повітря, спокою; тікаємо від тих, що живуть на низу, в болоті, щоб не бачити їх, щоб не чути їх; тікаємо.

І такі ми грубошкірі, такі заскорюзлі в своїх почуттях, що треба тільки надзвичайного випадку, щоб ми раптом відчули ненормальність свого балконного життя і свій глибокий звязок з тими, що живуть в смороді й болоті. Ось я готував ся бути слідователем, а може й прокурором — хто знає?

Він замовкнув і зхилив голову; обхопив її — гарячу — обома руками і тиснув, тиснув.

В глибоку, напружену тишу вривав ся крик дитини: мала Галочка кликала свою маму.

А Ганя не чула. Була захоплена. Не порушилась. Все вдивляла ся в чоловіка великими очима.

Олександра Василівна вийшла на крик дитини; підвів ся за нею було і Петро Михайлович, але зараз же знов сів. Василь нервово підійшов до столу, відпив трохи чаю з своєї склянки, машинально взяв в жменю ягід, але опинивши ся в своїм кутку викинув їх всі в сад.

— Левку, але ж ти можеш вийти з суду і взяти ся за адво-

катуру, — тихо вимовила Ганя присовуючись ще ближче до чоловіка.

— Вийти... розумієть ся вийти, — наче відповідаючи самому собі на свою думку, задумано й сумно казав він далі. — Я вже думав про се, коли йшов сюди і думав, що се вже вихід... Але... Хиба від того кому легше жити буде. Від того не голодатимуть люди?

Добре! Буду я обороняти, замість того, щоб засуджувати, або бути присутнім при смерті засуджених

Нема що казати — се краще... але чи не найчистіший егоїзм буде тоді говорити в мені?

Знаю я, адвокатура — ліберальна професія. Але кому від того легше буде, коли я не слідователем буду, а адвокатом? — Сумно і безнадійно розлягли ся останні слова і увірвали ся..

Він схопив ся і хвилюючись заходив по балконі. Який час панувало цілковите мовчання.

— Ганнусю, моя гарна Ганнусю! — нагло зупинившись перед жінкою ніжно мовив Лев. — Памятаеш, ти колись мені казала, як би ти хотіла жити, казала, що ми не маємо права на спокійне, сите жите, коли більшість голодає, і т. д. Я завжди скептично відносив ся до твоїх слів, легковірно покладаючи, що від мого голодування голодні не будуть ситими. І ось, знаєш, йшов я тепер і думав і зрозумів, як і що треба зробити.

Сині вогники замихтіли йому в очах.

— Треба покинути се все й піти з балкону... драбинка така е...

І в мить вогники погасли. Тінь лягла на лице.

— Тільки ось що: се я радше зрозумів, ніж відчув. Не можу я так жити — се я відчуваю; знаю — є вихід. Проте страшно мені: а що як дуже вже ми загіпнотизовані привабністю вигідного спокійного життя? Скажи мені, Ганнусю, що ти думаєш? Так мені тяжко, так все закрутило ся в голові, так палає вона! Та ще мій вічний скептицизм до всього і до себе! Скажи, скажи, кохана, що ми ж можемо без жалю лишити всі сі дрібні вигоди і грубі приємности життя! Що ми маємо силу ступити на драбинку, щоб втікти звідси — бо чи невже ж на балконі нам жити до-віку?! Скажи; може голова моя перестане палати, може легше мені стане!..

Несподівано перервав його дитячий плач, голосний, різкий. І зараз же по нім почув ся голос Олександри Василівни: „Ганю, Ганю“.

Ганя стрепенула ся, витягла в чоловіка свої руки, які він з благанням стискав, і вибігла в хату. За кілька хвилин дитина замовкла.

І якось дуже тихо стало на балконі. Батько й син непорушно сиділи, немов застигли. Лев, змучений, впав на стільця і дивлячись в сад про щось напружено думав.

Довго-довго не вертала ся Ганя. Непомітно вже вийшов Василь, а за ним і Петро Михайлович. А Лев все сидів, все вдивляв ся в темну глибинь саду.

Місяць високо плив і холодним, блідим проміннем освітлював балкон, крісло-гойдалку, самовар, недопиті склянки чаю і пишні високі купки червоних, сочистих ягід.

ОЛ. МАРИТЧАК.

В годині злуди.

I.

Прийди, прийди в вечірню, тиху
пору,

Коли сльозами туга вкриє цвіти
За ясным сонцем, як зайде за гору—

Прийди, прийди, як місяць срібно-білі

Проміння вине, як зачнуть горіти
Чудові зорі з щастя опанілі.

По мармурових я блукаюсь залах—
Колонки тихі як могильні мари
І тихо, тихо в опустілих далях...

Над головою чарівні аркади
Лягли мов темні і зловіщі хмари,—
Колись так повні щастя і розради!

Прийди, верни ся, а в одній хвилині
Заблисне знову соняшне весілле,
І може буду ще щасливий нині—

І може нині в тій сумній палаті
Воскреснуть хвилі жаху-божевілля—

І може будем ще життем багаті—

Бо мов серце ще життем шалене,
Бо я ще хочу повним щастем жити!
В вечірню пору о прийди до мене—

Прийди, прийди в вечірню, тиху
пору,

Коли сльозами туга вкриє цвіти
За ясным сонцем, як зайде за
гору...

I. ФРАНКО.

Archiv für slavische Philologie і нова зміна в його редакції.

Archiv für slavische Philologie відгравав колись передову роль в славянській фільології і був, так сказати, центральним органом для всіх найновіших здобутків славянської фільології в найширшому значіню того слова. Чи то в окремих статях, чи в дрібнійших звістках подаваних під титулом „Kleine Mitteilungen“, чи то нарешті в рецензіях, писаних фаховими слявістами подавалися в поодиноких томах сего тримісячного журналу здобутки найрізноманітнійших праць і нові досліді або нові науково оброблені матеріали, що давали досить докладний образ наукових інтересів усіх слявістів як славянських так і иншонародних. Душею того видавництва був і єсть доси проф. Ягіч, зразу проф. славянської фільології у Петербурзі, потім у Берліні, а тепер у Відні. Певна річ, характер того всеславянського журналу в значній мірі залежав від особистих наукових інтересів, поглядів і уподобань самого проф. Ягіча, який особливо в критичнім відділі завше найчастійше забирає голос у найрізноманітнійших питаннях славянської фільології. Проф. Ягіч без сумніву належить до найвизначнійших фільологів ХІХ віку, і визначається як у своїх оригінальних працях, так і в видавничих та в критиках незвичайною тверезістю думки, раціональністю поглядів і прецизією в їх стилізації. Він володіє стилем простим і ясним, має дар влучної характеристики і при тім обсяг його духових інтересів значно перевищує обсяг його спеціальних студій, в яких на першій місці стоять граматики і пам'ятки найстаршого церковно-славянського язика, а на другій місці язик і усна словесність сербо-хорватського народу. В сих напрямках Ягіч впливав також на своїх улюблених учеників, серед яких найвизначнійший був молодий померший Ватрослав Обляк, про якого сам Ягіч говорив що „в славянській фільології він пам'ятає далеко більше мене“. Історія славянських літератур менше цікавить проф. Ягіча, як властива лінгвістика, і на полі літературної історії його головним займає історія слявістичних студій у минулому, життя, листування, кореспонденції та характеристики визначних славянських учених, і на тім полі він не тільки своїми викладами, але також своїми публікаціями і своєю невсипною ініціативою поклав великі заслуги в науці славянознавства. Вже те одно, що зумів піддержати протягом 30-ти літ такий центральний орган, як Archiv für slavische Philologie, що знайомив увесь цивілізований світ з духовним життям усіх славянських націй, треба вважати його величезною заслугою.

Розуміється, що редактоване такого журналу, в якому доводиться

науково оброблювати найрізномірніші питання незвичайно скомплікованого славянського світа, не може стояти виключно на одній особі, і мусять мати якусь ширшу організацію фахових людей в різних місцях і приналежних до різних народностей, які б могли забирати поважний голос у справах їм найблизше знайомих. Нам невідомо докладно, чи й яка була організація редакційного персоналу в Ягічевім журналі. На обклашках кожного зошита і на титулових картах кожного тома, окрім імени Ягіча, як головного видавця стояли звичайно імена зразу трьох, потім чотирьох, п'ятьох, шістьох славянських учених, звичайно професорів різних університетів, і то лиш таких, що дали одну або більше праць до Archiv'a. Сам редактор не називав їх інакше як тільки сотрудниками (unter Mitwirkung) і правдоподібно з виїмком тих, що мали нагоду зносити ся з ним устно, не порозумівав ся з ними в справі редагування журналу.

Сеї стан річий не шкодив журналові, бо сам Ягіч особисто був настілько енергічний і вирозумілий на різномірність поглядів та характерів своїх співробітників, що вмів удержати між ними гармонію, і коли іноді й доходило до полемік, то вони держали ся завсїди річевих границь, а всякі особисті придирки редактор або усував мовчки, або залагоджував незвичайно тактовно. Сеї стан річий змінив ся значно, коли сутїком обставин, а властиво *via facti* головну ролю в редакції Arch. f. se. Phil. почав грати берлінський професор слявістики Александр Брікнер, Львовянин родом, чоловік незвичайно здібний і читаний, знаменитий спеціаліст у лінгвістиці, та при тїм суто наділений буйною фантазією і незвичайно живим темпераментом. Він зазначив себе в томах Archiv'a зразу працями основаними на виписках із рукописів пєтербурської Публічної бібліотеки, в яких подавав багато нових матеріалів, звичайно не високої літературної вартости, за те за апломбом великого знавця. Ставши професором слявістики в Берліні він по кількох роках зглядної резерви почав раптом сипати найрізномірнішими працями та теоріями на таких полях, де він мав тільки поверхове читанє і поверхове розумінє, рівночасно в нїм виробив ся завзятий полеміст, який не гордував ніякими способами і навіть найобскурнішими партійними органами, щоб не то переконати, не то зогидити своїх противників. Розумієть ся само собою, що обявши в Archiv für slavische Philologie рубріку Polonika, в якій досить безкритично вихваляв одні праці, а осужував инші, і в якій не раз торкав також таким самим способом праці инших народностей, він давав раз-у-раз причину до незадоволеня і більше менше особистих полемік. Особливий скандал викликав він своїми статями про славянських апостолів, Константина і Методія, в яких він раптом побачив безсоромних ошуканців, фальсифікаторів і дуросвітів,

і помістивши в Archiv'і короткий нарис тої своєї теорії розбобтував її описля в ріжних польських журналах і часописях аж до переситу, мішаючи з болотом усіх, хто мав відвагу запротестувати проти такої профанації пам'яті славянських учителів.

Супроти сього виступу проф. Брікнера головний видавець проф. Ягіч знайшов ся в клопотливім положеню, та все таки не важив ся сам рішучо спротивити ся поглядам свого головного і дуже продуктивного співробітника. Але проф. Брікнер швидко знайшов собі другу ключку, яка знов викликала в ученім світі слявістів велику суперечку, що скінчила ся для проф. Брікнера не зовсім корисно. В жовтневім зошиті Biblioteki Warszawskiej 1901 р. він виступив з відкритем загадки найстаршої пам'ятки польського письменства пз. „Bogurodzica. Rozwiązanie zagadki“ (ст. 81—106). Се розв'язане написане було тоном більше белетристичним ніж науковим і полягало на тім, що повстане старопольської пісні Bogurodzica, а властиво перших її двох строф вяжуть ся з побутом польської королеви Кінґи (Куниґунди) в монастирі клярисок у Новім Санчі, де буцім то уперве введено польські молитви для монахинь і читано польський переклад псалмів, а правдоподібно також мала повстати і найстарша духовна піснь. Сей погляд для самого проф. Брікнера був доволі новий і стрітив ся в науці, а особливо у визначних польоністів з важними протидоводами, в які тут не буду входити. Інтересно лише, відки і яким способом проф. Брікнер дійшов до того свого відкритя. З огляду, що моя особиста знайомість з проф. Брікнером, яка датуєть ся ще з наших університетських часів, мала деякий вплив на те його сензаційне відкритє, можу тут зачитувати дословно один уступ із його статі, як інтересний причинок до психології ученого чоловіка. У другім розділі своєї статі проф. Брікнер ідучи за слідами многих давніших польських учених, що займали ся сею піснею, розбирає фільольогічно першу строфку пісні, в якій його увагу спеціально займають слова „slawiena, zmolena, gospodzin i zyszczy nam, spusci nam“, які поясняє як чисті польонізми в супереч до тих що бачили в них чехізми. Потім пише ось що.

„Wybrnęliśmy więc obronną ręką z kłopotu, z tem większą ufnością przystępujemy do drugiej zwrotki, ktorej pierwszy wiersz, najniesluszniej, uchodził i uchodzi zawsze za zupełnie popsuty. Z góry już na take przepuszczenie trudno się zgodzić, przecież Bogurodzica, to pieśń żywa, wylewająca się z tysięcy ust, nie martwy plód literacki, który w jakimś tam jedynym odpisu skazie łatwo ulegać może. Wiersz ten brzmi wedle najdawniejszych odpisów: twego dzieła chrzciciela bożycie (usłysz głosy, napełni myśli człowiecze). Twierdzono, że wiersz ten popsuty i na kilku kartach mogli byśmy się rozpisywać,

gdybyśmy wszystkie poprawki, restytucje, kombinacje, jedną sztuczniejsza od drugiej, wyliczać chcieli; dziś już było-by to prostem marnowaniem czasu i atłasu, skoro wiemy, że tekst nic nie zostawia do życzenia, należy go tylko tak rozumieć, jak on napisany — istne jajo Kolumba, wyraził się słusznie dr. Franko, ktoremu odnośną uwagę zawdzięczamy. Tekst bowiem znaczy: dla twego chrzciciela, synu boży, usłysz glosy i t. d., w najpoprawniejszej, chociaż nieco archaistycznej polszczyźnie.

Przedewszystkiem stawiało się niegdyś dla zawsze po rzeczowniku, zaimku, po rządzonej słowie, nie mówiono nigdy: dla tego — dla nas, dla ciebie i t. d., zawsze tylko: tego dla, nas dla, ciebie dla i t. d., więc następstwo trafne: twego dla. Powtóre dla nie jest forma jedyna podobnego przyimka; w innych językach słowiańskich istnieje dzieła w tem samym znaczeniu i używaniu, a to byłoby po polsku dzieła, jak je rzeczywiście wszystkie teksty rozpisują; równoznaczne dla wyrugowało z polszczyzny owe dzieła, które się przechowało w tym jedynym wierszu, jak podobne unikaty językowe odnajdujemy i o cały wiek później, naprzykład w kazaniach świętokrzyskich. Kto chrzciciel syna Bożego, toć wiemy; całe nieporozumienie dotychczasowe wynika z tego, że uchylano się od najoczywistszej prawdy, uważano chrzciciela za Chrystusa i t. d.; gdy „twego dzieła“ już Maciejowski i inni trafnie wytłómaczuli, nie odważył się nikt, prócz d-ra Franka, na najprostsze, więc jedyne wytłomaczenie Chrzciciela. Pozostaje wołacz Bożyc e (forma pierwotna, lecz można ją i Bożycze odczytać, gdyż w polszczyźnie, jeszcze XVI wieku, trafiają się podobne mylnie w gruncie formy, panicz e i t. d.).

Słowa Bożyc dziś nie znamy zupełnie, chociaż urobione ono w najzwyczajniejszy sposób, jak od sędzia, lub starosta, sędzie, staroście, jak od pana, króla, panic i królewic, od księdza księżyc, tak sam jako i od Boga — Bożyc. Bzczowniki na „ic“ byli pierwotnie zdrobniałymi, od małości przeszło znaczenie na młodość, aż się przwyczajono przyrostkiem tym oznaczać ojcówstwo i stosunki zależności, lub związku, naprzykład: szlachcic, mieścic (mieszczanin) i t. b. Bożyc jest więc syn Boga, niegdyś młody, lub mały Bóg, jak księżyc miesiąc, to jest młodego czy małego księdza (pana) oznacza wobec wielkiego księdza (pana), to jest słońca — ciała niebieskie ogólnie panami nazywano; święty Eligiasz w VII wieku franków napołu pogańskich gromił, że słońce i miesiąc panami nazywają i na nie przysięgają, toż i późniejsze wspominają; w mitologii słowiańskiej widną rolę odgrywa i inne urobienie „ic“, Swarożyc, oznaczające ogień na Rusi i najcelniejszego boga nadodrzańskich słowian. Bożyc zapomniałszy w Polsce zupełnie, żyje on jednak na Południu słowiańskim, gdzie Boże Narodzenie oznacza (młodego Boga lub syna Bożego), żył i u Czechów. Tak to wskazuje ten wiersz swoim „dzieła“ i „Bożycem“ rzeczywiście XIII stulecie, zawiera archaizmy, ja-

kich-byśmy w późniejszych utworach naprożno szukali. Ze w końcu z temi archaizmami rady sobie dać nie umiano, że wymyślano najniemożliwsze kombinacye, by jaki taki sens wyrazić, w tem już nie wina XIII wieku, lecz wina języka samego, rzucającego dawne tory, gardzącego własnymi zasobami (ст. 97—98).

Поклик проф. Брікнера на мою увагу, що до відчитань двох перших рядків другої строфи пісні Bogurodzica був остільки неясний, що він не вказав, де і в якій формі я зробив сю увагу. Ще рік перед тим проф. Брікнер як співредактор Archiv für slavische Philologie пропустив без ніякої уваги рецензію Ст. Добжицького на німецьку розвідку д-ра Гіплера про старопольську пісню, в якій сей німецький учений поправляв старопольське Krzciciela на krzycziela і толкував цілий рядок по німецьки: „Gottessohn, erhöre die Stimme des Schreiers, deines Gesczöpfes“. На думку д. Добжицького се пояснене було ліпше від усіх інших і одинокою важною новістю в книжці Гіплера (пор. Archiv für slavische Philologie Bd XXII, 1900 S. 289—291).

Прочитавши сю рецензію я того ж таки року 1900 написав по прочитаню деяких новіших польських розвідок про сю старопольську пісню невеличку розвідку німецькою мовою бажаючи помістити її в Ягічевім Archiv'і. Та я не квапився з висилкою, занятий іншими роботами, аж коли літом 1901 р. я стрітився у Львові з проф. Брікнером, який мав звичай приходити до мене на roganekę до Віденської каварні, де я звичайно сидів між 12-ою і 1-ою годиною. Оттам то при розмові з профес. Брікнером я й згадав йому про свою розвідку, а на його просьбу передав йому пару днів пізнійше свій рукопис, а властиво не зовсім гарно писаний брульон. Не маючи від проф. Брікнера довгий час ніякої звістки я ждав терпливо на появу моєї замітки, коли ось в осені тогож року почув я, що в Bibliotece Warszawskiej появилася простора стаття проф. Брікнера, в якій він широко мотивував свою теорію про повстанє пісні Bogurodzica в XIII віці в Новім Санчі в монастирським оточенню королеви Кінги і при тім якось неясно згадав про „jajko Kolumba“ маючи на думці не то своє, не то моє відкрите властивої лекції двох перших рядків другої строфи Bogurodzicy. Я пару разів жадав у бібліотеці Оссолінських зошити Biblioteki Warszawskiej зі статтею проф. Брікнера, але ніколи не міг дістати її до рук, хоч бібліотека має два примірники сего журналу. Десь рік пізнійше я написав до проф. Ягічача лист, чи може навіть бувши принагідно в Відні устно згадав йому про свою замітку, і аж тоді, в XXIV томі вона появилася без ніякої редакційної уваги в рубриці Kleine Mitteilungen пз. „Zu „Bogurodzica“ Str. 2, v. 1.“ з моїм підписом. Супроти наведених вище висновків проф. Брікнера про текст сього вірша не від річи буде подати тут у перекладі

мою замітку, яка не лишила ся без значіння і в дальшій полеміці, що вивязала ся наслідком Брікнерової статі і своєю чергою сплodiла широко мотитовану теорію д-ра Василя Щурата про не польське, а білоруське, чи властивійше церковно-славянське походжене тої найстаршої польської пісні. Не бажаючи зі свого боку займати ніякого становища в тім дуже спорнім питаню, яке незмінно комплікуєть ся многочисленними подробицями, приміром найстаршою мелодією, яку має найстарша відома нам рукописна копія пісні з р. 1504, — задоволяю ся тільки тою увагою, що моя замітка раз на завсіді і непохитно усталила першість тої пергаменової копії, яка містить текст пісні і яку перед тим кладено на другім місці із жерелами тексту, і так самоусталила значінне тих віршів без ніякої поправки і без ніякої конектури. Ось переклад тексту моєї замітки, яка крім недуже у нас численних читачів Ягічевого журналу відома тепер тільки немногим землякам, які одержали з неї відбитки. Уважаю потрібним дати сей переклад ще й тому, що питане про старопольську пісню власне з приводу публікації д-ра Щурата викликало було досить оживлену дискусію не лише в польській, але також і в руській пресі, а спеціально з боку проф. Брікнера викликало відзиви такі злобні і пристрасні, яких годі було би надіяти ся від чоловіка вченого, занятого тільки тим щоб дослідити правду, а не тим аби конче поставити на своїм.

„Недавно в сій часописі (Arch. f. sl. Phil. Bd. XXII, S. 289) було згадано, що перший рядок другої строфи старопольської пісні Bogurodzica „доси єсть сгух philologorum“, при чім автор сего реченя, д. Стан. Добжицкий означив пояснене дра Ф. Гіплера „рішучо ліншим від усіх дотеперішніх“. Може оплатити ся переглянути тут коротко всі дотеперішні проби поясненя сього трудного місця і спробувати по змозі усунути його мниму трудність.

„Текст другої строфи після найстаршого рукопису (Cod. Cracov. I з початку XV віку) виглядає ось як :

Twego dzela Krzcziczela bozide
wslisz glossy napelni misli czlowecze.
Slisz modlithwa yanz noszymi
oddacz radzy yegosz prosimi
a na swecze sboszni pobith
po szywecze rayski przebith.

Kyrieleon.

Перший рядок уже від кінця XV віку насував польським копістам, товмачам та коментаторам три загадки і трудности. Поперед усього слово „dziela“. Воно знаходить ся, хоч подекуди відмінно писано, ще у всіх копіях із XV віку (Cracov. II, „dzela“, Warsch. „dzyela“, Czesztochow.

„dzyela“, Sandomir. „dyela“); від XII віку почали се очевидно незрозуміле вже слово заступати зовсім невідповідним „szyna“ і „syna“. Тривкіїше держала ся традиція другого слова: „Krzcziczela“ транскрибував іще Скарга 1579 р. вірно на „Krzciela“, але ще в XV віці наслідком писарських помилок стрічаємо хибні форми: „Krzyczela“, (Warsch.), „Krzyczyciela“ (Sandomir.), „Krzyczyciela“ (Łaski 1506), а починаючи р. 1643 його заступлено словам Zbawiciela, яке впровадив Матвій з Косцяна допасувавши його до попереднього „syna“. Нарешті загадкове слово „bozide“, яке надто в найстаршій копії недуже четке, писано майже в кожній пізнійшій копії відмінно. І так Cod. Crakov. II (з початку XV віку) має „boszicze; Warsz. „sbosnycza“, Częstoch. „sbosznycza“, Sandom. „borzyczyela“, Матвій з Косцяна „zboźnika“, а найбільша часть пізніших подають очевидно пізну конектуру „sboszny czos“, яка доказує тільки те одно, що кописти або зовсім уже не знали первісної лекції, або зовсім не розуміли її, а проте бажали надати сему рядкови хоч би з невеличким насилем якийсь хоч на половину зрозумілий змісл.

Що додали пізнійші польські інтерпрети і коментатори шановної старої пам'ятки аж до р. 1879 до пояснення сего місця, можна найкраще схарактеризувати словами проф. Пілята, який у своїй розвідці „Pieśń Bogarodzica“, Krakow 1879 st. 53, переглянувши критично всі дотеперішні проби поправок і відчитаня, ось якими словами передає їх остаточний результат: „На мою думку всі проби реституції сього вірша мусять доти бути безплідні, доки щасливий випадок не позволит нам віднайти якийсь новий текст, який подавав би се місце в менше попсованій формі і дав підставу до нових заключень. Так як тепер стоїть діло, годі відважати ся на якусь гіпотезу, коли се має бути обоснована гіпотеза, а не пустий концепт позбавлений усякої правдоподобиности. У вірші, в якому всього чотири слова, два слова зовсім незрозумілі і попсовані найріжнішими способами, а третя „Krzciela“ повторяєть ся, що правда, у всіх текстах без виїмки, але своїм значінєм так мало відповідає цілому реченю, що являєть ся питанне, чи й воно непопсоване. Понад се в жаднім тексті нема варіанта, який би кидав якесь світло на первістне значіне сего рядка, а звязок із слідуєчим рядком занадто слабкий, щоб міг чим буль причинити ся до вияснення річи. На такій крухій підставі не можна збудувати ніякої гіпотези. Оттим то я думаю, що на разі нам не лишає ся нічого, як задоволити ся сконстатованєм, що сей рядок попсований і не придатний не до якої реституції“.

„Ну, що найменше один старий кодекс тої пісні (Sandomir, з кінця XV або з початку XVI віку) знайдено після того часу, не забракло також нових гіпотез і пояснень, а питанне проте таки не дійшло до путя. А все таки найголовніше відкрите зроблене було далеко вчасній-

ше, ніж ті слова написані проф. Пілятом, а також що до проб пояснення його слова на мою думку були занадто песимістичні: в давніших пробах висловлено вірні думки, які потребували тільки критичного перевірення і справдження. Також пізніші праці принесли де що варте признання.

„Поперед усього треба згадати працю проф. А. Каліни. Замість губити ся в гіпотезах і комбінаціях, звернув він пильну увагу на найстарший кодекс (Срасов. I), сконстатував, що остатні букви слова „bozide“ писані дуже не чітко і дають підставу догадувати ся там иншої лекції, Соа. Срасов. II, також із XV віку, має в тім місці „boszicze“, яке можна відчитати тільки як „bożycze“. Що правда, се не була новина; уже Мацейовский, Малковский і инші читали так само, та при тім зробили все можливе, щоб скомпромітувати сю одну вірну лекцію. Мацейовский у „bożycze“ бачив другий відмінок одиничного числа від „bożyc“, що ні в яким разі не могло бути вірно, бо такий родівник вимагав би в іменнику форми „bożica“. Малковский справив сю помилку і справді догадував ся, що „bożycze“ се родівник від „bożyc“ в значіню богине, але твердив, що „bożycze“ не родівник, а звальник, певно по аналогії церковно славянського „царице“, бо в польськیم у такім разі мусіло бути „bożyc“. Оттим то для проф. Пілята було легко відкинути ті пояснення як зовсім безпідставні, і вказати особливо на те, що даний рядок при таких поясненнях усе таки не дає ніякого ясного зміслу. Правдоподібно також проф. Каліна чув себе тим спонуканим відкинути сю найстаршу і найпевнішу форму „bożycze“ (або „bożycze“) і натомість викомбінувати зовсім неможливе „Boże ouzycze“, яке не опираєть ся ні на якій традиції і надто визначаєть ся тим, що даному рядкови також не дає ніякого зміслу. Оттим то можна вважати тільки доказом вірного чуття, коли найновіші інтерпрети памятки, Бобовский і Гіплер покинули що до сего рядка всі марні конектури і держачи ся лекції кодекса Краківського II, а подекуди також Кр. I, читали се слово „bożycze“ в значіню „сину божий“ і бачили в ньому звальник від слова „bożyc“. Було б може вірніше „boszicze“ Краківського Cod. II читати „bożycze“ і виводити від „bożyc“, по аналогії старопольських „ouzycze“, „panic“ і т. и., але рим слідуєчого вірша, „człowiecze“ вимагає, здаєть ся, форми „bożycze“. Аналогічних звальників можна би навести дуже багато; ще в початку XVII віку пише Шимонович (Sielanki, wyd. St. Węclawski, Chełmno 1864 st. 71): „Witamy cię, panicze, dawno pożądanu“.

Так само маєть ся діло з другим трудним словом сього рядка, „dzela“. Уже Мацейовский поясняв його вірно в звязку з церковно славянським „дѣла“ і відкидав пізнішу лекцію „dziela“ як не оправдану. Проф. Каліна держить ся також сього пояснення, але його повна ідентифікація „dzela“ з церковно славянським „дѣла“ не видаєть ся мені оправ-

даною, бо польське „dzela“ власне зі своїм dz замість дѣ являється не церковно-славянською, а рішучо старопольською формою того самого слова. Що старопольська „dziela“ не було те саме, ще церковне „дѣла“, за се ручить також сумежний рим у слові „krzciciela“. Хоча слово „dzielo“ в тім місці в усім старопольським письменстві проходить тільки раз, то все таки на основі сего місця, так само як і не менше рідке „bożyc“ мусимо причислити його до старопольського язикового скарбу.

Приходимо до третього трудного слова, що хоч само в собі зовсім не трудне, але задля фальшиво поняманого звязку підлягало найріжнішим поправкам. Вистарчить тут навести „krzewiciela“ д-ра Їречка, „krzuczyciela“ д-ра Гіплера і „krzyżowa dla“ М. Бобовського, все такі комбінації, що розбивають ся або о рукописну традицію, або о принципи польського словотвору. І до того комбінації, що не дають легко зрозумілого і ясного зміслу, а що найважніше, зовсім непотрібні. Бо щоб сказати коротко, я вважаю текст найстарших кодексів, а особливо краківського Cod. II в тім місці зовсім поправним, не попсованим, ясным, який окрім вірного граматичного пояснення не потребує жадної поправки, жадної реституції і жадного коментарія. Змісл сього вірша зовсім ясний, його звязок із слідуєчим віршем такий льогічний і природний як тільки можна, тільки розуміється треба його читати без ніякого упередження. Власне упереджене не дозволило проф. Пілятови і його попередникам ступити на вірну дорогу: вони силоміць хотіли вважати сю другу строфу, так само як і першу, за апострофу звернену до Богородиці. Проф. Каліна, Бобовський і Гіплер мали радію покинувши сей погляд і вбачили вірно, що друга строфа звернена до „Bożyc“, себ то до Сина божого; на жаль інші мотиви відводили їх від правдивої стежки і заставили їх творити собі трудности там, де їх на правду не було.

„Отак на мою думку перший двостих другої строфи, старопольської пісні „Wogurodzica“ виглядав би в новочасній польській транскрипції ось як:

Twoego dziela Krzciciela, Bożycze,
Usłysz głosy, napełni myśli człowiecze.

Що по нашому значить: „Ради твого Хрестителя, Сину Божий, вислухай голоси, наповни думки людські“. Значінне слова „dziela“, так само як дальше в тій самій пісні в такій самій позиції (по приименнику) і в тім самім значіню ужите „dla“ („Nas dla wstał z martwych Syn Bożuj,“ і „Ciebie dla, człowiecze, kry swiata szła z Boga“) в звязку з церковно-славянським „нас дѣла чловѣкъ“ ясне без дальших доказів. Так само може було б порадно старопольське слово „napełni“ читати двоскладово як „napełi“ уважаючи старопольське і в тім місці за заступ-

ство славянського є, і толкувати його, не як радить проф. Пілат, „wuzłushaj, wykopaj życzenia człowieka“ (op sit. 92—93), бо таке значіне не властиве польській мові і запозичене проф. Пілатом із чеського. Первісне, буквально значіне того слова дає тут смисл далеко ліпший і відповіднійший духови середньовікової поезії: наповни, тзн. вчини, щоб людські думки повні були твоєї волі, укладали ся по твоїм заповідям. Таке значінне відповідає більше побожному духови автора пісні, ніж просьба о сповнене всяких, хоч би глупих і грішних людських думок.“

Не щастило проф. Брікнеру і в дальших його працях, роблених на замовлене фірми Амелянга в Липську, просторих що до обему, але загалом більше фелетоново, ніж науково написаних Історії польської літератури і Історії російської літератури. По німецьки обі мали по одному тому, Історія польської літератури вийшла по польськи в двох томах уже другим виданем. В обох тих працях, як і взагалі у всіх своїх наукових працях проф. Брікнер має той кепський звичай, що ніде не цитує, відки що бере, а як і цитує яких інших авторів, то тільки найзагальнійше в тексті, без подання твору, а ні місця. Се відбирає всім його працям властиву наукову вартість, бо при множестві його тверджень ніколи не можна сконтролювати, чи маємо діло з відомим або ствердженим фактом, чи з простою видумкою або комбінацією самого автора. Уже з полеміки проф. Брікнера зі славянськими апостолами, на яких він і в своїй Історії російської літератури не занедбав бризнути болотом, можна було бачити, що проф. Брікнер, хоч начитаний у різних фільольогічних працях, має дуже слабе понятє про церковно славянський язык. Блискучий доказ того дав він також у своїй Історії російської літератури, збувши весь старий період в одній дуже вбогій змістом і аж надто вже поверховій та суб'єктивною злобою закрашеній главі. В остатніх роках прийшла черга також на здемасковане його фільольогічної поверховности. Доконав сего молодий польський фільольог Генріх Улашин, який у кількох статях, писаних польською і російською мовою вивів на чисту воду всю плиткість і суперечність Брікнерових языкових комбінацій, якими він звик сипати не тільки в працях чисто фільольогічних, але також а не надто часто в історико-літературних.

Поміщена Улашином в XXIX томі Archiv für slavische Philologie рецензія на Брікнерові „Dzieje języka polskiego“ довершила мірки пересердя проф. Брікнера. Своім звичасм він відповідаючи на рецензію Улашина закинув йому особисту неучтивість і свідоме фальшоване фактів. Улашин не змовчав на сей закид, але зажадав спростованя в Archiv'ї, а коли проф. Брікнер і проф. Ягіч отягали ся з поміщенем його репліки, вивів справу перед суд, а надто видав у сій справі окрему брошуру, в якій вияснює свої відносини до проф. Брікнера і проф. Ягіча в тій ар-

хінемилій справі¹⁾. Не буду вдавати ся в ті деталі, занадто спеціальні, щоб могли зацікавити не спеціаліста, але прочитавши рецензію Улашина на Брікнерову книжку, можу сказати тільки, що ця рецензія, в деталях звичайно зовсім вірна, має власне ту хибу, що не бачить основи всіх помилок проф. Брікнера, а власне його майже повного ігноровання церковно-славянської мови. Тільки се ігнороване дозволяє нам зрозуміти фантастичну теорію проф. Брікнера, переняту ним здається від покійного Яна Карловича, про буди то центральне становище польського язика не тільки в сімї славянських язиків, але трохи чи не між усіма європейськими.

Наслідком полеміки Генрика Улашина з проф. Брікнером була інтересна зміна в складі співробітників Arch. f. sl. Phil. іменованих на окладах кожної книжки. Коли на другім зошиті Archiv'a за 1909 р. були ще підписи співробітників: Брікнер, Лескін, Нерінг, Фортунатов, Іречек, Новакович, Соболевский, то на остатнім зошиті стоять уже: Дільс, Фортунатов, Іречек, Мілетич, Новакович, Полівка, Решетар, Соболевский і Штрекель. Брікнер і Лескін уступили, як бачимо з брошури, наслідком справи Улашина, а Нерінг умер. Чи ця зміна редакції вплине на зміну напрямку і характеру Arch. f. Sl. Phil., можна на разі сумнівати ся, поки головним його видавцем остається проф. Ягіч. В усякім разі уступлене проф. Брікнера змінить потроху фізіономію сего органа, що доси дуже часто робив вражінє органа в значній мірі присвяченого радше реєлюваню як оцінюваню польської науки.

¹⁾ Henryk Ułaszyn, An die Leser des Archiv für slavische Philologie. Lipzig 1909, S 1—30.

АНАТОЛЬ ФРАНС.

Острів Пінгвінів ¹⁾.

Шатільон ²⁾.

Кожний державний лад викликає незадоволення. Республікою або Публичною Справою незадоволені були передусім аристократи, позбавлені своїх старинних привилеїв; вони обертали зори свої, повні жалю й надії, до останнього з Драконідів, принца Крушо, що молоді літа свої проводив у вигнанні. Також нею були незадоволені дрібні крамарі, які з глибоких економічних причин не могли прогодувати ся, і думали, що сьому винна республіка, яку вони спочатку обожали і якої тепер зрікали ся.

Капіталісти як християне, так і Жиди через свою зухвалість і жадність стали бичем країни, яку вони грабували й принижали, і до сього причинив ся скандальний режим, якого не хотіли ні нищити, ні підтримувати, певні, що вони можуть при кожному режимі без перешкод робити свої операції. У всякім разі симпатії їх були на боці абсолютної монархії, бо вона була найкраще озброєна проти соціалістів, хоч і незначних, але палких їх противників.

Малпуючи жите аристократів, вони переймали від них політичні й релігійні погляди. Особливо жінки їх, порожні й фрівольні, любили королеви і мріяли бути при дворі.

Але республіка мала й своїх прихильників й оборонців. Хоч не можна було їй довіряти своїм урядникам, та вона могла покладатись на прихильність робітників; республіка не подбала полегшити їм жите, але вони в дні небезпеки виходили юрбою з шахт, щоб захистити республіку і йшли довго, виснажені, чорні, зловісні. Вони могли б умерти для неї; бо вона дала їм надію.

В правління Теодора Формоза жив в спокійнім передмісті Альєн чернець, на йменне Аґарік, який вчив дітей й уряджав шлюби. Він навчав в своїй школі побожности, фехтованню й ізді верхи синів старинних фамілій вельможного походження, але позбавлених своїх маєтків і привилеїв. А коли вони виростали, він знаходив їм жінок з молодих дівчат багатой й погорджуваної кляси капіталістів.

Високий, худий, чорний Аґарік неустанно ходив з требником в руках коридорами школи й аляями саду, задуманий, з заклопотаним чолом. Він не обмежував ся тим, що навчав своїх учеників абстрактних

¹⁾ Див. кн. VI.

²⁾ Буляже.

доктрин і механічних правил і потім давав їм законних багатих жінок. Він мав політичні наміри і старався здійснити гігантський плян. Заповітною його думкою, сердечним бажанням було знищити республіку. Се було не тільки в його власних інтересах. Він вважав демократичний лад противним святому брацтву, до якого він належав і тілом і душею. І всі ченці, брати його, так само про се думали. Республіка завжди ворогувала з конгрегацією ченців і громадою вірних. Без сумніву се був важкий і небезпечний намір — замах на новий лад. Проте Агарік зумів утворити страшну змову. В ту епоху, коли ченці руководили вищими кастами Пінгвінів, сей чернець мав надзвичайний вплив на аристократію Альєн.

Молодіж, яку він виховав, чекала тільки моменту, щоб виступити проти народнього правління. Сини старинних фамілій не дбали про культуру і не займалися торгівлею. Майже всі вони були воєнні й служили республіці. Служили їй, та не любили її; вони жалували за драконовим гребнем¹⁾. І прекрасні Жидівки поділяли сей жаль, щоб їх вважали за вельможних християнок.

Одного липневого дня, проходячи вулицею передмістя, яке виходило на закурені поля, Агарік почув жалібні крики, що розлягалися з кирниці, заглушеної мохом і покинутої садівниками. І майже зараз він довідався від шевця, що жив поблизу, що якийсь, бідно-одягнений чоловік закричав: „Най живе республіка!“ а офіцери кавалерії, що проходили повз, кинули його в кирницю, де він поринув по самі вуха в болото. Агарік з охотою надав сьому випадку загальне значіння. З того, що сього чоловіка вкинуто до кирниці, він рішив, що серед аристократії і воєнних почався великий рух і що значить вже настав час.

Другого дня він пішов відвідати в глибині лісу старого Корнемюз. Він знайшов ченця в кутку його лябораторії, де він перепускав через куб золотистий лікер.

Се був товстенький, низенький чоловік, з червоними щоками і блискучим, старанно оголеним черепом. Очи його були з червоними, як у крільків, зіницями. Він приємно привітався з своїм гостем і подав йому скляночку лікеру святої Орберози, який він готував і продаж якого приносила йому незліченні багатства.

Агарік рукою зробив знак відмовлення. І стоячи на своїх довгих ногах і притискаючи до себе свого сумного капелюха, він захоував мовчання.

— Будьте ласкаві, сїдайте, — сказав йому Корнемюз.

Агарік сїв на трьохногій лаві і все мовчав. Тоді конільський чернець сказав:

¹⁾ Кораною.

„Прошу вас, скажіть мені про ваших учеників. Чи добрі думки в сих милих дітей?“

— Я ними дуже задоволений, — відповів учитель. — Найважніше в вихованні — принципи. Перед тим, як почати мислити, треба добре мислити. Бо потім вже буде пізно... Навкруги себе я нахожу багато втішного. Але ми живемо в сумні часи.

— На жаль! — зітхнув Корнемюз.

— Ми переживаємо тяжкі дні...

— Важкі години проб.

— У всякім разі, Корнемюз, нарід не так вже попсований, як се здаєть ся.

— Можливо.

— Нарід втомився від такого правління, яке його руйнує і нічого не робить для нього. Що дня зявляють ся нові скандали. Республіка покриваєть ся соромом. Вона гине.

— Як би Бог вас почув!

— Корнемюз, що ви думаєте про королевича Крушо?

— Се дуже приємний молодий чоловік і, можу се сказати, достойна парость королівського роду. Шкода, що він в таких ніжних літах зносить тягар вигнання. Для вигнанця весна позбавлена квіток, а осінь плодів. Королевич Крушо має добрі погляди; він поважає священників, виконує обряди нашої релігії і споживає величезну силу моїх маленьких виробів.

— Корнемюз, в багатьох домах, багатих і бідних, бажають його повернення. Вірте мені, він повернесть ся.

— Як би я міг не вмерти, поки не покладу свого плаща йому під ноги, — зітхнув Корнемюз.

Бачучи його так захопленим, Агарік змалював йому загальний настрій так, як він сам уявляв се собі. Він йому розказав, що аристократи й богачі обурені проти народнього правління; армія не хоче вже зносити образ, урядники готові зрадити, нарід незадоволений, розрух насовуєть ся, і ворогів ченців, прихильників правительства, кидають в кирниці Альки. І він думає, що се як раз час зробити переворот.

— Ми можемо, — покликнув він, — спасти пінгвінський нарід, можемо увільнити його з під влади тиранів, увільнити його від самого себе, відновити драконовий гребень, відновити давню Державу, добру Державу на славу релігії і на радість церкви. Ми можемо се зробити, коли захочемо. Ми маємо великі багатства і користуємо ся тайними впливами. За помічу наших грізних й палких газет ми зносимо ся зо всім духовенством, міським і сільським, запалюючи всіх нашим власним ентузіазмом і вірою, що в нас горить. А вони з свого боку запалюють своїх парафіян. В моїх руках виспі начальники армії. Я маю звязки з людьми з народу; я управляю, без їх відому, продавцями парасолів,

шинкарями, прикащиками, разнощиками газет, ніжними паннами і агентами поліції. Маємо більш людей, аніж нам треба. Чого ж ми чекаємо? Починаймо!

— Що ви думаєте робити, — спитав Корнемюз.

— Утворити велику змову, знищити республіку, посадити Крушо на трон Драконідів.

Корнемюз кілька разів протягнув язиком по губах. Потім сказав:

— Так, відновлення Драконідів бажане; воно надзвичайно бажане; і я з свого боку від широкого серця бажаю його. Що ж до республіки, ви знаєте, що я про неї думаю... Але чи не краще лишити її своїй долі, щоб вона загинула від хиб своєї конституції? Без сумніву те, що ви говорите, любий Агаріку, дуже благородне. Прекрасно було б спасти сю велику й нещасну країну і вернути їй колишню її величність. Але подумайте: ми перше християне, а потім Пінгвіни. І нам треба дуже остерігати ся, щоб не скомпромітувати релігію політичними плянами.

Агарік живо скрикнув:

— Не бійте ся. Ми триматимемо всі нитки змови, але ми лишимо ся в тіни. Нас не буде видно.

— Як мух в молоці, — пробурмотів конільський чернець. І піднявши на свого собрата свої тонкі рубинові зіниці, сказав:

— Стережіть ся, друже мій. Республіка може сильніша, аніж се здаєть ся. І можливо, що ми зміцнимо її сили, коли виведемо її з того спокійного стану, в яким вона зараз поринула. Злість її велика: як нападемо на неї, вона оборонятиметь ся. Вона видає тепер лихі закони, які нас нітрішки не торкають ся; коли ж вона боятиметь ся нас, то видасть страшні закони. Не будемо вилутуватись легкомісно в справу, де можемо потерпіти. Се гарна нагода, думаєте ви; я сього зовсім не думаю і зараз скажу чому. Теперішній лад ще не всім відомий і навіть його ніхто не знає. Правительство запевняє, що се Публична Справа, справа суспільна. Нарід вірить сьому і лишаєть ся демократичним і республіканським. Але чекайте! Сей самий нарід вимагатиме одного дня, щоб публична річ стала справді річю народньою. Мені не треба поясняти вам, оскільки такі претенсії видають ся мені зухвалими, безпідставними і незгідними з політичними ідеалами Святого Письма. Але нарід матиме сі претенсії, домагатиметь ся їх, і се буде кінець теперішнього ладу. Ся хвиля незабаром наступить. Тоді треба буде почати робити в інтересах нашої священної корпорації. Будемо чекати! Для чого спішити? Нам не грозить ніяка небезпека. Наше становище зовсім не таке вже незносне. Республіка не поважає нас і не корить ся нам; вона не віддає священникам пошани, яка їм належить по праву. Але вона не заважає нам жити. І перевага нашого життя в тім, що для нас жити значить благоден-

ствувати. Правительство нам вороже, але жінки нас шанують. Президент Формоз не буває при богослуженню; але я бачив у своїх ніг його жінку й дочок. Вони багато купують мого лікеру. У мене немає кращих клієнтів навіть поміж аристократією. Треба бути справедливим: немає на світі країни більш вигідної для ченців і священників, як Пінгвінія. В якій иньшій країні могли б ми продавати за таку високу ціну таку силу нашого воску, нашого ладону, наших четок, нашої святої води і нашого лікеру святої Орберози? Який другий нарід платив би, як Пінгвіні, по сто золотих за рух нашої руки, звук нашого голосу, за шелест наших губ? Що до мене, то я тисячу разів більше заробляю в сій лагідній, вірній і слухняній Пінгвінії, добуваючи есенцію з пучків чебриця, аніж заробив би проповідуючи в найбільш населених країнах Європи і Америки. І по правді, чи була б щасливіша Пінгвінія, як би поліційний комісар забрав мене звідси і повів на корабль, що пливе до островів Ночи?

Сказавши се конільський чернець підвів ся і проводив свого гостя під широкий намет, де сотні сиріт, одітих в синє, пакували пляшки, забивали скриньки, наклеювали етикетки. Вуха заглушував шум молотків мішаючись з глухим грукотом скринь, які спихувано на рельси.

— Тут експедиція, — сказав Корнемюз. — Я одержав від правительства залізницю через ліс і станцію біля моєї брами. Я що дня наповняю три вагони своїм виробом. Ви бачите, що республіка не всі вірування убила.

Агарік ще раз спробував заохотити розумного дестілятора до своєї справи. Він силкував ся спокусити його щасливим, швидким, певним і яскравим успіхом.

— Невже ви не хочете сприяти сьому? — додав він. — Хиба ви не хочете повернути вашого короля з вигнання?

— Вигнання легке для людей смиренних, — відповів конільський чернець. — Послухайте мене, дорогий брате Агаріку, і закиньте на час свій намір. Що до мене, то я не маю ілюзій. Я знаю, що мене чекає. Чи буду я брати участь, чи ні, але коли не удасть ся, я так само потерплю, як і ви.

Отець Агарік попрощав ся з своїм приятелем і задоволений повернув ся до себе в школу.

Корнемюз, — міркував він, — не зможе перешкодити змові, тому схоче запевнити їй успіх і значить дасть грошей. І Агарік не помилив ся. Така була справді солідарність між священниками і ченцями, що вчинки одного з них притягали всіх иньших. В сім їх сила і разом безсильність.

Агарік рішив не гаючись відвідати королевича Крушо, який удостоював його своєї інтимности. В присмерках, переодягнений продавцем

волів, він вийшов з школи чорним ходом і сів на пароплав „Святий Маель“.

Другого дня він приплив у Дельфінію. В сій гостинній країні, в замку Чітерлінкс, королевич Крушо їв гіркий хліб вигнання.

Агарік зустрів його на шляху, в автомобілі, що робив сто тридцять в годину, з двома паннами. Побачив і почав махати своїм червоним парасолом; королевич зупинив свою машину.

— Се ви, Агаріку? сідайте! Нас уже троє; але можна трошки потіснити ся. Ви візьмете одну з сих панночок собі на коліна.

Побожний Агарік вліз в автомобіль.

— Що чувати, мій старий отче? — запитав молодий королевич.

— Важні новини, — відказав Агарік. — Дозвольте говорити?

— Розуміть ся. Я ні з чим не таю ся від сих двох панночок.

— Ваша високість, Пінгвінія вас прикликає. Ви не будете глухи до її заклику.

Агарік вяснив йому загальний настрій і виклав плян великої змови.

— По першому мойому знаку, — сказав він, — всі ваші прихильники враз повстануть. З хрестом в руках, підтикавши убранне, віддани вам ченці поведуть озброєний люд до палацу Формоза. Ми внесемо страх і смерть межі ваших ворогів. В нагороду за наші зусилля одного тільки прохаємо ми у вас, ваша високість, — щоб праця наша не була зайвою. Благаємо вас зайняти трон, який вам приготуємо.

Королевич відповів просто:

— Я віду до Альки на зеленім коні.

Агарік з пошаною вислухав сю мужню відповідь. Хоч він противно свойому звичаю тримав на колінах панну, проте з захопленням благав молодого королевича лишити ся вірним свому королівському обовязку.

— Ваша високість, — кликнув він з слізма на очах, — ви пригадаєте коли небудь, як вас витягли з вигнання, повернули народо-ви, утвердили на троні ваші ченці і власними руками вінчали священим драконовим гребінем. Король Крушо, дай, Господи, вам зрівняти ся в славі з вашим предком, Драконом Великим.

Зворушений королевич кинув ся до ченця, щоб обняти його; але він міг дістати його тільки через двох дівчат, так було тісно в сїм історичнім екіпажі.

— Мій отче, — сказав він, — я хотїв би, щоб вся Пінгвінія була свідком сього обнятя.

— Се було б дуже втішне видовище, — сказав Агарік.

А автомобіль мов ураган летїв по селах та місточках і душив своїми ненажерними колесами кур, гусей, індиків, качок, цесарок, котів, собак, свиней, дітей, селян і селянок.

А побожний Аґарік роздумував про свої великі наміри. І з-за спи-
ни дівчини почув ся його голос:

— Треба грошей, багато грошей.

— Се ваше діло, — сказав королевич.

Але вже брама парку розчинилась перед величезним автомобилем.

Обід був пишний. Пили за гребень дракона. Відомо, що закритий
келих се знак державної влади. Тому королевич Крушо і його дружина,
королівна Гудруна, пили з закритих як дароносиці келихів. Королевич
кілька разів наповняв свій келих червоним і білим вином Пінґвінії.

Крушо справді був вихований як королевич: він керував автомо-
білем, та знав і історію. Казали, що він добре знає все, що торкаєть ся
старинности свого рода й його слави; за десертом він дав справді бли-
скучий доказ знання свого що до сього. Говорили про різні чудні при-
кмети славних жінок.

— Відомо, — сказав королевич, — що у королеви Круші, якої
ім'я я ношу, була маленька малпоча головка на животі,

Аґарік ввечері мав рішучу розмову з трьома старими дорадниками
королевича. Поклали звернути ся по гроші до тестя Крушо, який ба-
жав бачити його королем, до багатьох Жидівок-пань, які нетерпливо
чекали, щоб увійти їм до аристократії, і нарешті до королевича-регента
Дельфінії, який обіцяв свою поміч Драконідам, в надії ослабити відно-
вленнем Крушо Пінґвінів, давніх ворогів його народу.

Три старі дорадники поділили між собою три перші посади: шам-
беляна, сенешаля і хлібодара і уповноважили ченця поділити другі як
найкраще в інтересах королевича.

— Треба нагородити всіх за вірність, — potwierдили три старі
дорадники.

— І за зраду, — сказав Аґарік.

— Справедливо, — ствердив один з них, маркиз де-Селле, що
мав досвід в революціях.

Потім танцювали. Після балу королівна Гудруна розірвала свою
зелену сукню і зробила кокарди; вона пришила сама шматок матерії на
груди ченця, який заплакав від вдячності й зворушення.

Де-Плюм, стайничий королевича того ж вечера поїхав розшукува-
ти зеленого коня¹⁾.

Nunc est bibendum. Позбувши ся страхів, радіючи, що уни-
кнуло великої небезпеки, правительство постановило відзначити народнім
святкуванням роковини відродження Пінґвінів і засновання республіки.

¹⁾ Дальшу історію, меньше інтересну, пропускаємо й подаємо уривки з її
закінчення.

Президент Формоз, міністри, члени Палати і Сенату були при сій церемонії. Генераліссімус пінгвінської армії прибув в повній формі. Його привитали оплесками. Делегації робітників, сурорі, заклопотані пройшли під чорним прапором злиднів і червоним прапором революції. Президент, міністри, депутати, урядники, цивільні і военні власти від свого імени і в імя державного народу відновили старинну присягу жити вільними або вмерти. Сю альтернатіву приймали вони без вагань, але воліли жити вільними. Потім були гри, промови, співи.

По відїзді представників Держави юрба горожан розлила ся тихими хвилями з криками: „Най живе республіка! Най живе свобода! Геть пошів!“

Всі зацікавили ся дуже процесом Шатільона. В адміралтействі знайдено листи, що вказували на участь преподобнаго отця Агаріка в змові. Зараз же публична опінія обурилася проти ченців, а парламент видав один по одному купу законів, які обмежували, зменшували, урізували й нищили їх права, полегкости, вольности, привилеї, доходи і обмежили правосильність.

Преподобний отець Агарік відважно переносив суворість законів, що торкали ся його особисто, а також і страшний упад емірала¹⁾, в яким він завинив. Але він не скоряв ся лихий долі і приймав її як тимчасову невдачу. І вже обдумував нові політичні пляни, сміливіші ніж ранійше. Коли його проєкти були досить обдумані, він пішов одного ранку до Конільського лісу. На дереві посвистував дрозд, маленький їжак пробіг незадоволений каменистою стежинкою. Агарік ішов великими кроками, вимовляючи про себе якісь уривчаті слова.

Дійшовши до порога лябораторії, де побожний крамарь стільки вже щасливих років виробляв золотистий лікер святої Орберози, він знайшов пустинне місце і замкнені двері. Він обійшов будівлю і побачив позаду неї велебного Корнемюза, який підтикавшись вилазив по драбині, представлений до стіни.

— Се ви, любий друже, — сказав Агарік. — Що ви там поробляєте?

— Ви бачите, — слабим голосом відповів конільський чернець, видаючи на Агаріка тужний погляд. — Я повертаюсь до дому.

Його червоні зїниці вже не горіли мов рубини; вони дивились сумно й понуро. Лице його втерало радісну округленість. Чашка його голови вже не радувала очей своїм блеском; краплі поту і плями псували його зовсім.

— Не розумію нічого, — сказав Агарік.

¹⁾ Шатільона-Булянке.

— А проте не трудно зрозуміти. Ви бачите тут наслідки вашого плану. Мене переслідувано силою законів, та я зумів обійти їх. Проте, деякі з них торкнули ся мене. Сі мстиві люди закрили мої лябораторії і мої склади, сконфіскували мої пляшки, казани, реторти; вони запечатали мої двері. Мені тепер доводить ся лазити вікном. На превелику силу можу я иноді потай добувати сок з рослин за помічю апаратів, від яких відмовив ся б найпоганійший винник.

— Ви страждаєте від переслідувань, — сказав Аґарік. — Ми всі страждаємо від них.

Конільський чернець сумно потер собі чоло.

— Я ж казав вам, брате Аґаріку, казав же я вам, що ваша змова впаде на нас же.

— Наша біда тільки тимчасова, — відказав живо Аґарік. — Вона викликана випадковими причинами, збігом обставин. Шатільон дурень; він сам себе потопив своєю обмеженістю. Слухайте, брате Корнемюз. Ми не можемо гаяти ні хвилини. Треба уратувати пінгвінський нарід, увільнити його від його тиранів, від самого себе, відновити драконовий гребінь, відновити давню Державу, добру Державу на славу релігії і на радість церкві. Шатільон був лихим знарядем; воно зламало ся в наших руках. Шукаймо на його місце краще. Я маю чоловіка, через якого можна зруйнувати безбожну демократію. Він не военний; се Гоморю. Пінгвіни захоплені ним. Він вже зрадив свою партію за рижову юшку. Осе чоловік, якого нам треба!

З самого початку сеї промови конільський чернець вліз у вікно і потягнув драбину.

— Я передбачаю, — сказав він, висунувши ніс з вікна, — що ви не заспокоїтесь доти, доки нас всіх до одного не виженуть з гарної, привітної, милої Пінгвінії. Прощавайте, най вас сохраниць Бог!

Аґарік стоючи перед стіною благав свого дорогого брата вислухати його:

— Подумайте про власну користь, Корнемюз! Пінгвінія належить нам. Що нам треба, щоб завоювати її? Ще одно зусилля... ще невеличку грошеву жертву і...

Але не бажаючи слухати його, конільський чернець сховав свого носа і зачинив вікно.

Справа вісімдесяти тисяч оберемків сіна¹⁾.

Незабаром після втечі емірала, один Жид з середньої класи, Піро²⁾ що дуже бажав зблизитись з аристократією і послужити своїй країні, увійшов до пінгвінської армії. Военний міністр, Греток, герцог Скіль,

¹⁾ Справа Драйфуса. ²⁾ Драйфус.

не міг його зносити: він дорікав йому за його старанність, за кривий ніс, за пиху, за його працьовитість, за його одвислі губи і за його взірцеве поведіння. Кожний раз, як шукали винуватого в якій небудь помилці, Греток казав: „Се певне Піро“.

Одного ранку генерал Пантер, начальник генерального штабу, повідомив Гретока про серйозну пригоду. Вісімдесят тисяч оберемків сіна, призначених для кавалерії, зникли без сліду.

Греток сказав: „Іх напевно вкрав Піро!“ Потім кілька хвилин він думав і сказав:

— Що більше я про се думаю, то більше впевняюсь, що Піро вкрав сі вісімдесят оберемків сіна. І се напевно, він їх взяв, щоб продати за яку будь ціну Дельфінам, нашим найлютішим ворогам. Огидна зрада!

— Очевидно, се так, — відповів Пантер; треба тільки довести се.

Того самого дня, проходячи перед кавалерійськими кошарами, королевич Босено почув, як кирасіри замітаючи двір співали: Босено се груба свиня. З неї зроблять ковбаси, сосіски і шинку для різдвяної вечері бідним.

Се йому видало ся ламаннем дисципліни: вояки співають сю революційну пісню, яку вигукували в дні повстання зухвалі робітники. При сій нагоді він став уболівати над моральним упадком армії і подумав з гіркою усмішкою, що старий товариш його Греток, начальник сеї здеморалізованої армії ганебно віддавав її злобним впливам антипатріотичного правительства. І він собі пообіцяв всюди як найшвидше навернути добрий лад. „Сеї негідник Греток, — сказав він собі, — не лишиться довго міністром“.

Королевич Босено був найбільш неспокійний противник сучасної демократії, свободи сумління і державного ладу, який добровільно устали Пінгвіни. Він отверто й страшенно ненавидив Жидів і працював публично й потай, в день і в ночі для відновлення Драконідів. Палкий роялізм його побільшував ся через його особисті справи, бо лихий стан їх що далі все погіршував ся. Він певний був, що його грошеві клопоти скінчать ся, коли ввійде до Альки наслідник Дракона Великого.

Повернувшись до отелю королевич витяг із своєї залізної шафи пачку старих листів, приватну кореспонденцію, дуже секретну, яку він добув у одного зрадливого прикащика. З сеї кореспонденції він довідав ся, що старий його товариш Греток, герцог Скіль, пошахрував в державних доставках і одержав від одного купця, Мальорі, хабара, дуже невеличкого; сама мізерність його виключала всяке оправданне міністра, який його взяв.

Королевич перечитав сі листи з жорстоким вдоволенням, склав їх старанно до залізної шафи і побіг до воєнного міністра. Він був рішучої вдачі. Почувши, що міністр не приймає, він розкидав курієрів,

розштовхав воєнних і цивільних урядників, відчинив двері і пройшов до кабінету здивованого Гретока.

— Не будемо багато говорити, але поговоримо як слід, — сказав він йому. — Ти старий негідник. Але се ще було б нічого. Я тебе прохав прогнати генерала Моншена, що всею душею відданий республіканцям, — ти не захотів. Я тебе прохав дати вищу посаду генералови Кляне, прихильному Драконідам, якому я особисто обов'язаний; ти не захотів. Я тебе прохав прогнати генерала Тандема, що командує в порті Альки; він в мене вкрав п'ятьдесят люїдорів в бакара і звелів мені надіти наручники, коли мене судили в Верховній Раді, як спільника емірала Шатільона; ти не захотів. Я тебе прохав віддати мені доставу вівса і висівок; ти не захотів. Я тебе прохав дати мені дискретне доручення в Дельфінію; ти не захотів. І не вдоволяючись тим, що у всіх мені відмовив, ти мене представив твоїм товаришам, як небезпечну людину, за якою треба назирати. І ось тобі я завдячую, що мене висліжує поліція, старий зраднику! Я більше нічого в тебе не прохаю і тільки одно тобі скажу: Забирай ся! тебе вже не хочуть тут бачити! А на твоє місце ми змусимо твоїх поганих республіканців взяти когось з наших. Ти знаєш, що я тримаю своє слово. Як що протягом двадцяти чотирьох годин ти не попрохавш дімісії, я публікую в газетах кореспонденцію Мальорі.

Але Греток спокійно й серйозно відповів:

— Замовкни нарешті, ідіот. Я як раз тепер стараюсь післати одного Жюда на каторгу. Я віддаю Піро правосудю, як винуватого в крадіжці восьмидесяти тисяч оберемків сіна.

Королевич Босено, скаженість якого відразу зникла, усміхнув ся.

— Се правда?...

— Побачиш.

— Здоровлю тебе, Греток. Але як з тобою треба завжди бути обережним, я оголошую зараз же гарну новину. Сього вечера прочитають у всіх газетах Альки про арешт Піро...

І він пробурмотів відходячи:

— Сей Піро! Так я й думав, що не добре він скінчить.

По хвилі до Гретока увійшов генерал Пантер.

— Пане міністр, — сказав він, — я переглянув справу про вісімдесят тисяч оберемків сіна. Немає доказів проти Піро.

— То нехай їх знайдуть, — відповів Греток, — правосуде вимагає сього. Звеліть зараз арештувати Піро.

Вся Пінгвінія з жахом довідала ся про злочин Піро; і разом всі відчули якесь задоволення, що ся крадіжка, сполучена з зрадою, — майже святотатство, була зроблена якимсь там незначним Жидком. Щоб зрозу-

міти се почуте, треба знати, як ставила ся публична опінія до більших і до менших Жидів. Як ми вже мали нагоду згадувати в сім оповіданні, каста фінансистів, загально зненавиджена і надзвичайно могутня, складала ся з християн і юдеїв. Жиди, які складали її і на яких народ обернув всю свою ненависть, були значні Жиди; вони володіли несчисленними багатствами: говорено, що в їх руках п'ятина пінгвінських багатств. По за сею страшною кастою було безліч дрібних Жидів середнього стану, яких любили не більше, як і великих, але далеко менше бояли ся. В кожній добре урядженій державі багатство — річ свята; в демократії се єдина свята річ. Пінгвінія була демократичною державою. Три чи чотири фінансові компанії мали в ній ширшу, певнішу і непохитнішу владу, аніж міністри республіки, сі маленькі пани, якими сі компанії потай правили; погрозами або підкупством обов'язували їх капіталісти сприяти собі за рахунок держави і скидали їх, оббрихуючи в пресі, коли вони лишались чесними. Не вважаючи на таємність грошових допомог, вони були досить відомі, щоб обурювати країну, але пінгвінська буржуазія від найвисшої до найнижчої виросла й виховалась в повазі до грошей; маючи сама гроші — більше або менше — як та так і друга сильно відчувала солідарність капіталів і розуміла, що маленьке багатство забезпечуєть ся недотикальністю великого. Тож вона дивилась на юдейські мільярди як і на християнські з релігійною повагою, а що жадність її була сильніша ненависти, то вона як смерті боялась порушити хоч один волос з голови сих значних Жидів, яких вона ненавидила. Що ж до дрібніших — їх вона менше шанувала; як що бачила кого небудь з них в нещасті, то добивала його. Тому то вся нація з злим задоволенням довідала ся, що зрадник був Жид, але незначний. Можна було помстити ся на ній за все жидівство, не боячись скомпромітувати публичний кредит.

Ніхто ані на хвилю не вагав ся повірити, що Піро украв вісімдесят тисяч оберемків сіна. Ніхто ані трішки не сумнівав ся, тому що повне незнання обставин сеї справи виключало всякі сумніви, для яких потрібні мотиви; не можна ж сумнівати ся не маючи підстав, а вірити безпідставно можно. Не сумнівали ся ані трішки, тому що про сю справу всюди говорили, а для публіки повторяти — значить впевняти. Не сумнівали ся, тому що хотіли, щоб Піро був винний, а чого бажать, в те вірять, і тому нарешті, що здібність сумнівати ся дуже рідка поміж людьми: незначне число носить в собі її зародки, які розвивають ся лише при добрих умовах. Ся здібність своєрідна, прекрасна, філософична, неморальна, висока, дивоглядна, повна злости, шкідлива для людей і їх добробуту, ворожа державному ладу і добробуту імперій, погубельна для людськості; вона нищить богів, сповняє жахом

небо і землю. Пінгвінська юрба не знала сумнівів: вона вірила у винуватість Піро, і ся віра зараз же стала одним з головних принципів її національних вірувань і одною з основних істин патріотичного символу віри.

Піро судили тайно і засудили.

Генерал Пантер зараз же прийшов повідомити воєнного міністра про вирок.

— На щасте, — сказав він, — судді були переконані, бо доказів не було ніяких.

— Докази, — пробурмотів Греток, — докази... що таке докази? Є тільки один певний, невідпорний доказ: признание винуватого. Чи Піро признав ся?

— Ні, генерале.

— Він признаєть ся; він повинен се зробити, Пантер, треба його умовити; скажіть йому, що се в його власнім інтересі. Пообіцяйте йому, що, як він признаєть ся, йому буде краще, йому зменьшать кару, його помилують; обіцяйте йому, що, як він признаєть ся, його признають невинуватим. Йому дадуть орден. Зверніть ся до його найкращих почувань. Нехай він признаєть ся в імя патріотизму, в імя прапора, в імя ладу, поважання єрархії, на спеціальний розказ воєнного міністра, в імя воєнної чести... Але скажіть, Пантере, невжеж він не признав ся досі? Бувають німі признання; мовчанне те ж признання.

— Але ж, генерале, — він не мовчить; він як тхір кричить, що він невинний.

— Пантер, признання винуватого иноді видко з сили його заперечень. Заперечувати з відчаю значить признавати ся. Піро признав ся; треба тільки мати свідків його признання, сього вимагає закон.

В західній Пінгвінії був морський порт, Ля Крік, утворений з трьох маленьких бухт; колись то їх відвідували кораблі, тепер же вони були занесені піском і пустинні. Вкриті цвілю лагуни розстелювали ся вздовж низьких берегів, видаючи отруйний запах і болотяну пропасницю над поверхнею води. Там, на березі моря, піднімала ся висока чотириохкутна башта, подібна на давню венеційську Кампанілю; з боку її, біля самого верхів'я, привязана кінцем ланцюха до бантини, висіла ґратчата клітка, в яку за часів Драконїдів інквізитори Альки садили єретиків. В сю клітку, вже триста років порожню, замкнули Піро, під догляд шестидесяти дозорців, які, живучи в башті, не спускали з нього очей ні в день, ні в ночи, дожидаючи його признань, щоб доносити по черзі про них воєнному міністрови. Точний і обережний Греток хотів мати признання і надпризнання. Хоч його й мали за дурного, проте в дійсности він був дуже розумний і на диво обережний.

А Піро, якого палило сонце, кусали москити, мочив дощ, град і сніг, який мерзнув від холоду й страшної бурі, майже опалілий від крикання круків, що сідали на його клітку, писав про свою невинність на шматках своєї сорочки корпозубкою вмоченою в кров. Ганчірки сі губились в морі або попадали в руки дозорців. Проте де які попались на очи публіки. Та протести Піро не зворушували нікого, бо були опубліковані його признання.

Звичаї дрібніших Жидів не завжди були чистими; здебільшого вони мали хиби християнської цивілізації; але ще з патріархальних часів у них заховалося поваження родинних звязків і привязанне до інтересів племені. Брати, брати у других, дядьки, дядьки у других, кузени, племенники, агнати і когнати Піро, всіх сімсот, спочатку пригноблені ударом, що вправ на одного з них, позамикались в своїх домах, посипали голову попелом і благословляючи руку, що карала їх, протягом сорока днів суворо постились. Потім вони скупались і рішили не покладаючи рук працювати, не вважаючи на всі труднощі й небезпеку, щоб довести невинність Піро, в якій вони не сумнівалися. Та й як вони могли сумніватися в ній? Невинність його була їм так само очевидна, як очевидний був християнам Пінгвінам його злочин. Бо такі річи, коли вони скриті, набувають містичного характеру і приймають силу релігійних вірувань.

Дуже пильно і обережно взялися до справи сімсот Піротів і урядили потай докладні розслідування. Всюди вони були, і їх ніде не було видно; казали навіть, що вони, як Уліс, свobodно ходили під землею. Вони проникали в канцелярію міністерства, переодягнені говорили з суддями, секретарями, свідками процесу. Оттут то й виявилася мудрість Гретока: свідки нічого не знали, судді й секретарі теж нічого не знали. Післанці піротів дістались до самого Піро і розпитували його заклопотано в його клітці під шум моря і глухе кракання круків. Але все було даремне: засуджений нічого не знав. Сімсот піротів не могли знищити доказів винуватості Піро, тому що не могли про них довідатися, а довідатися про них не могли, бо їх і зовсім не було. Винуватості Піро не можна було заперечити через те, що її зовсім не було. І з цілком слухною гордістю, мов справжній артист, казав Гретоку генералу Пантеру: „Сей процес — щось надзвичайне: він зроблений з нічого“. Сімсот піротів уже втратили надію коли небудь пролити світло на сю темну справу, як ось несподівано вони довідалися з украденого листу, що вісімдесят оберемків сіна і не існували ніколи. Один вельможний аристократ, граф Мобек продав їх державі і одержав за них гроші, але так і не доставив їх, бо хоч і походив він від найбогатіших земельних власників давньої Пінгвінії і унаслідовав масток

Мобека де-ля Дендюлінкс, які колись мали чотири герцогства, шістьдесят графств, шістьсот дванадцять маркізатів, баронств і абатств, та сам не мав ані шматка землі; отже не міг скопити в своїх землях і одного покоса сіна. А щоб купити хоч соломинку у якого-будь господаря або купця — се було для нього зовсім неможливо, бо всі ж, крім міністрів і урядників знали, що легше видушити масло з каменю, аніж один сентім з Мобека.

Сімсот піротів розслідили докладно фінансові засоби графа Мобека де-ля Дендюлінкс і знайшли, що сей шляхтич головні свої ресурси одержував з дома, в яким жінки й мужчини віддавались розпусті. І вони публично оголосили його винуватим в крадіжці вісьмидесяти тисяч оберемків сіна, за яку невинного засуджено і кинуто в клітку.

Мобек походив з славної родини, що була в родиннім звязку з Драконідами. А в демократіях нічого так не поважають, як благородство походження. Мобек служив в пінгвінській армії, а Пінгвіни з того часу, як всі стали вояками, любили і обожали свою армію. Мобек одержав на війні хрест, який служить почесним знаком у Пінгвінів і який вони воліли більше навіть ложа своїх дружин. Вся Пінгвінія стала на боці Мобека і голос народа вимагав, щоби сімсот піротів-обмовців були сувро покарані.

Мобек був шляхтич; він пропонував сімстам піротам бити ся шпатами, мечами, киями, стріляти ся пістолетами або рушницями.

„Погана нехристь, — писав він їм в своїм відомім листі, — ви розпили мого Бога і ще хочете моєї шкіри; я вас остерігаю, що я не такий, як він, і я вам відріжу ваші тисячу чотириста ух. Даю вам штурханця в ваші сімсот потилиць“.

Президентом тодішнього правительства був селянин Робен Медоточивий, лагідний до людей богатих і могутніх, а жорстокий до бідних, боягуз, який дбав тільки за себе. Він публично поручив ся за невинність і чесність Мобека і віддав сімсот піротів до суду, який їм присудив, як обмовцям, кару на тілі, наклав величезні штрафи і відшкодування на користь їх невинної жертви.

Здавало ся, що Піро назавжди лишиться замкненим в своїй клітці, де до його сідали круки. Та хоч всі Пінгвіни і силкувались довести, що сей Жид був винний, докази їх не завжди були добрі і часто бували суперечні. Офіцери генерального штабу виявляли велику старанність, але не були обережні. В той час, як Греток чудово мовчав, генерал Пантер виголошувая довгі промови і що ранку доводив в газетах винуватість засудженого. Було б може краще нічого про неї й не згадувати; вона була очевидна, а очевидність нема чого доводити. Навпаки, сі постійні доводжування хвилювали уми; через се, віра хоч щей жила,

але стала невизначною. Що більше доказів давали юрбі, то більше вона їх вимагала.

Але небезпека зайвих доказів не була б велика, як би в Пінгвінії, як се і всюди буває, не знайшлось людей вільнодумних, що могли розібратися в труднім питанні і мали нахил до філософських сумнівів. Їх мало було; вони не відважувались висловлюватись; їх ніхто не хотів слухати. Однак вони зустріли не тільки глухих. Значніші Жиди, всі жидівські мільярдери, коли їм говорили про Піро, казали: „Ми не знаємо сього чоловіка“; але вони дуже хотіли його спасти. Вони заховували обережність, до якої їх змушувало багатство, і бажали, щоб знайшлись сміливіші люди. Бажання їх сповнилось.

Кілька тижнів по засудженню семсот піротів невеличкий, короткозорий, бородатий, похмурий чоловік вийшов одного ранку з горщиком клею, драбиною і паком афіш і пішов улицями наклеюючи на стінах плякати, на яких великими буквами було надруковано: Піро невинний, винуватий Мобек. Се не був спеціаліст по розклеюванні афіш; він звався Кольомбан; автор ста шестидесяти томів пінгвінської соціології, він був найбільш працюючий і поважаний письменник Альки. Подумавши досить він не сумнівався більше в невинності Піро і оголошував її найсильнішим на його думку способом. Без перешкод наклеїв він кілька афіш на менш людних улицах; але в людних кварталах кожний раз, як він вилазив на свою драбину, навколо збиралася юрба цікавих, онімілих від здивування й обурення. Вони кидали на нього грізні погляди, які він приймав із спокоєм, який дає сміливість і короткозорість. В той час, як по його слідам консержі і крамарі роздирали його афіші, він зо своїми причандалами йшов далі, в супроводі хлопчиків з торбами на спині і кошиками під рукою, що не дуже то поспішали до школи, і все пильно клеїв. До німого обурення прилучились уже і протести проти нього і нарікання. Але Кольомбан не бачив і не чув нічого. Коли він наклеював на початку вулиці Святої Орберози один з своїх паперів, на яким було надруковано: Піро невинний, винуватий Мобек, юрба голосно стала виявляти своє обурення. „Зрадник, злодій, негідник“, — кричали йому. Одна господиня відчинивши вікно викинула йому на голову кіш з смієм, візник з фіякру скинув ударом батога його бриля на другий бік вулиці при викликах вдоволеної юрби; хлопець з різниці скинув його з клеєм, пензелем і афішами з його драбинки в калюжу, і горді Пінгвіни відчували тоді всю велич своєї отчини. Кольомбан підвівся весь блискучий від болота, з подряпанними ліктями й ногами, але спокійний і рішучий.

— Погані неукі, — пробурмотів він здвигаючи плечима.

Потім присівши на карачках в калюжі став шукати своє пенсне,

яке загубив падаючи. Він помітив тоді, що його убрання роздерлось від шнурів до ніг і його spodні добре пошматовано.

Ворожий настрій юрби до нього ще збільшився. По другім боці улиці була велика овочева крамниця Святої Орберози. Патріоти схопили з вистави все, що було під рукою, і кинули все в Кольомбана: помаранчі, лимони, слоїки з конфітурою, шоколад, пляшки з лікером, сардини, паштети, шинку, бочілки з маслом і скриньки з бобами.

Покритий всім тим, побитий і подряпаний, кривий, сліпий він кинувся втікати; за ним побігли хлопці з крамниць, челядники, волоцюги, поважні перехожі і пустуни, число яких все побільшувалося; вони кричали: „в воду його! смерть зрадникови! в воду!“ Сей потік грубої чорни розлився по бульварах і вдерся в улицу Св. Маеля. Поліція вповняла свій обов'язок; зо всіх бічних улиц виходили агенти і поклавши руки на свої саблі ставали на чолі переслідувателів. Вони вже простягали свої величезні руки до Кольомбана, як він раптом зник, упавши через відчинений отвір на дно ринви.

Цілу ніч перебув він там, сидючи в темряві, біля брудної води, серед мокрих і товстих щурів. Він роздумував над своїм завданням; серце його вповнилось бадьорістю й жалістю. І коли світова зоря кинула свій блідий промінь на край отвору, він встав і сказав самому собі:

— Я бачу, що боротьба буде сувора.

Зараз же він написав записку, де ясно показував, що Піро не міг вкрасти у военного міністерства вісімдесят оберемків сіна, бо їх там ніколи і не було, тому що Мобек їх не доставив, хоч і взяв гроші за них. Кольомбан звелів роздавати сю записку на улицах Альки. Нарід не хотів читати її і в обуренню роздерав. Крамарі грозили кулаками тим, хто роздавав записку Кольомбана, і вони втікали, а за ними бігли з щітками в руках розлючені господині. Голови розпалювалися і схвильованне тяглося весь день. Ввечері групи волоцюг і голодранців ходили улицями й викрикували: „Смерть Кольомбану!“ Патріоти видирали у рознощиків цілі купи записки і палили їх на площах, танцюючи від радості навколо багатя з жінчинами, що високо піднімали свої спідниці.

Найбільш гарячі патріоти пішли бити вікна в домі, де уже сорок років жив Кольомбан, віддаючись серед повної тиші своїй праці.

Занепокоєна Палата запитала президента, чи він думає як небудь припинити огидні напади Кольомбана на честь національної армії і безпечність Пінгвінії. Робен Медоточивий осудив нахабність Кольомбана і оголосив при оплесках законодавців, що сей чоловік буде відданий до суду за його огидну обмову.

Воєнний міністр, покликаний на трибуну, ввійшов на неї переобра-

жений. Він уже не виглядав, як колись, святою гускою пінгвінських цитаделів; тепер кошлатий, з витягнутою шиєю, кривим носом він був мов символічний шуліка, що поїдає печінки ворогів отчини.

Серед урочистої тиші зібрання він вимовив тільки:

— Я присягаюсь, що Піро — злодій.

І розкотившись по всій Пінгвінії сі слова Гретока заспокоїли публичну совість.

Кольомбан здивований і спокійний ніс тятар загального осудження; він не міг вийти з дому, щоб його не побито, і не виходив зовсім. Сидючи в своїм кабінеті з чудовою упертістю писав він нові мемуари в оборону невинно увязненого. А серед небагатьох читачів, яких він знаходив, кілька, з дванадцятото, були вражені його доводами і почали сумнівати ся в винуватости Піро. Вони говорили про се своїм близьким і силкували ся розширити навколо себе світло, яке зародило ся в їх душах. Один з них був приятелем Робена Медоточивого, якому він довірив свої сумніви і який з того часу перестав приймати його. Другий відкритим листом прохав роз'яснень у военного міністра. Третій опублікував страшний памфлет; сей останній, Керданік, був одним з найстрашніших полемістів. Публика остовпіла. Казали, що сі оборонці зрадника були підкуплені багатими Жидами; їх споганили іменем піротинів і патріоти присяглись їх знищити. Тисяча або тисяча двісті піротинів було в великій республіці, але всюди їх можна було бачити; бояли ся з ними зустріти ся на прогулках, зібраннях, засіданнях, в сальонах, в своїй хаті, навіть на подружнім ложі. Половина населення з підозріннем відносила ся до другої. Свари огнем запалали в Альці.

Отець Агарік, що стояв на чолі великої школи для шляхетної молоді, із стурбованою увагою стежив за подіями. Нещастя пінгвінської церкви не знищили його; він лишив ся вірним королевичови Крушо і заховував надію посадити на троні Пінгвінії наслідника Драконідів. Йому здавалось, що події, які відбували ся або підготовляли ся в країні, настрій, якого вони були разом і наслідком і причиною, і розрухи, їх конечний результат, як би ними керувати, вести їх, крутити й перекручувати з глибокою мудрістю служителя церкви, моглиб, зруйнувати республіку і привести до відновлення королевича Крушо, побожність якого обіцяла втіху вірним. Надівши свого величезного чорного бриля, з крисами, мов крила ночі, він пішов конільським лісом до лябораторії, де його велебний приятель, отець Корнемюз, виробляв гігієнічний лікер святої Орберози. Вироби доброго ченця, що так тяжко підупали за часів еміраля Шатільона, тепер знов процвітали. Чути було, як потяги їдуть лісом і видно було під наметами сотні блакитних сиріт, що загортали пляшки і забивали скриньки.

Аґарік знайшов велебного Корнемюза перед пічю, серед його реторт. Рухливі зіниці старого знов горіли мов рубіни, і як колись череп його приємно вилискував ся.

Аґарік поздоровив побожного дістілятора з тою діяльністю, що відновила ся в його лябораторіях і робітнях.

— Діла поправляють ся, Богови дякувати — відповів конільський чернець. — Гай - гай, як підупали вони колись, брате Аґаріку. Ви бачили занепад сього закладу. Я не хочу більше й згадувати про се.

Аґарік відвернув голову.

— Лікер святої Орберози, — казав далі Корнемюз, — тріумфує знов. Проте становище його непевне й нестале. Закони, що грозять мені зруйнованнем, ще не скасовані: вони тільки поки що не прикладають ся...

І конільський чернець підняв до неба свої рубінові зіниці...

Аґарік поклав йому руку на плече.

— Що ми бачимо тепер, Корнемюз, в несчасній Пінгвінії! Всюди неслухняність, незалежність, свобода! Ми бачимо як підіймають ся горді, бунтівливі люди. Потоптавши закони божеські вони повстають проти законів людських, — значить правда, що для того, щоб бути добрим горожанином, треба бути добрим християнином. Кольомбан іде слідами сатани. Багато грішників ідуть за його злим прикладом; в божевіллі своїм вони хочуть увільнити ся від усякої узди, знищити всяку залежність, розірвати всі святі звязки, увільнити ся від найспасенніших обовязків. Вони повстають проти своєї отчини, щоб вона їм скорила ся. Але вони повинні загинути під тягаром загального обурення, осудження, погорди, гніву й ненависти. Ось безодня, до якої їх привела безбожність, вільнодумство і дивоглядне бажанне самим судити, мати свій власний погляд.

— Так, так, — відповів отець Корнемюз, хитаючи головою. — Але признаюсь вам, що клопоти з дістіляцією трав перешкодили мені слідити за публичними справами. Знаю тільки, що багато говорять про якогось Піро. Одні впевняють, що він винний, інші твердять, що він невинний, але я не зовсім ясно розумію причини, які побуджують і тих і других займати ся справою, яка їх не дотикає.

Побожний Аґарік спитав живо:

— Ви ж не сумніваєте ся в злочині Піро?

— Я не можу в нім сумнівати ся, найдорогший Аґарік, — відповів конільський чернець; — се було б противно законам мого краю, які треба поважати поскільки вони не суперечать божеським законам. Піро винуватий, бо його засуджено. Говорити ж далі за чи проти його винуватости, значило б ставити свій авторитет по над авторитет суддів, і я сього дуже стережу ся. Та се з рештою й даремно, бо Піро засудже-

ний. Як що він не тому засуджений, що він винуватий, то тому винуватий, що його засуджено; се те ж саме. Я вірю в його винуватість як добрий громадянин повинен вірити; і я буду вірити в неї, доки правосуде звелить мені в неї вірити; тому що належить не приватній людині, але судді, оголосити невинність осужденого. Правосуде людське треба поважати аж до помилок властивих його помилній і обмеженій природі. Сі помилки не завжди бувають непоправні. Як що судді не встановлять правди на землі, Бог се зробить на небі. До того ж я маю велике довіре до генерала Гретока, який мені видаєть ся розумнішим, хоч се не здаєть ся з першого погляду, від усіх, що на нього нападають.

— Вельми дорогий Корнемюз, — покликнув побожний Агарік, — справа Піро, як що ми надамо їй потрібний напрям, з помічю Божією і з потрібними фондами зробить нам велику користь. Вона виявить всі хиби антихристиянської республіки і збудить у Пінгвінів бажання відновити на троні Драконідів і повернути церкві права й привилеї. Але для сього треба, щоб наряд бачив своїх левітів в першій ряді своїх оборонців. Йдем проти ворогів армії, проти тих, хто ображає героїв, і всі підуть за нами.

— Всі, се вже занадто, — пробурмотів хитаючи головою конільський чернець. — Я бачу, що Пінгвіни хочуть сварити ся. Як що ми виплатаємо ся в сі чвари, вони помирять ся за наш рахунок і ми ж заплатимо воєнні видатки. Ось чому, як що ви мене послухаете, вельми дорогий Агаріку, то не будете вмішувати церкву в сю авантуру.

— Ви знаєте мою енергію; знаєте мою обережність. Я нікому шкоди не зроблю... Любий Корнемюз, я у вас прохаю тільки грошей, щоби почати боротьбу.

Довго Корнемюз відмовляв ся взяти на себе видатки в справі, яку він вважав небезпечною. Агарік то благав його, то грозив. Нарешті уступаючи благанням і погрозам Корнемюз поплентав ся спустивши голову в свою сувору келію, до все говорило про евангельську бідність. В білій потинькованій стіні під галузкою освяченого букса всунуто було залізну скриню. Зітхаючи відкрив він її, витягнув невеличку пачку білетів і подав її з ваганнем побожному Агаріку.

— Не сумнівайте ся, вельми дорогий Корнемюз, — сказав Агарік ховаючи білети в кишеню своєї ряс, — що справа Піро нам послана Богом для слави і звеличення пінгвінської церкви.

— О, як би ж ви сказали правду! — зітхнув конільський чернець.

Лишившись сам в своїй лябораторії він з невимовним сумом поглянув на свою піч і свої реторти.

Тим часом ненависть публіки до семисот піротів все росла. Кожного дня на улицах Альки побивали двох або трьох; одного публічно висікли, дру-

гого вкинули в річку; третього вимазаного дьогтем і обкачаного в піре провели по бульварам серед веселої юрби; четвертому відрубав носа драгонський капітан. Вони не насмілювались показуватись ні в клубі, ні на тенісі, ні на перегонах. Крадькома ходили вони на біржу. Серед таких обставин здалося потрібним королевичови Босено приборкати їх нахабність і применшити пиху. І ось він укупі з г'вафом Клена, де-ля-Трюмелем, віконтом Олівом і Бігурдом заснував величезний союз анти-піротів, до якого громадяне стали прилучатися тисячами, салдати цілими полками, бригадами, дівізіями, корпусами; до нього прилучалися й міста, повіти і цілі провінції.

Коло сього часу воєнний міністр, прийшовши до начальника генерального штабу, з здивуванням побачив, що велика кімната, де працював генерал Пантер, недавно ще зовсім порожня, заставлена, куди не подивився, від гори до низу скриньками, в яких в три і чотири ряди лежали теки різних форматів і кольорів; се був дивоглядний архів, який в кілька днів побільшився до розмірів вікового архіву.

— Що се таке? — спитав здивований міністр.

— Докази проти Піро, — відповів з почутем патріотичного вдоволення генерал Пантер. — Не мали ми їх, коли його осудили; з того часу ми себе нагородили.

Двері були відчинені; Греток бачив, як по сходах піднімався довгий ряд носіїв, які скидали до салі величезні паки паперів; він помітив підйомну машину, що піднімалась кречучи під тигарем паперів.

— А се ще що таке? — спитав він.

— Се нові докази проти Піро, які все прибувають, — сказав Пантер. — Я звернув ся за ними у всі кантони Пінгвінії, у всі генеральні штаби, у всі європейські двори; я замовив їх у всіх містах Америки і Австралії і у всіх африканських селищах. Я чекаю паки доказів з Бремена і Мельбурна.

І Пантер глянув на міністра спокійним і сяючим поглядом героя. А Греток з моноклем в оці дивився на всю сю величезну купу паперу швидше занепокоєний, аніж вдоволений:

— Се дуже добре, — сказав він, — дуже добре! Але я боюсь, щоби справа Піро не втратила своєї прекрасної простоти. Вона була прозора; мов горний кришталь вона цінна своєю прозорістю. Даремно було б крізь люпу шукати найменшої помилки, плями, найменшої хиби. Вийшовши з моїх рук вона була чиста мов день; вона була самий Божий день. Я вам даю перлину, а ви з неї робите гору. По правді сказати я боюсь, щоби бажаючи зробити дуже добре, ви не зробили гірше. Докази! без сумніву добре мати докази, але може було б краще зовсім не мати їх. Я вам уже говорив, Пантер: один тільки є доказ, — якого

не можна збити—признання винуватого (чи невинного — все одно).. Такою, як я її зробив, справа Піро не допускає критики; нема в ній такого місця, до якого можна було б причепити ся. Вона не бояла ся вдарів; вона була невразлива, бо була невидима. А тепер вона дає місце суперечкам. Я вам раджу, Пантер, користуватись вашими документами обережно. І я вам буду дуже вдячний, як що ви меньше розмовлятимете з журналістами. Ви говорите добре, але вже багато говорите. Скажіть, Пантер, між сими паперами є й підроблені?

Пантер усміхнув ся :

— Є приладжені.

— Се я й хотів сказати. Приладжені — се найкраще. Вони дуже добрі. Як докази, підроблені папери взагалі цінніші, аніж справжні тому перед усім, що вони зроблені на замовлення, для потреби данного випадку, на розказ і у міру, і ще й тому, що вони точні й вірні. Вони кращі ще й тому, що переносять уми в ідеальний світ і відвертають їх від дійсности, яка на сім світі на жаль завжди підмішана... У всякім разі, я бажав би ліпше не мати жадних доказів.

Союз антипіротів почав свою діяльність з того, що заохочував правительству зараз же віддати до суду сімсот піротів і їх спільників, як зрадників. Королевич Босено, якому доручено було говорити від імени союзу, прийшов на зібранне міністрів, скликане спеціально для нього, і висловив бажання, щоб пильність і твердість правительства піднялись на належну, відповідну обставинам, висоту. Він стиснув руки всім міністрам і проходячи біля Гретока, шепнув йому на вухо:

— Роби як кажу, негіднику, инакше я опублікую листа Мальорі!

Кілька днів згодом одноголосною постановою палат, на відповідний проєкт правительства союз антипіротів був признаний загально корисним.

Зараз же союз післав в Дельфінію, в замок Чітерлінкс, де королевич Крушо їв гіркий хліб вигнання делегацію з дорученням запевнити королевича Крушо в любови й відданости антипіротів.

Але й число піротів росло; налічували їх уже десять тисяч. У них були на бульварах свої улюблені кафе. А патріоти мали свої, багатіші й більші; кожного вечера з одної тераси на другу летіли кварта з пивом, блюдечки, карафи, стільці, столи і навіть шматки розбитих дзеркал. В темноті удари змішувались, зрівнюючи нерівність числа і чорна бригада поліцаїв закінчувала боротьбу, однаково топчучи борців обох партій своїми підбитими цвяхами підошвами.

Одної такої побідної ночі королевич Босено вийшов укупі з кількома патріотами з модного шиночку: де-ля Трюмель вказав йому чоловіка в пенсне, з бородою, без бриля з одним тільки рукавом, що на силу йшов по хіднику, закиданому ріжними відломками.

— Дивіть ся, — сказав він, — ось Кольомбан!

Будучи сильним королевич був і м'яким та лагідним; але імя Кольомбана схвилювало його кров. Він підскочив до низенького чоловічка в пенсне і скинув його ударом кулака в ніс.

Де-ля Трюмель помітив тоді, що обдурений незаслуженою подібністю, він прийняв за Кольомбана Базіля, колишнього адвоката, секретаря асоціації антипіротів, гарячого і чесного патріота. Королевич Босено належав до тих античних вдач, що ніколи не скоряють ся обставинам; проте завжди признавав свою вину.

— Пане Базіль, — сказав він, піднімаючи свого капелюха, — як що я розмалював вам лице, ви мені пробачите, зрозуміте мене, похвалите мене, та що я кажу, — ви поздоровите й повитаєте мене, коли ви будете знати причину сього вчинку. Я вас прийняв за Кольомбана.

Базіль обтер хусткою закрівавлені ніздрі і висунув лікоть, крізь дірку рукава.

— Ні, пане, — сухо відповів він. — Я вас не поздоровлю, не привитаю, не похвалю, бо ваш вчинок був що найменше зайвим; він був, скажемо, надналежний. Мене сього вечера три рази прийняли за Кольомбана і зроблено зо мною так, як він на се заслугує. Патріоти в моїм лиці намали йому боки і поломали ребра і я думав, що сього вже досить...

Що-йно скінчив він сю промову, як показала ся група піротів; обдурені в свою чергу сею досадною подібністю, вони подумали що патріоти побивають Кольомбана. Вони напали на королевича Босено і його товаришів і побили їх так кіями з оловом та батогами, що майже мертвими лишили на площі; схопивши адвоката Базіля вони не вважаючи на його протести понесли його з триумфом по бульварам вигукуючи: „Най живе Кольомбан! най живе Піро!“ аж поки чорна бригада, що їх кинулась переслідувати, схопила їх, скинула з ніг, поволочила до поліційної часті, де адвоката Базіля, під іменем Кольомбана, потоптано важкими підшвами, підбитими безчисленними цвяхами.

Перекл. *Нат. Романович.*

(Кінець буде).

Л. СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА.

Новини нашої літератури.

Людське щастя. Л. Яновська. Драма на 5 дій.

Часи великого руху громадського життя, коли починають хитати ся підвалини старої морали і запановують нові — найбагатіші драматичною поезією. Але не завжди та поезія досягає великої вартости. Кожен

письменник бажає дати свою відповідь на питання життя и через те на сцену виносять часами катедру, з якої, замість драми, автор виголошує свою лекцію, або промову. Ніколи французька література не збогачувала ся так драматичними творами, як за часів французької революції, але ті драми, що мали цікавість хвилини, по хвилині й полинули за подихом часу. Звертаючись до нашої літератури, ми бачимо те ж саме. Ніколи українська література не була така багата на драми, як за останні часи. Майже всі белетристи покинули сфери своєї природної творчості і шукають долі в поезії драматичній. Єсть два типи драматичних письменників: одні беруть своє натхнене з джерела споконвічних почуттів людського серця, — другі з тих конфліктів, які викликають в житті людським нова мораль і нові проблеми життя. Безперечно і такий рід драматичної творчості має свою силу, коли він малює нам живих людей, що всім життям переймають ся тими новими питаннями і помилковість їх квітують власним серцем. На жаль в великій мірі такі драматичні твори сходять на публицистичні розправи. З драматичних письменників такого поля в нас визначили ся д. Винниченко і останніми часами д. Яновська. Д. Винниченко високо талановитий белетрист, але часто невдатний драматург. Уподобав він драматичну форму творчості, очевидно, яко катедру, з якої виголошує хоч і не нові, але завжди парадоксальні принципи морали. Так напр.: „избієніе старцевъ“, та „избієніе младенцевъ“ його останніх драм.

Д. Яновська — письменниця глибоко інтелігентна, з пильним поглядом і чулою душею. Вона теж розглядає в своїх драмах проблеми життя, але ніколи не припускає себе до тих непродуманих парадоксів, якими бє в очі читальникам д. Винниченко. Її речі продумані, перечуті власним серцем і коли ми можемо закинути їм що, то се де-який брак драматичної техніки. В її пєсах завжди чувається ся рука доброго белетриста, але драматична творчість має й свої власні вимоги.

Розглянемо нову пєсу д. Яновської — „Людське щастя“. Питанне широке, всім нам близьке, всім дороге. Майже кожна людина має свій власний погляд на щастє, своє власне щастє. В сій пєсі питанне не в тім, що таке можна вважати щастєм, а в тім, чи єсть воно справді на світі? чи не єсть те, що вважаєть ся людським щастєм, лише кістяк, оздоблений самоцвітом?

І на се питанне дають ся різні відповіді. Короленко сказав колись вустами каліки: „Человѣкъ созданъ для счастья, какъ птица для полета“. Д. Яновська має очевидно, инший погляд: щасливий та радісний в її пєсі тільки божевільний з кістяком в руці.

Подивимось, чиж доводить той шматок життя, який уриває нам д. Яновська, ідею шановної авторки, заложену в пєсу?

Песа вводить нас в коло інтелігентних людей. Василь Петрович професор і видатний учений, ввесь захоплений своєю наукою, а разом з тим чесний і добрий чоловік. „Праця — то все його щастє, і щастє те він зуміє захистити“ (20). Жінка його Віра Андріївна, — гарна, елегантна жінка, що кохаєть ся над усе в красі життя, в роскоші, комфорті, її хата, „це якесь зачароване гніздечко, куда ніяка бактерія не вважить ся наткнути ся“. Вона не пориваєть ся в надзоряну далечінь. „Не в принципах щастя, каже вона чоловікови, а в житті, яке вимагає грошей“ (40). Товариш професора, Олекса Олексієвич, лікар з великою практикою, раз-у-раз приїздить до господи професора, погріти ся коло його веселого вогнища. „Цілісенькій день гидко, бридко на душі, каже він жінці професора, а забіжу до вас, як у чисту воду окуну ся. Здаєть ся все радісним, світлим; вірить ся в життє, в щастє“. Він такий же естет, як і Віра Андріївна, але естет рафінірований. „Кожне зерничко щастя повинно виявляти ся перед очима готовим, обмитим, очищеним невідомо ким, невідомо як, каже він. Золото найпотрібнійша річ за-для мого щастя, але я ненавидю тих каторжників, що добувають його мені“. (26). Те золото він мусить уживати на те, що звелить йому його фантазія: „ось за-для чого людям дана фантазія: щоб з дубчиків, цегли, піря, каміння, золота та всякаго иншого сміття складати, комбінувати гніздечко щастя за-для свого тіла, а не за тим, щоб будувати химеричні палаци за-для душі“ (25). З професором живуть разом його мати і спаралізований батько. Мати „аристократка духа“, вона визнає, „що не в грошах щастя“. „Я аристократка, кривна аристократка, каже вона про себе: і величаюсь тим. В синові своєму я бачу справжнього нащадка славетного роду свого і в цьому все моє щастя“. Разом з тим вона любить свого сина: „не знать яке лихо перетерпіла б за ради його щастя“, каже вона: „молю ся тільки за його щастя“. Старий паралізований батько, до речі сказати, — постать тонко й чуло обмальована, вірить в щастє людське: „не в організмі, каже він, а в душі тій закладені зерна щастя“. До сієї родини горнєть ся ще й секретарь професора молода панна Ганна Архиповна, захоплена також науковою працею професора, вона має „живе людське серце“. Решта — особи другорядні.

Весь сей гурток людей прагне взяти од життя свою пайку щастя. Але чи ж знаходить він його? ні, і на думку автора песи се мусить походити з самої природи людського щастя, а песа навпаки доводить, що стало ся се через непорозумінне та неприємні випадки. Життє утворює героям песи ось який конфлікт. Професор збіраєть ся їхати в наукову подорож у Африку. На сю подорож покладають усі свої надії і він, і жінка, і його мати. Професор за-для науки, Віра Андріївна за-для ймення, слави й грошей, що мали забезпечити комфорт і її дітям, а

мати за-для щастя свого сина. Грошей на сю подорож вже зібрали В. П. та В. А., — все готове, зостаєть ся тільки їхати. Несподівано старий батько паралітик признаєть ся, що одержав листа від сина свого колишнього приятеля купця Дорослаго, і з приводу сього листа Петро Петрович признаєть ся в одному злочині, який гнітив його все життє: з-за молодих літ він програв в карти казенні гроши і не маючи чим віддати їх, мусив би піти на каторгу, але його вирятував сей крамарь Дорослий; він дав йому гроші не в позику, а на віки, тільки за се взяв з його слово стати в пригоді його синові в лихій годині. Саме в сю хвилину і звертаєть ся син Дорослого до Петра Петровича, благаючи врятувати його від ганебної смерти грошима, що колись його батька позичив був йому. З сієї події і виникає конфлікт. Мати професора кривна аристократка зовсім розбита сією подією — вона не хоче жити: імя її чоловіка зганблене на віки; він не може додержати слова, не має звідки повернути гроші. Але професор зараз же рішає сплатити довг батька, зрікаєть ся подорожі в Африку і збираєть ся продати всю розкішну обстанову свого гніздечка. Все се він робить без найменшого вагання, бо він чоловік принципа і чести і розуміє, що треба вирятувати того, чий батько вирятував колись його батька. Але Віра Андріївна того й слухати не хоче: вона не може зрікти ся комфорту життє, вона не може починати життє знову. „Не в принципах щастя, одказує вона чоловікови, а в житті, яке вимагає грошей“, і коли чоловік не згожуєть ся з нею, бо „заспокоїти свою совість, виконати свій обовязок, то органічна потреба його душі“, — Віра Андріївна наважуєть ся вбити себе. „А їм нема всім діла до мене! їм нема діла до потреб моєї душі, мого серця, потреб, без яких я жити не можу“, каже вона (42) і справді кидаєть ся з східців і вбиваєть ся. Професор зостаєть ся вікувати вік з матірю й дітьми, (батько теж вмер). І втрата любимої жінки і втрата можливости працювати в улюбленій сфері науки, зовсім приголомшують його, він не може працювати і гине духовно. Приїздить Ол. Олек. лікар товариш В. П. (після смерти В. А. він подав ся десь по світах і 14 місяців не було про його й чутки) і розказує В. П., що Віра Андріївна сама собі смерть заподіяла, через те, що не могла жити без роскоші й без комфорту. Сам Ол. Ол. збожеволів від одчаю; виявляєть ся, що він кохав без памяти Віру Андріївну, і у професора починає ворухитись підозрінне, що й Віра Андріївна кохала Олексу Олексієвича. Тим часом приходять Ганна Архипівна і хвалить ся професорови, що йде заміж. Василь Петрович останніми часами ще тісніше зжив ся з нею. Звістка ся раптом розкриває йому очі, він розуміє, що любить її, виявляєть ся, що й вона любить його над життє. Професор знову оживає: щастє надає йому силу; його роботи розносять його славу, його визначають го-

ловою ученої експедиції, він має жінку, вірного друга, він щасливий, радісний, веселий, він оповідає матері про своє щастя, і про те, що має одружити ся з Ганною Архипівною. Але мати, та мати, що жила тільки за ради щастя сина, рішучо повстає проти його шлюбу „з міщанкою з Подола“. Не вважаючи на те, що син їй каже, що без сього йому не буде щастя, — мати погрожує покинути його на віки, а потім надумуєть ся взяти другого засобу. Професор поїхав на вокзал зустрічати Ганну Архипівну, а Ганна Архип. розминула ся з ним і сама приїздить до нього. Олекс. Мих. упевняє її, що Василь Петрович дружить ся з нею не з любови, а з обовязку. Ганна Архипівна одразу ж повірила матері, і коли приїздить професор, каже йому, що вона прийшла тільки на те, щоб сказати: „прощайте!“ Надаремне допитуєть ся в неї Василь Петрович: чи не сплеснула чого мати“? Надаремне упевняє її: „та ні ж бо. Ти не могла звернути уваги на слова матері“, — Ганна Архипівна твердо стоїть на своїому; вона навіть бреше, що мати їй нічого не казала і коли В. П. з одчаєм допитує її: „А може ти не кохаєш мене“? Вона відповідає лише: „прощай“ і майже біжить до дверей. „Не любить, більше не любить! скрикує Василь Петрович: О щастя! Жадане щастя, доки тебе шукати? Хто тебе знайшов? Одчиняють ся двері і виходить той, хто знайшов щастя, — божевільний лікар Олекса Олексівич, „він держить в руках голову кістяка, завітчану, обвиту стьожками“. Ось де воно людське щастя.

Песу задумано гарно, вона розв'язує найцікавіше для людей питання. На думку автора, щастя людське се кістяк оздоблений діамантом. Не сперечаючись з самим автором за таке розумінне щастя поглянемо, чи-ж одповідь його правдива.

Приглядаючись до змісту драми, ми бачимо, що в ній є чимало недомовлювань. В драмі може й лишити ся де-що недоговореним, але ніщо не може лишитись незрозумілим. Тут-ж ми, наприклад, зовсім не знаємо, чи любила Віра Андріївна своїх дітей, чи любила вона свого чоловіка, чи любила лікаря, як напотім додумуєть ся сам професор, а се фактор, здаєть ся, не з останніх. Коли В. А. над усе на світі любила комфорт, і тільки комфорт, — нащо вона страчувала життя? Прямолінійні люде драм не переживають, їх може спіткати лихо, але не духовна драма, а кораблі В. А. не було ще попалено, коло неї стояв Ол. Олек. що засипав-би її золотом, аби вона тільки дозволила. Річ зовсім инша коли вона любила свого чоловіка; але як-же тоді так зразу, без вагання навіть, посиротила вона і його і своїх дітей?

Знов друге. Ми цілком не можемо зрозуміти, як-се Ганна Архипівна, людина інтелігентна, честна й закохана в професора, може з одного слова повірити його матері і не йме віри тому-ж таки самому професорови, якого має за чоловіка чесного бездоганного? Але минаємо й се.

В сій песі всі вийшли по щасте і ніхто його не знайшов, крім божевільного. Через що? Віра Андріївна через те, що її хотіли позбавити на деякий час комфорту, краси річей. Але чи-ж се було для неї недосяжне щасте? Чи не могла вона досягти його через лікаря? Се питання слабо мотивовано в драмі. Василь Петрович каже про себе: „Я сам знаю дорогу до щастя. Мое щастя — то людське щастя: то гармонічний аккорд усіх струн нашої душі, а не мелодія на одній струні“ (45). І такий чоловік не знаходить те-ж щастя. Через що? З першою жінкою, звичайно, він не міг бути щасливим, бо він і Віра Андріївна, — се два полюси. Але доля посилає йому Ганну Архипівну, людину, що дихає його життем, що любить і шанує його над усе на світі, — що рада зробити за для його щастя все можливе, — Василь Петрович знаходить справжнє щасте... і втрачує його на віки. Через що? Через те, що звощик його розминув ся з звощиком Ганни Архипівни. І та-ж сама Г. А. що гинула з любови до професора, — зрікаєть ся свого щастя й обездолює самого професора, — єдине через дві, три фрази старої матери. Нетрівалі-ж та любов і віра, які можно зруйнувати такими немудрими інтригами. Таким робом і В. П. лишив ся замість щастя з кістком. Та чи-ж залежало се од природи самого людського щастя? — Ні, од дрібного випадку. Коли-б був не розминув ся В. П. з Г. А., вони-б любісенько одружили ся. Звичайно, мати могла-б і по шлюбі отруювати жите синові (вони вміють се робити), але то була-б уже нова драма, і ми певні, що В. П. як людина чесна, розумна й інтелігентна, зумів-би захистити своє щасте. Таким робом, аби не сей нещасливий випадок, мав-би В. П. не кістак, а дійсне щасте з милим обличчем, теплою душею й товариською рукою.

Звести людське щасте під загальну формулу — річ неможлива. Але і в тій групі людей, яких показала д. Яновська — вона не підтримала свого тезису, і власне через те, що драму її збудовано не на „внутренней необхідности“, як каже Толстой, а на випадковостях. Нещасні випадки не складають речі драматичної творчости. Другий мінус драми, се вживаючи старомодній термін, брак „единства дѣйствія“. Під сим терміном ми розуміємо не те, щоб дія внутрішня була сконцетрована в душі лише однієї людини, а щось далеко більше. Візьмемо, наприклад, хоч-би відомий твір Чехова „дядя Ваня“. Скільки тут дѣєвих осіб! Кожен переживає свою драму, але ви почуваете, що всю її сконцетровано, бо всю песу наскрізь переймає „единство дѣйствія“. І введіть ви до гурту сих людей, приголомшених життем російським, нездатних до справжньої боротьби, людину сильної волі, борця, який те-ж кидає зброю, але не через те що він до боротьби нездатний, а через те, що зневірив ся в вартости того, за що боров ся, — яким нестерпучим дісонансом зазвучала-б вся песа!

В драмі д. Яновської сполучено цілих дві драми і обидві сі драми зґрунтовані на цілком противулежних принципах. З обох сих драм, коли-б їх було розроблено окремо, могли-б вийти сильні, драматичні твори. Перша з них — се драма К. А. та В. П., друга — се драма В. П. та Г. Арх. В першій драмі дуже гарно поставлено один проти другого два типи, на які власне й ділить ся вся людськість. В. П. се людина, що живе в сфері життя вищих потреб душі людської, В. А. живе в сфері життя краси культури, краси річей, форм, фарб. Ідеал щастя одного руйнує щасте другого. В писанні казано: „Іщите Царствія Небеснаго, прочая-же приложить ся вам“. Хто шукає царствія небеснаго, той не дбає про „прочая“, хто про „прочая“ дбає, той царствія небеснаго не знайде. І кожному з таких людей своє щасте здаєть ся дійсним щастем і ним він не хоче для другого поступити ся. Таке сполученне вдач дає дійсний драматичний конфлікт. В. А. цілком справедливо каже: „їм нема діла до потреб моєї душі, мого серця — потреб без яких я жити не можу“. І вона, дійсно, не може без них жити, бо й страчує сама своє жите. Дарма, що її ідеали міщанські, що вони далеко низчі широких ідеалів В. П. — їй вони найдорожчі, найвищі, і з своєї точки погляду, вона цілком правдиво називає В. П. еґоїстом. „Ти еґоїст, ти не вагаєчись проміняв і семью свою і науку на власну примху“. Принципи В. П., без яких він жити не може, здають ся їй „п р и м х о ю“, а В. П. здаєть ся їй жага до краси й комфорту те-ж „власною примхою“. І кожен з них по своїому правий. Одна тільки любовь вміє навчати людину вважати щасте другого своїм власним щастем. Але як раз ми саме того й не знаємо, чи любила В. А. свого чоловіка, чи ні. Тай сам В. П. зовсім не знав своєї жінки, і тільки по смерті її, з оповідання лікаря починає розуміти, що вік любив не ту жінку, яка жила з ним, а ту, яку він утворив в своїй уяві. Коли-б він знав, що таке його жінка — він розлюбив би її. „Навіщо-ж вона таїла ся від мене?“ питає він лікаря, а лікарь йому одмовляє: „І ти-б повірив їй! Ти-б не накинув ся за се на неї? Не закидав-би камінням докорів? Не посміяв ся-б з неї за те, що душа її прагне дужче до перлів, ніж до твоїх паскудних жуків?“ „Коли всьому сьому правда, одмовляє В. П., між нами ціла прорва була“ (62). А лікарь цілком розуміє В. А. І знов наворачтаєть ся неодчипливе питання: Чого вона не пішла за лікарем? кого любила вона, чи сього лікаря, душу якого було настроєно в уніссон з її душею, чи чоловіка, якого відділяла від неї „ціла прорва“. Коли-б сей пункт відносин було гаразд освітлено, то ми-б мали з сієї драми твір високої художньої вартости: єсть всі дані, бракує тільки драматичної техніки. Другу драму, драму В. П. та Ганни Архипівни засновано на зовсім иншій ґрунті: і Г. А. і В. П. люде однієї душі, — вони люблять одно одного і простують до

однієї мети: щастє В. П. — се щастє Г. А. Що-ж розбиває їх щастє? в драмі „Людське щастя“ — випадок, інтрига матері. Але коли-б сю драму було більш ґрунтовано, то виявило ся-б що щастє В. П. та Г. А. отрує около життя: діти, мати, старі принціпи, що втручають ся в молодє життє. Людина — машина складна, і все се може отруїти хоч яке щастє.

Минаючи той дефект, який ми зазначили вгорі, а власне деякий брак драматичної технїки, ми мусимо сказати, що новий твір шановної письменниці має свою вартість. Задумано пєсу глибоко, характери обмальовано рукою доброго белетриста, типи яскраві, живі. Трохи не додержано типу старої „аристократки духу“, яка припускає себе в останній дїї до простої брехнї й самої найміщанської інтриги. Але з усім сим, пєса ся єсть продукт інтелїгентної думки, написано її цікаво, тепло, вона будить думку і дає нам уривок живого життя.

КНУТ ГАМСУН.

П А Н.

ХІІІ.

Влітошні ночи, і спокійна вода, і тихий-тихий ліс. Анї крику, анї гомїну ходи з дороги. У серце менї мов би налито вщєрть темного вина. Міль та вночішні метелики нечутно влітають до мене в вікно, приваблені вогнищем комінка та пахом смаженої дичини. Вони стукають ся об стелю невизразним гупаннем, так дзижчать менї над самісіньким вухом, що аж дріжаки мене беруть, уможцують ся на білій, роговій пороховниці на стїні. Я стежу за ними, вони посїдали, тріпають ся й дивлять ся на мене. Се — шовкопряди, шапелї та міль. Менї так здаєть ся, що деякі з їх точнісінько як отї летючі братки-квітки.

Я йду з хати і прислухаю ся. Нічого не чути, а-нічоґісінько, спить усе чисто. В повітрі виблїскують, літаючи, всіляки метелики, гудуть мірїяди крилець. Он там, край лісу, ростє папоротник та вовчий корїнь, зацвів уже яловець, а я люблю отсі дрібні квітоньки. Хвала Богови за кожну квітку яловця, який я бачив; вони, мов отї манюні троянди, стоять менї на дорозї, і я плачу, так я люблю їх. Дєсь отут близенько — дикі гвоздїки, я їх не бачу, але чую, як пахнуть.

А отсе вночі відразу розквітли в лісі такі великі білі квітки, рубчики їм одкриті, вони дихають. І махната нічна доба схилила ся на їх лист та й колихає усю рослину. Я хожу від одної квітки до другої, а вони мов п'яні, отсі напоєні квіти, і я бачу, як вони усе дужче впивають ся.

Легенька хода, чивсь дихання, веселий привіт.

Я озиваю ся, припадаю до землі, до дороги й обнімаю коліна та бідолашну сукню.

— Добрийвечір, Едвардо! — кажу я ще раз, знесилений щастем.

— Ой, як же ти мене любиш! — шепче вона.

— А який я вдячний тобі! — я їй на те. — Ти моя, і серце мені цілий день вишком лежить та все думку про тебе гадає. Ти найкраща на весь сей світ дівчина, і тебе я цілував. Не раз я червонію з радощів, як тільки згадаю, що то я цілував тебе.

— Через віщо ж я саме сього вечора така дорога тобі? — питає вона.

Було тому чимало причин; як тільки здумаю про неї, — і отаке робить ся мені. Отой погляд з-під шнурочка брів, високо зігнутих на чолі, і оте смугляве, любе лице!

— Аже ж ти повинна бути мені дорогою! — кажу я. — Я хожу й дякую кожному дереву за те, що ти жива й здорова. Десь на балю була панна, яка висиділа на місці всі танці, і ніхто з нею не йшов танцювати. Я не знав, хто вона така, але лице її вразило мене, і я вклонив ся їй. Нумо ж? Ні, вона покрутила головою.—Панна не танцює? — спитав я. Уявіть собі, — відповіла вона, — мій тато був такий стрункий, а мати — сама краса, і тато відразу причарував мою маму. А от я тепер — крива.

Едварда глянула на мене.

— Сядьмо, — мовила вона.

Ми сіли на яловці.

— А знаєш, що каже на тебе моя подруга? — почала вона. В тебе звірячий погляд, каже вона, і як ти дивиш ся на неї, вона сама себе не тямить. Їй здаєть ся тоді, наче ти торкаєш ся до неї, — так вона каже.

Якась така незвичайна радість блимнула в мені, коли я те почув, не за себе був радий, а за Едварду і думав: про одну тільки кортить мені знати, що ж то вона сама каже про мій погляд? Я спитав:

— Що ж то за подруга?

— Не скажу, — одказала вона: — се одна з тих, що були з нами тоді на сушні.

І ми звели балачку на инше.

— Та-ак, — сказав я.

— Мій тато сими днями поїде в Росію, — мовила вона: — і тоді я зроблю празник. Ти був на Корхольмах? У нас буде два кошики з вином, з нами піде п'ять пань з церковного двору. Батько вже дав мені вина. А правда, ти вже не будеш так дивитись на мою подругу? Ні, будеш? То я не покличу її.

І не сказавши далі й слова, вона прожогом кинула ся мені на шию і стала дивитись на мене, втопила очі в моє лице і чути було, як вона дихає. Погляд її зробив ся зовсім чорний.

Я відразу встав і зніяковілий сказав тільки:

— Та-ак, твій батько їде в Росію!

— Чого ти так швидко встав? — спитала вона.

— Бо вже дуже пізно, Едвардо, — сказав я. — Он і білі квітки згортають ся, сходить сонце, день настає.

Я провів її через ліс та й спинив ся там, щоб дивити ся їй в слід, поки можна було; але там унизу вона оглянулась і змушеним голосом гукнула: на добра ніч. І от вона вже зникла. В ту ж саму мить одчинили ся двері з ковалевої хати, вийшов звіттіля чоловік у сорочці з білим погруддєм, зирнув навкруги, насунув гарненько бриля на лоба та й подав ся вниз до Сірілунда. А мені ще брєніли в усі прощальні слова Едварди.

XIV.

Радість упоює. Я розрядив рушницю, і незабутня луна озиваєть ся з одної гори до другої, перебігає по-над морем і розлягаєть ся в вусі невсипущого стерничого. І чого я такий радий? Радий я від того, що спало мені на думку; радий я спогаду, згуку в лісі, якомусь-там чоловікови. Я думаю про неї, я заплющую очі й нишком стою на дорозі, і думаю про неї, лічу хвилини.

От мені схотіло ся пити, і я п'ю з річечки, беру й одмірюю сто ступнів у перед і сто назад; тепер вже пізно, думаю я собі.

Чи що стало ся? Минуло місяць, а місяць зовсім не багато часу; нічого не сталося! Господь його святий знає, який се кущий був місяць. Але ночі як коли, то-й довгі були, і я видумав мочити в річечці свого картуза й давати йому сохнути, аби якось зменшити доживання.

Я лічив час по ночам. Инколи наставала ніч, а Едварди не було; одного разу не було її дві ночі вряд. Дві ночі! Нічого такого не стало ся, але мені тоді здавало ся, що моє щастє добігло, мабуть, до найвищої п'ятки.

Та й хіба ж воно не так було?

— Чуєш, Едвардо, як неспокійно сеї ночі в лісі? Щось там во-рушить ся без перестанку, в купах землі, і великий лист тремтить. Мо-же, на щось збираєть ся; але я не те хотів сказати. Я чую, як співає пташка там вище на горах, се проста синиця; але вона сидить там вже дві ночі на однім місці й приваблює. Чуєш, який одноманітний, одно-манітний згук?

— Еге, я чую. На віщо ти питаєш мене про се?

— Так собі. Вона там сидить вже дві ночі. Отсе тільки я й хо-тів сказати... Спасибі, спасибі тобі, що пришла сьогодні ввечері, любко моя! Я сидів отут і сподівав ся тебе сьогодні або ж завтра ввечері, тим-то я й зрадів, як ти прийшла.

— І я ждала. Я думаю про тебе, я позбірала й сховала шматочки склянки, яку ти колись перекинув та розбив. Чи ти ще не забув? Та-то поїхав сеї ночі, то мені можна пробачити, що не прийшла, такого багацько треба було спакувати й все чисто понагадувати йому. Я зна-ла, що ти ходив і ждав отут у лісі, і я плакала, впаковуючи.

Але ж минуло дві ночі, подумав я, що ж вона робила першої но-чі? І чом тепер у неї в очах не стільки тієї радості, як ранійш було?

Минуло з годину. Синиця на горах замовкла, ліс стояв неживий. Ні, ні нічого не стало ся; все так, як і ранійш було; вона, прощаючись, подала мені руку й глянула на мене з любовю.

— Завтра? — сказав я.

— Ні, не завтра, — відповіла вона.

Я не питаю, через віщо.

— Аже ж завтра буде наш празник, — сказала вона, сміючись. — Я тільки хотіла злякати тебе, але ти став такий смутний з вигляду, що довело ся сказати тобі. А я хотіла запросити тебе листом.

І не сказати, як хороше стало мені на душі.

Вона пішла собі, киваючи головою на прощання.

— Ще отсе скажи мені, — спитав я, не рушаючи з місця.— Чи давно ти позбірала шматки склянки й сховала їх?

— Чи давно?

— Еге ж бо, може з тиждень тому, або зо два тижні?

— А так, може й два тижні. Але на віщо ти про се питаєш? Ні, я скажу тобі по правді, я се зробила вчора.

Вона се зробила вчора, не давніше, як учора, вона думала про ме-не! Ну, коли так, то все гаразд.

XV.

Два човни наготовлено було і ми посідали в них, співали, гомоні-ли. Корхольми були по той бік островів, то таки довгенько довело ся їхати туди, і ми розмовляли одне з одним, з одного човна до другого.

Доктор вирядив ся в ясну одіж, так само як і жіноцтво; я ще ніколи не бачив його таким веселим. Він багато балакав, він вже не сидів мовчки. Мені щось так здавало ся, наче доктор трохи на підпитку і через те такий веселий. Коли вже ми почали виходити на беріг, то він повернувся на хвилину до себе увагу всього товариства й попросив нас бути гостями. Я подумав: чи ти бач, Едварда вибрала його хазяїном.

Надзвичайно ввічливо він заводив розмову з жіноцтвом. До Едварди доктор був делікатний та прихильний, часом, мов той батько, дбайливий і педантично-навчаючий, як се було вже не раз. Вона завела балачку про якусь-там дату, між иншим сказала: — Я побачила світ тридцять восьмого року, а він спитав: — Тисячу вісімсот тридцять восьмого — ви так хотіли сказати? — А коли я заводив якусь розмову, доктор увічливо й уважно слухав і не дивив ся на мене з погордою.

Молода дівчина надійшла до мене й поздоровкала ся. Я не впізнав її, я не міг її пригадати і висловив своє здивування так, що вона зайшла ся сміхом. Се була одна з пробстових дочок. Вона разом з нами їздила на сушню і то я її кликав до себе в хатину. Ми з нею трошки побалакали.

Минає година, друга. Бере мене нуд, хилу вино, що ним мене частують, до всіх підхожу, зо всіма гомоню. Я знов кілька разів даю маху, не знаю, за що мені вхопити ся і як відповідати на компліменти; не раз я починаю говорити без ладу й складу, а то й мовчу, і мучу ся сим. Он, над великим каменем, що став нам замість стола, сидить доктор і розмахує руками.

— Душа! А що воно таке ота душа? — говорив він. Пробстова дочка нападала ся на його за вільнодумство; то, виходить, зась давати думкам волю? Пекло уявляли собі чимсь подібним до льоху під землею, а з сатани робили якогось столоначальника, — ні, він був величністю. Його брала охота побалакати про позавітарні образи в філіяльній церкві: Христову постать, кількох юдеїв та юдеянок, обертанне води в вино; се все добре. Але в Христа сяйво круг голови. Що воно таке за сяйво? Жовтий обручик, який стоїть на трьох волосках.

Дві пані аж руками сплеснули — такий їх жах узяв. Але доктор викрутив ся і в жарті сказав:

— А правда, аж страшно слухати таке? Згожуюсь. Але як сказати таке кілька разів, сім або вісім та ще й подумати трішечки, то воно не таким уже й страшним здаватиметь ся... Насмілю ся просити в жіноцтва ласки — випити до них!

І він став навколішки перед двома жінчинами, просто на траві, скинув бриля, і не мав його перед себе, а держав високо над собою лівою рукою й опорожнив склянку, задерши голову назад.

Й мене самого розворушила докторова непохитна впевненість і випив би я з ним, коли б він не вихилив уже своєї склянки.

Едварда очей з його не спускала. Я наблизився до неї і сказав:

— А сьогодні будемо бавити ся в молодого й молоду?

Вона злегенька здригнула ся й підвела ся.

— Не забувай, що зараз ми не кажемо одне одному ти, — пошепки мовила вона.

А я й не думав казати ти. Я пішов собі назад.

Знов минає година, день такий довгий; я б давно вже поїхав додому сам, як би тільки був третій човен. Езоп лежав, увязаний до хатини; може, він думав про мене. Думки Едвардині, напевно літали далеко від мене, вона казала, як то хороше поїхати собі кудись далеко, в инше місце; і аж горіла на виду, кажучи се. І вона навіть стала робити помилки:

— Ніхто б на світі не був більш щасливіший тоді за мене...

— Більш щасливіший, — каже доктор.

— Що таке? — питає вона.

— Більш щасливіший.

— Я не розумію.

— Ви сказали більш щасливіший, от і край.

— Не вже я таке сказала? Вибачте. Нікого б не було на світі, щасливішого за мене в той день, коли б я опинила ся на палубі ко-рабля. Часами мене тягне, й сама не знаю куди.

Її тягло звідсіля, вона вже забула про мене. Я по обличчю її бачив, що вона про мене й гадки не має. Ет, що там про се говорити? Аже ж я сам се бачив по її очах. І хвилини сумно тягли ся. Я багатьох питав, чи не пора вже нам їхати додому? Вже нерано, казав я, а Езоп лежав увязаний до хатини. Та додому нікому не кортіло.

Я втретє підійшов до пробстової дочки, я подумав собі:—то вона говорила, що в мене звіриний погляд. Ми цокнули ся. В неї бігали очі, вони ніколи не стояли на місці. Вона ввесь час дивила ся на мене.

— А скажіть мені, — питав я: чи вам, фрекен, не здаєть ся, що люди в сих краях самі як раз, як оте куценьке літо? Аже ж і вони вітряні й чарівничі, як воно?

Я говорив голосно, надто голосно, і робив се так навмисне. І далі я голосно балакав і ще раз радив панні одвідати мене й подивити ся на мою хатину. — Господь вам за се заплатить, — сказав я, почувавчи себе до-краю нещасним, і вже думав, що доведеть ся мені щось-таке подарувати їй, як прийде; напевне, в мене нічого такого не най-деть ся для неї, хіба що моя рогова пороховниця, думав собі я.

І панна казала, що прийде.

Едварда сиділа, відвернувшись, і давала мені наговорити ся до схочу́. Одначе вона прислухала ся до всього, що говорено було, і коли-не-коли вставляла й своє слово. Доктор ворожив жіноцтву на руках і дав волю своєму язичку; в його самого були такі хороші, маленькі руки і на одним пальці перстень. Я бачив, що я тут зайвий, і сидів якийсь час збоку на камені. Настав уже давно вечір, добірало ся до ночі. І сижу я отут зараз сам-самісінький на камені, казав я сам до себе, і одна на цілий світ людина, якій можна забрати мене звідсіля, заставляє мене сидіти нишком. А нехай собі, — і се мені байдуже.

Страшна самотність напала на мене. Розмова позад мене долітала мені до вух, і я чув, як Едварда сміялась; під той сміх я відразу встав і надійшов до товариства. Ніяк я не міг позбути ся свого хвилювання.

— На одну тільки хвилинку, — сказав я. — Мені от спало на думку, як сидів я отам збоку, що може ви маєте охоту роздивити ся мою книжку з мухами. — І я вийняв книжку. — Пробачте, що не згадав я про се ранійше. Зробіть ласку, перегляньте її, се буде мені велика втіха. Ви роздивіть ся все, тут є і червоні й жовті мухи. — І я держав картуза в руках, кажучи се. Я сам побачив, що скинув картуза, і що се було по-дурному, — тим я надів його відразу на голову.

На кілька хвилин запанувала велика тиша, і ніхто не простяг руки до моєї книжки. Аж доктор на самкінець узяв її і ввічливо завважив:

— Та-ак, дякую, дозвольте нам роздивити ся. Я ось ніколи не міг зрозуміти, як воно роблять ся такі мухи.

— Я сам їх роблю, — казав я і не знав, як дякувати докторови, і разом з сим узяв ся розказувати, яким способом я робив їх. Се так просто. Я брав у крамниці піря та гачків; виходило не дуже гарно, та се ж тільки для себе самого. Можна купити готовихъ мух, і куповані дуже гарні.

Едварда повела на мене й на книжку мою байдужими очима і знов завела балачку з подругами.

— Тут і матеріял, — сказав доктор. Ось гляньте, які хороші піріни.

Едварда глянула.

— Зелені — гарні, — мовила вона: ану дайте подивитись, докторе.

— Візьміть їх собі, — аж скрикнув я. — Та візьміть же, я прошу, щоб ви се зробили сьогодні. Тут два зелених пташиних пера. Зробіть мені таку втіху, се на спомин.

Вона поглянула на їх і сказала:

— Вони роблять ся зелені й жовті, залежно від того, як держати їх проти сонця. Добре, спасибі, коли вам так хочеть ся віддати мені їх.

— А так, я хочу віддати їх вам, — одповів я Едварді.

Вона причепила собі оті піріни.

Трохи згодом доктор оддав мені книжку й подякував. Він підвівся й спитав, чи не пора вже нам збирати ся додому.

Я сказав:

— Звичайно, я дуже прошу. У мене дома лежить собака і, подумайте собі, в мене один собака, він мені друг; він лежить і думає за мене; коли я прийду, він стане передніми лапами на вікно й зустрине мене. Днина була така розкішна, вона швидко кінчить ся; їдьмо ж до дому. Спасибі вам усім.

Я ожидав оддалеки, щоб бачити, в який човен сяде Едварда, і наважив ся сісти в другий. Коли се вона покликкала мене. Я здивований глянув на неї, лице їй стало ясно-рожеве. І от вона надійшла до мене, подала руку й так ніжно сказала:

— Спасибі за пера... Слухайте, аже ж ми сядемо в однім човні?

— Коли ви того хочете, — відповів я.

Ми посідали в човен, вона вибрала місце поруч зо мною, на одній лавочці, й торкала ся мене своїм коліном. Я поглянув на неї, вона й собі в одну мить подивила ся на мене. Мені приємно було, що коліно її торкаєть ся до мого, я вже почував себе віддяченим за сей нещасливий день, і колишня веселість вертала ся до мене, коли се раптом Едварда сіла не так, повернула ся до мене спиною й завела балачку з доктором, що був стерничим. Аж чверть години вона не думала про мене. Тоді я зробив таке, за віщо й досі каю ся й чого не забув і до сеї пори. Їй злетів з ноги черевичок, я захопив його та й кинув далеко від себе в воду, чи з радощів, що вона так близьенько коло мене, чи на те, щоб нагадати їй, що я тут, — сам не розберу. Все се стало ся дуже швидко, я не встиг навіть збагнути, зробив се з примхи. Жіноцтво нарбило крику.

Я й сам почував, наче те, що я накоїв, задавило мене; та що з того? Як зроблено, то й зроблено. Доктор став мені в поміч, він гукнув: — Греби до його! — і став керувати човном до черевичка; тут одразу гребець ухопив черевика тоді, як він уже ушірнув у воду; парубчак замочив собі рукави до самого ліктя. І от голосне „славно“ розлягло ся з обох човнів з нагоди одрятованого черевичка.

Я вкрай засоромив ся й почував, що весь вид мені аж горить, коли я витерав черевика своєю хусточкою. Едварда мовчки простягла по його руку. Трохи згодом вона сказала.

— Ніколи в світі нічого подібного не бачила.

— А правда ж? — озвав ся я й собі. Я всміхнув ся і випростав ся, удавав, ніби сю штуку строїв не дурно, ніби тут щось таке є. Але

що воно могло бути? Доктор уперше подивився на мене з призи́рством.

Минуло кілька часу. Човни бігли до дому, прикрий настрій товариства зник, ми співали й наближалися до пристані. Едварда сказала:

— Слухайте, люде добрі, ми ще ж не все вино випили, залишилося чимало. Зробімо ще один празник, другий празник, не одкладаючи на довго, будемо танцювати. Зробімо бенкет у нас у залі.

Як вийшли на беріг, я перепросив Едварду.

— Ой, як же мене тягне назад, до себе в хатину, сказав я. — Який се поганий був день.

— Се був для вас поганий день, пане лейтенанте?

— А то ж ні? — відповів я й одвернув ся. — Я знаю, що зопсував день і собі й иншим. Я кинув вашого черевичка в воду.

— Що й казати, се була дивна витівка.

— Простіть! — сказав я.

XVI.

Гіршого, мабуть, і бути не могло. Я наважився не хвилювати ся, як би там не було, хай мене Господь скарає, коли не так. Чи то ж я сам набивався їй своїм знайомством? Ні бо, ні, ніколи в світі; я стояв тільки їй на дорозі одного чудового дня, як ішла вона тудою. І що воно за літо таке отут на півночі! Майові кузки вже зникли, і люде роблять ся якісь такі, що ніяк не зрозумію їх, хоч сонце й світить на їх і в день і вночі. І куди ото дивилися їм очі блакитні, і що воно за думки такі ховалися під їхніми комедними лобами? А в тім — нехай собі: мені аж байдужісінько за їх усіх. Я брав собі вудки свої й ловив рибу два дні, чотири дні; а вночі я лежав у хаті, не заплющуючи очей...

— Чотири дні я не бачився з вами, Едвардо?

— А так, чотири дні. Маєте собі, в мене було багато роботи. Ось ходім-погляньте.

Вона повела мене до залі. Столи звідтіля були винесені, стільці поставлені по-під стінами, усе стояло не там, де попереду було; люстра, грубка, стіни — усе се фантастично пооблямлювано яловцем та чорною матерією з крамниці. Рояль стояв у кутку.

То так вона лагодила ся до „балу“.

— А що ви на се скажете? — спитала вона.

— Чудово, — відповів я. Ми пішли з залі. Я сказав:

— Слухайте-но, Едвардо, ви ж зовсім забули мене?

— Я не розумію, що ви кажете, — одповіла вона здивовано. —

Чи ви ж не бачите, якого в мене було роботи? То як же ж я могла прийти до вас?

— Таке-то, — озвав ся й я: — воно може й справді вам не було часу прийти до мене. — Я не виспав ся і був змучений, говорив без пуття й по-дурному, я був собі такий нещасний того дня. — Та воно й справді вам ніяк не можна було до мене прийти. Ось що я хотів сказати: одно слово, щось перемінило ся, щось таке стало ся. А так. Тільки я не можу побачити по ваших очах, що саме стало ся. Який у вас чудовий лоб, Едвардо! Я отсе тільки помітив.

— Ні, я не забула вас! — аж скрикнула вона, запашівши на виду, і з доброго дива взяла мене по-під руки.

— Так, так, може ви й справді не забули мене. Коли воно так, то я не тямлю, що кажу. Або так, або не так.

— Завтра ви дістанете запросини. Ви повинні зо мною танцювати. Та й натанцюємо ся ж ми з вами!

— Ви трошки пройдеться зо мною? — спитав я.

— Отсе зараз? Ні, не можу, — відповіла вона. — Швидко вже прийде доктор, він допоможе мені трошки, лишило ся ще не багато зробити. То ви кажете, що так у залі буде добре? А чи вам не здасть ся... Під ворітьми став екіпаж.

— Се доктор приїхав? — питаю я.

— Еге, я за ним посилала коня, я хотіла...

— Змилювати ся над його хорою ногою, так же? Ні, вже краще дозвольте мені піти собі... здорові, здорові були, докторе. Радий вас знов бачити. Як і звичайно, здорові і бадьорі? Думаю, пробачите, що я зникаю.

На вулиці, коло ганку я обернув ся. Едварда стояла край вікна й дивила ся за мною в слід; щоб виднійше було, вона розсунула обома руками занавіски і була з виду така зажурена. Аж сміх узяв мене: такий я був радий. Я швиденько йду звідтіля, землі під собою не чую і все мені таке, як у тумані; рушниця в руках здавала ся такою легенькою, як палічка. Як би Едварда була моя, з мене були б люди, думав собі я. Я дохопив ся до лісу і все думав та думав: коли б вона була моя, я б служив їй краще, аніж хто инший, і як би вона навіть стала недостойною мене, як би їй замануло ся вимагати від мене неможливого, я все чисто зробив би, що сили моєї... ні, більше, ніж сили моєї, і тішив ся б тим, що вона моя... Я спинив ся, став навколішки і, повен покірливости й надії, заходив ся лизати якусь травичку край дороги, і згодом я знов підвів ся.

Я був тепер нарешті цілком упевнений.

Те, що вона поводить ся останніми часами не так, як перше, —

се в неї якась особлива поведенція; вона стала й дивилася мені в слід, коли я пішов, стала край вікна й проважала мене очима, аж поки я не зник — чого ж більшого могла вона зробити для мене? Моя надмірна радість зовсім засоромила мене, я виголодав ся, і ввесь сей настрій десь подів ся.

Езоп побіг уперед і зараз заходив ся гавкати. Я глянув, жінчина у білій хустці на голові стояла край ріжка хатини; то стояла Ева, ковалева дочка.

— Здорова була, Ево! — гукнув я.

Вона стояла під високим сірим каменем, аж пашіла на лиці, й смоктала палець.

— Се ти, Ево? Чого тобі треба? — спитав я.

— Езоп мене вкусив, — одповіла вона й соромливо втопила очі в землю.

Я подивив ся на той палець. Вона сама себе вкусила. Я догадав ся й питаю:

— А ти довго отут стояла й ждала?

— Ні, не довго — одказала Ева.

І мовчки я взяв її за руку й повів до себе в хату.

XVII.

Як і звичайно, я вернув ся додому, а тоді пішов на „баль“ з рупницею й ловецькою торбиною, я тільки вбрав ся в свою кращу шкуратяну куртку. Було вже нерано, як надходив я до Стрілунда; я чув, як у домі танцюють; трохи згодом загомоніли: „Охотник прийшов, лейтенант“. Кілька душ молоді обступило мене, просило показати їм здобич. Я вбив пару морських птахів і зловив кілька живих. Едварда зустріла мене привітливою усмішкою, вона добре вже натанцювала ся, аж пашіла вся.

— Перший танок зо мною! — сказала вона.

І ми пішли в танці. Все обійшло ся добре, мені голова заморочила ся, та я не впав. Мої велжкі чоботи робили грукіт, я сам чув, як вони стукотять і поставив собі більше не танцювати, я навіть подряпав чобітьми помальовану підлогу. І який я був радий, що не наробив ще чого гіршого!

Прикащики д-їя Мака були тут і витанцьовували ґрунтовно та так солідно. Доктор танцював од щирого серця отсі тяжкі танці. Опріч сих двох мущин, були там ще четверо зовсім молодих хлопців — сини найбільших панів при головній церкві — пробста та окружного лікаря. З ними прийшов ще якийсь незнайомий комерційний агент, він визна-

чав ся з серед усіх своїм гарним голосом і наспівував під такт музики; він і сам часами сідав до роялю перемінити жіноцтво.

Я вже не пригадаю, як пробігли перші години балю, але за малим усе чисто памятаю про кінець його. Червоно-гаряче сонце світило весь час у вікна, а морськептаство спало. Нас частували вином та пиріжками, ми голосно балакали й співали, Едвардин сміх веселий та безжурний розлягав ся по світлицях. Але чом же вона а-ні слова більше не сказала до мене? Я наблизив ся до того місця, де вона сиділа, і хотів був сказати їй якийсь такий комплімент, який тільки міг видумати; вона була в чорній сукні; то, може, була в неї сукня, пошита для конфірмації, бо зробила ся надто куца на неї, але ся сукня так була їй до лица під час танців, що мене брала охота сказати їй се.

— І як отся чорна сукня... — почав був я.

А вона встала, обняла ся з одною з своїх подруг та й пішла з нею. Так вона зробила аж двічі. Чудесно, думав я, нічого не поробиш! Але чого ж вона, коли так, стоїть край вікна й сумно дивить ся мені в слід, як я йду від неї? Та, годі вже про се!

Яксь пані поклікала мене танцювати. Едварда сиділа недалечко, і я вголос відповів тій пані:

— Ні, я зараз піду до дому.

Едварда знизала мене очами, ніби запитуючи, й сказала:

— Підете? Е, ні, ви не підете.

Я аж занімів і чув, що вкусив собі губи. Я підвів ся.

— Мені так здаєть ся, Едвардо, що ви не дурно се сказали, — зауважив я засмучений і пройшов кілька ступнів до дверей.

Доктор заступив мені дорогу, і швиденько підійшла Едварда.

— Ви не зрозуміли мене, — палко вимовила вона. — Я хотіла сказати, що ви підете звідсіля, напевно, після всіх, самим останнім. Та й окрім того зараз тільки друга година... Слухайте, — додала вона, і очі їй зайняли ся: — ви дали нашому гребцеві пять талерів за те, що він вирятував з води мого черевика. Се дуже дорога ціна. — І вона од щирого серця засміяла ся й обернула ся навкруги, вдаючись до всіх.

Я стояв, роззявивши рота, переможений і спантеличений.

— Вам хочеть ся жартувати, — сказав я. — Я й не думав давати вашому гребцеві пять талерів.

— Он як, то ви не давали? Вона відчинила двері з кухні й поклікала парубка. — Ти памятаєш, Якове, як ми їздили на Корхольми? Аже ж ти вирятував мого черевика, що впав у воду?

— Еге, — озвав ся Яків.

— Тобі дали пять талерів за те, що вирятував черевика?

— Еге ж, ви мені дали...

— Добре. Йди собі...

Чого вона хоче добити ся сією витівкою? подумав я. Засоромити мене хоче? Нічого вона мені не зробить, вона не примусить мене почервоніти. Я сказав голосно й виразно:

— Я мушу оповістити всім, що се або непорозуміння, або ж брехня, Мені ніколи й на думку не спадало давати гребцеві п'ять талерів за вашого черевика; може мені треба було йому дати, але до сеї пори я сього не зробив.

— А тепер давайте знов танцювати, — сказала вона наморщивши лоба. — Чого ж ми не танцюємо?

Вона мусить дати мені на се все пояснення, сказав я сам до себе, і пішов і став ждати нагоди завести з нею розмову. Вона вийшла до сумежної світлиці, а я слідком за нею.

— За ваше здоров'я! — сказав я й хотів випити до неї.

— У мене порожня склянка, — коротко відмовила вона.

А тим часом її склянка стояла перед нею повнісінька.

— Я думав, що отсе ваша склянка?

— Ні, то не моя, — сказала вона й заклопотано обернула ся до свого сусіди.

— Коли так, то пробачте, — мовив я.

Тут було багато гостей, які закримітили сю витівку. Серце мені аж мало не вискочить, і я кажу, ображений до краю:

— Але ж ви повинні пояснити мені се все.

Вона встала, взяла мене за обидві руки й сказала, благаючи:

— Та тільки не сьогодні, не зараз. На мене напав такий смуток. Господи, як же ви дивитесь на мене! А колись же ми з вами приятелювали.

Вкрай побитий, я повернув ся на місці й знов подав ся до танцюристів.

Трохи згодом прийшла й Едварда. Вона спинала ся біля рояля, при якому сидів комерційний агент і грав якийсь танок; на виду їй в ту мить стояв схований від людського ока смуток.

— Я ніколи не вчила ся грати, — каже вона й дивить ся на мене стемнілим поглядом. — От як би я вмела.

На се я їй не вмів нічого сказати. А серце моє знов линуло до неї, і я спитав ся:

— Чого се ви так одразу засмутили ся, Едвардо? Коли б ви знали, як мене болять від сього.

— Сама не знаю, чого, — відказала вона. — Може, від усього разом. Ех, як би отсі всі люди зараз же пішли собі, всі до одного. Ні, тільки не ви; не забувайте, що ви мусите піти на самому послідку.

І знов я ожив від такої мови, і очі мої побачили світло в світлиці, повній сонця. Пробстова дочка наблизилася до мене й стала з мною на балачку, я хотів би, щоб вона була далеко, далеко, від мене, і я відповідав їй уривчасто. Нарошне я не дивився на неї, бо то ж вона казала, що в мене звірячий погляд. Вона вдалася до Едварди й заходилася розказувати їй, як колись за кордоном — мабуть, що се було в Ризі, — до неї вчепився на вулиці якийсь добродій.

— Він йшов слідком за мною з одної вулиці в другу та все всімався до мене, — оповідала вона.

— Чи ж то він сліпий був, чи як? — сказав я, аби зробити втіху Едварді, й знизав плечима.

Молода пані відразу зрозуміла мої неделікатні слова й одказала:

— А так, воно мабуть так і було, коли йому спало на думку вчепитися до такої старої й невірної жінчини, як я.

Але я не діждав від Едварди дяки, вона повела подругу з собою, вони шепталися й хитали головою. Відтоді я був собі сам увесь час.

Минає ще одна година, он там, на шхерах вже прокидається морське птаство; голос птахів долітає до нас у одчинені вікна. Аж радість заграла в мені, як почув я отсі перші пташині голоси, і скортіло мені туди, до шхер...

Доктор знов розвеселився і опанував усім товариством. Жіноцтво увесь час вилося коло його. То отсе він мій конкурент? подумав я й подумав таки про його криву ногу та про всю його мізерну постать. Він видумав нове дотепне прокляття, він казав: „смерть його бери“ і що раз, як він уживав отсього чудернацького прокльону, я вголос сміявся. Хоч і як мені було боляче, а замануло мене чинити сій людині всілякі привелеї тим тільки, що він був моїм конкурентом. Доктор разураз стояв у мене на першому пляні, я вигукував: та слухайте бо, що каже доктор! — і силкував себе голосно сміятися від його виразів.

— Я люблю отсей світ, — говорив доктор: руками й ногами чепляюся я за життя. І коли, кінець-кінцем, я помру, то маю надію, що буде мені місце у довічності, як раз над Лондоном або Парижем, щоб можна було увесь час, увесь час прислухатися до гоміну людського канкану.

— Чудово! — кривнувся я й зайшовся од сміху кашлем, хоч я нітрошки не був паний.

Едварді, здавалося, сподобалось.

Коли гості почали розходитися, я заліз у сумежну світличку й став дожидати. До мене долітало зо сходів одне за одним: „бувайте здорові“! І доктор попрощався й пішов собі. Трохи згодом не чути вже було нікого. Серце мені мало не вискочить — так жду я.

Едварда вернула ся назад. Углядівши мене, вона на мить спинила ся від несподіванки, а тоді сказала, сміючись :

— О, ви тут! Се добре ви зробили, що лишили ся до самого кінця. А я страшенно втомилась.

Вона усе стояла на місці.

Я сказав їй, і собі встаючи :

— Еге, тепер вам треба спочити. Я думаю, Едвардо, що ви вже позбули ся того лихого настрою. Ви ж отсе недавно були такі смутні, а се була мені мука.

— Усе минеть ся, як тільки висплю ся.

Нічого вже мені було сказати ; я подав ся до дверей.

— От і забула, спасибі вам за сьогоднішній вечір, — сказала Едварда й подала руку. І коли вона й мене хотіла провозжати до сїней, я силкував ся одмовити її.

— Не варто, — вмовляв я : — не турбуйте ся, я й сам піду.

А вона таки проважала мене. Вона стояла в сїнях і ввічливо дождала, поки я знайду свою палку, рушницю й торбину. В кутку стояв ціпок, я відразу запримітив його, я придивляю ся й пізнаю, що то докторів ціпок. Коли вона побачила, куди я дивлю ся, зніяковівши почервоніла : по очах її видко було добре, що вона тут невинна й не знала навіть про ціпок. Минає добра хвилина. На сам кінець, вона аж скаже-ніє, не втерпіла й каже, тремтючи :

— Ось ваш ціпок. Не забувайте свого ціпка.

І я бачу, що вона дає мені ціпок докторів.

Я глянув на неї, вона все ще держала в руках той ціпок, рука тремтіла. Щоб зробити сьому край, я взяв ціпок й поставив його назад у куток. Я сказав :

— Се докторова палиця. Не можу ніяк зрозуміти, як се так крива людина та й забула свою палицю.

— Заходіть ся мені отут ще про свою криву людину ! — скрикнула вона прикрим голосом і приступила ще ближче до мене. — Ви от не кульгаєте, ні, але як би ви до того всього ще й кудьгали, то й тоді вам далеко до його, далеко, кажу. Чуєте !

Я думав, що б таке їй сказати тепер ; але все повилітало мені з голови. Я мовчав. Низенько вклонившись, вийшов я, оступаючись назад, з дверей та з ганку зійшов. Я трохи постояв там і з напруженєм дивив ся просто перед себе, а тоді потьопав звідтіля.

Он як, він забув свою палицю, думав я, і вернеть ся за нею отсею дорогою. Він не дасть мені вийти з дому останнім... Я ледве плентав ся по шляху, пильно дивлючись уперед й оглядаючись ; край лісу я спинив ся. Аж от пождавши з пів години, я вглядів доктора, який

простував до мене; він побачив мене й пішов швидче. Ще не встиг він і слова сказати, як я скинув шапку, щоб упередити його. Доктор і собі скинув шапку. Я надійшов аж до його й сказав:

— Я не скидав шапки.

Він оступив ся назад і втопив у мене очі:

— Не скидали?

— Ні, — сказав я.

Мовчимо.

— А в тім, мені байдуже, що ви там зробили, — відповів він сполотнівши. — Я йшов по свій ціпок, що забув його.

На се я нічого не сказав; але ж я помстив ся за себе иншим способом; так наче до собаки, я простяг до його рушницю й гукнув:

— Гоп!

І я свиснув і показав йому, щоб перескочив.

Якийсь час він, видимо, боров ся сам з собою: обличчя йому ставало то таке, то таке, а губи були заціплені й очі втоплені в землю. І раптом він глянув на мене уїдливиими очима, щось подібне до усмішки засвітило ся йому на виду і доктор сказав:

— І до чого ви отсе все робите?

Я мовчав; але отсі слова вразили мене.

Коли се він подав мені руку й сказав придушеним голосом:

— Вам щось пороблено. Як ви скажете мені, що вам таке, то, може...

І сором і одчай напали на мене, отсі спокійні слова збили мене з пантелику. Мене взяла охота зробити йому якусь утіху, я обняв його за стан і зайшов ся словами:

— Пробачте! Чи ви чуєте? Ні, мені нічого не пороблено. Все як слід. Я не потрібую вашої помочи. Ви, мабуть, шукаєте Едварду? Вона вдома. Та тільки йдіть швидче, бо вона ляже спати, поки ви прийдете. Вона дуже натомила ся, я на свої очі бачив. Я кажу вам саме інтересне для вас зо всього того, що мені відомо зараз; я правду кажу, ви застанете її дома, тільки йдіть швидче!

І я відвернув ся й подав ся пріч від його, погнав ся, широко ступаючи, лісом, додому, до хатини. Якийсь час сидів я в себе на нарах так, як і прийшов, з торбиною на плечах та з рушницею в руках. Чудні думки зринали в моїй голові. І до чого се я сам на себе виказав докторови? Аж злість брала, що я держав його за стан і дивив ся йому в вічі, мало не плачучи. Ото радїтиме тепер, думав я; може, він сидить отсе зараз з Едвардою й справляє хихи з сеї нагоди разом з нею. Він покинув свою палицю в прихожій.

Чи бач, як би я до того всього ще й кульгав, то й тоді далеко було б мені до доктора, дуже далеко, так вона сама казала...

Я стою серед хати, звожу курок, наставляю рушницю до підйому своєї ноги й стріляю.

Прострелив я собі ногу і підлогу пробив. Езоп з ляку гавкнув.

Трохи згодом чую, що хтось добиваєть ся в двері.

Се доктор прийшов.

— Вибачайте, що я вам докучаю, — почав він. — Ви так швидко пішли, то я думав, що добре було б мені побалакати з вами. А мені здаєть ся, що тут пахне порохом?

Він був тверезісінький.

— Бачили ви Едварду? Узяли свого цїпка? — спитав я його.

— Я взяв свого цїпка. Ні, Едварда вже лягла спати... Що тут стало ся? Боже ж мій, та з вас кров біжить?

— Та ні, то дурниця. Я хотїв поставити рушницю, а вона випадила. Се так собі. А хай вам чорт, з якого дива я повинен розказувати вам усе?.. То ви взяли свого цїпка?

Він не зводив очей з мого простріленого чобота й з крови, що бігла звідтіля. Швиденько він поклав палицю й поскидав рукавички.

— Сядьте й не ворухіть ся, треба скинути чобіт,—загадав він.— Воно таки правда, а я думав, що то так тільки здало ся, ніби тут стріляно.

Переклад *Л. Пахаревського*.

(Далі буде).

М. ГЕХТЕР.

З українського життя.

Український рух і „незалежні обставини“.

В житті російського громадянина „незалежні обставини“, як відомо, відіграють величезну роль. Се той фатум, що переслідує його від коліски до могили. Через „незалежні обставини“ кожен з нас може бути позбавлений спроможности закінчити свою освіту, може опинитись у місцях „не столь“ і „столь отдаленных“, загалом — може стати об'єктом для найрізноманітніших комбінацій. Воістину, необмежена сила російських „незалежних обставин“.

Але коли життя громадянина — „общеросса“ стоїть у великій залежности од „незалежних обставин“, то для громадянина-Українця ці обставини повертають ся в справжній життєвий хрест. Часто від людей сторонніх або й від своїх „знатних іностранців“ доводить ся чувати нарікання на незначний розвиток українства, на його невеликі розміри, на слабу відпорну силу з його боку. А чи завдав собі хто-небудь з сих добродіїв працю придивитись до глибин життя й хоч теоретично познайомитись з тими обставинами, серед яких доводить ся розвиватись молодому українському руху? Очевидно, ні, бо в противнім разі ми чули б не нарікання на незначний розвиток укр. руху, а вислови величезного здивування з приводу живучости руху й його порівнюючи великих здобутків.

Вага „незалежних обставин“ з такою силою гнітить укр. рух, що потрібна нелюдська енергія, надзвичайне завзяте й навіть де-який фанатизм, щоб не опустились руки й не зникла охота до дальшої праці. Хто тільки не ставить перешкод укр. руху! Урядники, пристави, справники, губернатори, члени землеустроїтельних комісій, стражники, попечителі шкільних округ, інспектори народніх шкіл, всяке шкільне начальство, земські діячі, жандарми, товариші прокурорів, союзники, сільські батюшки, архиереї, поштові чиновники, сільські вчителі, старовіри (sic!), „поступові“ російські журналісти, сільські „аблакати“ й всілякі добровольці-охранителі, імя же їм легіон, з усіх сил кидають ломачче під колесо українського руху. Як тут не знесилитись і не зневіритись? Але в дійсности ні знесилля, ні зневіря непомітно. Навпаки, в глибині народніх мас відбувають ся органічні творчі процеси, котрі раз-у-раз захоплюють усе ширші круги. Повторяємо: не нарікати, а дивуватись тут треба.

За фактичними ілюстраціями до тезису про лихо українському руху від „незалежних обставин“ діло не стане. Задавшись якомсь цілю

зібрати такі ілюстрації, ми були просто здивовані їх великою кількістю. Тому мусимо тут, в інтересах економії місця, подати не весь фактичний матеріал, скупчений в наших руках, а лише невелику частину його. Обмежимося отже фактами, що належать до перших 5—6 місяців сього 1909 року.

Як се не дивно, а в ряді гонителів українства перше місце належить не уряду, в адміністративно-поліцейським значінні сего слова, а шкільному начальству, починаючи від найвищих його представників і кінчаючи найнижчими. Дивно се тому, що гоненій на українство скоріше можна було б сподіватись від усяких поліціантів та адміністраторів — здебільшого, людей мало-освічених або й зовсім темних, — ніж від представників шкільного уряду, — людей офіційно-освічених і офіційно-культурних. Одначе, на ділі виходить так, що останні якомсь нюхом чують усякий найдрібніший прояв т. зв. „українського сепаратизму“ й люто впивають ся в нього зубами й кіхтями, тоді як представники адміністративно-поліцейської влади здебільшого „вживають потрібних заходів“ не з власної ініціативи, а зважаючи на чий-небудь донос чи наказ.

Характеристична з сього боку подія трапилась з листком про життя Т. Шевченка, виданим укр. видавництвом „Час“. Листок, як відомо, укладено в тоні цілком об'єктивним і призначено для ціли інформаційно-просвітної й ні в яким разі не агітаційно-політичної. Досить того, що Полтавське земство замовило 30 тис. примірників сего листка для розповсюдження серед грамотної людности—се служить доброю рекомендацією його благонадєжности. Не зважаючи на се, попечитель київської шкільної округи д. Зілов наказав інспекторам народніх шкіл „ввереної“ йому округи, а особливо Полтавщини, „чтобы означенное издание не было распространено среди учащихся, а если получено и роздано, то было бы отобрано. Не дошедшие по назначению и отобранные экземпляры должны быть возвращены изъ училищъ и сохраняемы въ дирекціи народныхъ училищъ впредь до особыхъ распоряженій“ („Полтав. Гол.“, 539, 1909).

З приводу сього інциденту „Рада“ умістила замітку (ч. 99, 1909), в якій звалює всю вину на кїєвлянинського Савенка, статя якого в ч. 102 „Кїєвлянина“ про сей листок ніби-то спровокувала попечителя на такий крок. Кажучи по щирости, ми такої думки не подїляємо, бо попечитель сам-здоров знає, де саме закопано „сепаратистичну“ собаку й як її відкопувати. Про се свідчить сила инших епізодів з циклу: „боротьба вчених російських педагогів з українською небезпекою“.

Ось, напр., сей самий попечитель кїївської округи, вже без жадної провокації з чийогось боку, прохає полтавського губернатора нака-

зати, щоб з школи імени Котляревського було скинуто вивіску, писану українською мовою, й замінено її російською („Рус. Сл.“). Очевидно, з наказу того ж попечителя інспектор народніх шкіл Київщини розіслав циркуляра з заборною виконувати в народніх школах пісні й вірші українською мовою під час святкування гоголівського ювілею („Новая Русь“).

Неприхильність шкільного уряду до українства заходить так далеко що іноді жертвою її падають цілі людські істнування. Учителів з більш менш яскраво визначеним нахилом до українства без жалю „іскореняють“. Так, напр., у пирятинській городській школі був за вчителя український поет П. Гаєнко (Гай). Діти його дуже любили, часто ходили до нього на квартиру, а се не подобало ся начальству, й воно все вишуквало причини, щоб спекати ся вчителя-україномана, що з учнями розмовляв по-українськи й їх до того привчав. Незабаром така причина знайшла ся. В Києві сконфісковано брошюру д. Гаєнка („В свято“), а автора потягнуто до суду. Як тільки довідало ся про се шкільне начальство, то негайно написало про се попечителеви, а через кілька днів д. Гаєнко вже був без посади. Учням заборонено було ходити до „опального“ вчителя, а поліція „попрохала“ його яко мога швидче виїхати з Пирятина („Рада“, 33, 1909).

Подекуди ненависть до всього українського набірає у наших „педагогів“ розміри справжньої манії. Не обходить ся при сїм й без курйозів. У Новій Ушиці, напр., місцева городська школа зняла проханне перед інспектором народніх шкіл Поділля про дозвіл зробити шкільний вечір, на яким, між иншим, в числі номерів, мало ся поставити відому дитячу оперку М. Лисєнка: „коза-дереза“. Легальність і скромність прохання промовляли сами за себе. Але інспектор добачив, очевидно, якусь зрозумілу тільки для нього одного небезпечну тенденцію в сїм проханні й не дозволив виставити невинну казку („Київ. Вѣсти“, 36, 1909). Щось подібне трапилось і в глухівськїм учительськїм інституті, де мав відбутись шкільний літературно-вокальний вечір. Коли складалась програма вечора, учні-Українці запропонували вставити кілька українських номерів. Та інститутська рада педагогічна всі українські пєси — від байок Глїбова до „Ченця“ Шевченка — з програми повкидала: байки ніби через те, що се, мовляв, „річі нехудожні“, а „Ченця“ — просто тому, що „не стоить“... („Рада“, 36, 1909). А в полтавськїй духовній семінарії за вельми крамольну річ вважаєть ся навіть зімою... сива смушева шапка, а влітку — вишивана сорочка з стрічкою. За таку „крамолу“ звичайно зменшують бала з поведіння на одиницю. Про ціле українське вбранне нема що й казати („Рада“, 98, 1909).

На закінченне занотуємо ще один факт, надзвичайний по своїй

красномовности. В м. Віньківцях на Поділлі, губернатор дозволив місцевому лікареві прочитати народню лекцію про холеру вкраїнською мовою. Лекцію мало ся на думці прочитати в народній школі, але директор народніх шкіл Поділля рішучо заборонив користувати ся шкільним помещаннем, як що лекція читатиметь ся „на малоросійскомъ языкѣ“. Через се лекцію довело ся прочитати.. в стражницькій казармі („Рада“, 101, 1909). „Поліція вийшла прихильніша до просвіти, ніж п. директор народних шкіл на Поділлю, — додає від себе кореспондент. — От які умови має тут для себе культурний розвиток українського люду“.

Так ставлять ся до українства ті, від кого, здавало ся б, можна було сподіватись і навіть вимагати більш культурного й людяного відношення до одної з вайпекучіших потреб тієї людности, серед якої вони живуть і чий хліб вони їдять. Розуміть ся само собою, що після сього від інших сфер, дотичних до українства в силу свого службового, громадського чи просто добровольно-охранительного становища, кращого відношення й вимагати не можна: адже кому мало дано, з того мало й спросить ся.

Друге місце серед активних борців проти вкраїнського руху належить місцевій адміністрації. Докладно вона собі, очевидно, не уявляє, що то за рух такий український і яка власне може виникнути від нього шкода. Але затамивши собі раз назавжде, що в корені всякого громадського руху в тій чи иншій мірі лежить мікроб „підривання основ“, адміністрація й тут зістаєть ся вірною своєму випробованому на таких справах прінципу: „держи и не пуцай“. Як здійснюєть ся сей прінцип на практиці українського руху — про те можуть дати де-яке понятте дальше наведені ілюстрації.

Для початку зупинимо ся на гіркій долі, що спіткала двох українських „культуртрегерів“. Хоча працювали вони в різних кутках України, — один у селі Веселому Подолі, на Полтавщині, а другий у с. Березі, на Чернигівщині, — проте доля їх спіткала однаковіснька до дрібниць, що свідчить як про однаковість умов для культурної праці, так і про однаковість системи, якої додержують „власти предержання“ для „пресѣчення“ такої праці.

Отже в першій з названих сіл невеличкий гурток розвиненої місцевої молоді, на чолі з молодим ще парубком Павлом Корогодом (се й є той „культуртрегер“), склав аматорський гурток і за дозволом належного начальства почав давати безплатно для місцевих селян коротенькі вкраїнські вистави: „По ревизії“, „Москаля-Чарівника“ й т. п. Селянам вистави так подобались, що хата, де вистави відбувались, не могла вміщати всіх глядачів. Опріч того, Павло Корогод иноді

збірав селян до себе й показував їм картини з чарівного лихтаря. Але ся „злочинна“ іділія тяглась недовго. Після одної вистави („По ревізії“) в село прибули стражники з приставом, поїхали до П. Корогода, потрусили його, забрали якогось пустяшного листа й такі „крамольні“ книжки, як „Історію“ Аркаса то-що, а по всьому заарештували потрушеного й відправили його до хорольської тюрми. („Рада“, 68, 1909). Правда, через тиждень Корогода випущено, причім йому строго-на-строго наказано „не збирати селян і не витівати ніяких „затїй“, але се справи не міняє.

Друга історія ще сумнійша, бо заарештованого „культуртрегера“ ще й досі не увільнено. Почалась справа з того, що в с. Березу, Глухівського повіту, завітав член землеустроїтельної комісії для розмови з селянами. Після порад що до переселення, страйків і союзу рус. народу, оратор не міг відмовити собі в приемности також познайомити слухачів-селян з своїми поглядами на українське питання. Що то були за погляди — можна собі уявити. „Українофільство“, на думку казенного оратора, усе одно, що революція, від якої така шкода „русському народу“, а „Русские“ — то ж для „нас Малоросов“ — рідні брати. Всяку українську книжку треба нищити, бо се, мовляв, і є справжня „крамола“. На жаль, паньська наука не пішла марно. Тієї ж ночі кілька стражників та селян прийшли до хати шосейного майстра й зробили трус. Знайшли трохи українських книжок і де-кілька українських „відозв“, на погляд сільських глитаїв „непевних“. Майстра заарештовано й, як сказано вище, ще й досі не випущено („Рада“, 69, 1909).

Опріч таких безпосередних „мър въздїйствія“ практикують ся ще й інші: їх же так багато в арсеналі російської адміністрації. Здебільшого такі „мъры“ виливають ся в славнозвісну поліцейську формулу: „Не потерплю“! Само собою розуміється, що там, де права апеляції на постанови адміністрації не існує, таке „не потерплю“ стає абсолютним законом, проти якого боротись смішно було б і думати.

Скільки добрих і корисних начинань убило отсе поліцейське „не потерплю“ — один ти, Господи, віси. Ось, напр., у селі Гуляй-Полі, Олександровського повіту, на Херсонщині, серед місцевих Українців виникла була думка заснувати „Просвіту“. Треба сказати, що за сю справу взяли ся сами селяне, бо Українців-інтелігентів у Гуляй-Полі — раз — мало, а — друге — байдужі вони до народніх потреб. Чутки про заснування „Просвіти“ швидко поширились, і нею зацікавилось чимало селян та робітників. Тут починається „хожденіє по мукам“. Зпершу фундатори „Просвіти“ вдали ся з проханням до місцевого пристава за дозволом на зібранне, на якому була думка виробити й обміркувати статут т-ва та вибрати фундаторів. Але пристав сказав, що дозволу на зібранне дати не може (?) й порадив звернутись до справника. Справ-

ник теж відповів, що дозволу на зібрання дати не може (??) й порадив звернутись до губернатора. Губернатор, правда, не сказав, що дозволу на зібрання дати не може, але ж зате він взагалі нічого не сказав, себто просто поклав прохання „під сукно“ — й решта („Рада“, 84, 1909). Ждуть селяне, а чи діждуться вони?

На Поділлі губернатор не дозволив віньковецькому лікарєви прочитати народні лекції про годування малих дітей, про пошестні хвороби та про анатомію людського тіла („Рада“, 101, 1909). Заборона, як догадується кореспондент, сталась не инакше, мабуть, як через те, що лекції малися читатись українською мовою.

Можна було б навести ще цілу низку фактів із сеї категорії, бо життє на такі факти дуже щедра, аж занадто. Та не в кількості фактів справа, а, так би мовити, в їх якості, остання же досить яскраво виписується й з того, що вже сказано.

Переслідування українського руху з боку інших категорій гонителів носить характер менш систематичний, ніж з боку педагогів і адміністраторів. Там ми не могли констатувати ні одного факту прихильного відношення до українства, тут такі факти зустрічаються досить часто. Проте шкода українському руху й з цього боку наноситься чимала, й першу скрипку в концерті сих менших гонителів грає духовенство, вище й сільське.

Ми тут не зупиняємося над причинами, які спонукують різні верстви російського громадянства ставитись негативно чи й вітверто вороже до українського національного руху, бо се нас завело б далеко за межі сего нарису. Одначе, не можемо не висловити свого здивування, коли бачимо сільського батюшку, Українця родом і походженням, в ролі гонителя українства. Директор, попечитель чи інспектор народних шкіл, пристав, справник чи губернатор у такій ролі — зявища хоча й прикрі, але більш-менш зрозумілі. Але бачити в такій ролі якого-небудь сільського попа, що й фрази по-московському до-ладу не звяже — се зявище сугубо-гідке й до того ж цілком незрозуміле, бо протиприродне.

Проте наша правдива літопись знає багато фактів з сеї категорії неприродних зявищ. Ось свящ. села Берези, Глухівського повіту (того самого села, де член землеустроїтельної комісії викликав звірячі інстинкти серед селян), от. В. Михайловський настільки захопився духом офіційної благонадежности, що й собі найближчої неділі виступив у церкві з казанням на українську тему. При тому він дійшов до таких геркулєсових стовпів „красномовства“, що назвав усіх читачів українських книжок — австрійськими шпигами! („Рада“, 69, 1909).

Або ось, напр., у Холмщині, як повідомляє польський тижневик „Wiedza“, з деякого часу православне духовенство стало не криючись виступати проти українського руху. В своїх промовах до парафіян батюшки величають холмських та галицьких Українців шаленцями, а їх наміри — дикими. В повітах по-над кордоном духовенство забороняє селянам їздити до сусідньої Галичини, щоб „вони там не набрались українського духу“ (цитуюмо за „Радою“, ч. 103, 1909).

Коли так ставлять ся до рідного руху представники низчого духовства, то духовному начальству, вербованому здебільшого з не-Українців, уже, як то кажуть, і сам Бог велів всяко повставати проти сього руху й з усіх сил переслідувати його. Так воно часто й буває, як се, між іншими, видно з недавнього вчинку подільського єпископа Серафима. Є в селі Пиляві, Винницького повіту, молодий батюшка прихильний до українства. Повинно ж було так трапитись, що на батюшку за-віщось розгнівав ся його ж псаломщик, який, укупі з своїм сином, написав донос на свого настоятеля. В доносі батюшку обвинувачено в тім, що він говорить у церкві казання українською мовою, що ніби сам народ уже вимагає, щоб батюшка говорив „по-руски“, що батюшка того не хоче, бо він „сепаратист“ і такі інші дурниці. Замість покарати ябедника-псаломщика, єп. Серафим видав строгий наказ, щоб пилявський священник залишив свою „зловредну“ діяльність („Рада“, 119, 1909). Таких фактів практика нашого краю, особливо Поділля, де низче духовенство найприхильніше ставить ся до українства, знає багато.

Майже в ногу з духовенством у справі переслідування українства йдуть союзники - черносотенці. Чого хочать вони й чому їм українство прийшло ся не до вподоби — се цілком зрозуміло. Проте від сього лекше нікому не стає, й коли вони запускають свої закріпавлені зуби й брудні пазурі в яку-небудь українську справу, то біль від сього не менший, ніж тоді, коли се робить хто-небудь инший з невідомих мотивів. Перечисляти всі „подвиги“ черносотенців у сім напрямі хоча б тільки за останній час, було б занадто довго й марудно. Тому наведемо тут тільки одну, але зате яскраву історію про те, як, дякуючи заходам союзників, загинуло одне корисне підприємство.

Перед останніми великодними святами серед глухівських робітників, малярів та кравців, виникла думка заснувати „касу взаємної допомоги робітників Українців“. На вербну неділю зібрались установчі збори, які мали обміркувати різні питання, звязані з заснуванням каси. Тут якийсь чоловічок (як згодом виявилось, „істинно-руський“) побіг до поліцейського надзирателя й заявив, що он у тій-то хаті збирають ся українські революціонери, які хочать відділити Україну від Росії. Зараз же два надзирателі пішли до вказаної хати, але не за-

ставши там нікого, пильно потрусили учителя Марченка, одного з випадкових учасників зібрання, й робітника Ігора Стегна. Нічого „злочинного“ не знайдено, а проте стали тягати людей на допити. Надзирателі лаялись, лізли битись, все примушували робітників „признатись“. А через кілька днів до Глухова приїхало двоє жандармських офіцерів, товариш прокурора та аж 16 жандарів. Потрушено було начальника станції й учителя фєдорівської школи (очевидно, того ж д. Марченка). Й з сим разом нічого „злочинного“ знайдено не було. Тоді вчинили допит д-кам Ш. і К., також учасницям того злополучного зібрання. Кінець-кінцем, 9 чоловіка посажено в арештний дїм за „незаконне зібранне“ на два тижні; з тих девяти — два учителя, а решта — робітники („Рада“, 97 і 108, 1909). Треба гадати, що для вчителїв кара буде ще инша, в чїм можна бути певним, знаючи запобігливість шкільного начальства в подібних випадках.

Нічого й казати, що справа з робітничою касою після такого несподіваного „афронту“ загальмувалась на довгий час.

Нарешті, до категорії систематичних, хоча й другорядних гонителїв українства треба поразувати наші земства. Так, як се не сумно, а треба констатувати, що наші земства, за нечисленними винятками, ставлять ся до українства або з висока-байдуже, або відверто-вороже. Раз ми вже мали нагоду підкреслити й освітлити сей факт (див. огляд „Наші земства“, Л.-Н. В., кн. II за 1909 р.), отже тут можемо обмежитись лише наведем тих фактичних ілюстрацій, які скупчились у наших руках від часу написання того огляду.

У pendant до наведених у тїм огляді фактів про відношенне вкраїнських земств до справи збудування памятника Т. Шевченкови ми тут наведемо кілька фактів про те, як ставлять ся земства до самого „Кобзаря“, яко до книги для народнього читання. Виявляєть ся, що відношенне до твору мало чим відріжняеть ся від відношення до автора. Так, Золотоносське повітове земство, довідавшись, що в земській книгарні продаєть ся „Кобзарь“ останього видання, признало його крамольною книгою й знайдені в складї сїм примірників опечатало („Кієв. В.“, 59, 1909). У Полтаві земський кустарний склад, розпродавши одну партію „Кобзаря“, відмовив ся виписати його знову, а на запитання, чому „Кобзарь“ не виписуеть ся, земські служачі відповідають: „Знаєте, не хочеть ся возитись“ (Ibid). А Кременчуцьке повітове земство зробило ще радикальнійше. Коли місцевий псаломщик подарував був у земську бібліотеку „Кобзаря“ (очевидно, про покупку „Кобзаря“ коштом бібліотеки нічого було й мріяти), то земство на чолї з завідующим бібліотекою не схотїли навіть записати книгу в катальог, і „Кобзарь“ лежить десь без ужитку в шафі („Рада“, 72, 1909).

Досі ми говорили про гонителів українства більш або менш систематичних і постійних. Але oprіч них є ще гонителі випадкові, місцеві, тимчасові й інші, від яких часом українському руху доводить ся зазнавати не меншого лиха, ніж від перших. Кого-кого тільки нема в сій чесній кумпанії! Тут і начальники почтових контор, і сільські вчителі, і підпольні аблакати і штундарі, і „поступові“ російські газетярі, і прочая, і прочая. Всі вони звичайно, не в масі, а в особі поодиноких своїх представників, по мірі своїх сил і здібностей старають ся вчинити ту чи иншу капость „хохлацькому“ руху, очевидно, маючи його розвиток за небезпечність для свого дальшого добробуту.

Щоб не давати приводу для докорів у голословности, наведемо хоч по одному факту для характеристики відношення до українства кожної з почислених вище груп. Ось, напр., якого листа надіслано до редакції „Ради“ з Глухова:

„21 апріля мені довелось здавати рекомендованого (заказного) листа. На конверті сього листа був портрет Ів. Франка з уривком з його пісні: „Розвивайся, сухий дубе“. Це конверт того видання, що я виписав з Варшави,—папір і конверти з портретами українських письменників і гетьманів. Коли я подав чиновникові, що приймає рекомендовану кореспонденцію, то він зацікавив ся такою новинкою. Вертів, вертів він мого листа, а потім став читати надруковане. Аж входе начальник контори, він йому показав і спитав: „Чи можна прийняти, чи ні?“. Начальник (член колишнього глухівського віділу союзу русского народа) подивив ся й не дозволив. І мусів я подерти конверта та посилати листа в иншому, простому“ („Рада“, 93, 1909).

Сей глухівський почтовий чиновник знайшов собі достойного однудумця в особі учителя з м. Печери, Брацлавського повіту, на Поділлі. Як повідомляє „Рада“, в Печері заснувалась читальня-бібліотека „Просвіти“. Як тільки вона відкрилась, зараз люде стали ходити туди читати, брати книжки, слухати, як пан-отець або хто инший читає. За дорослими почали ходити й школярі місцевої школи. Се чомусь страшенно не вподобало ся місцевому учителеви д. Далецькому (се імя заслуговує бути увіковіченим), який зараз же почав вчитувати учням, що, мовляв, тільки дурні ходять до „Просвіти“, що читати вкраїнські книжки сором і заборонено; що ті, хто каже, ніби є якийсь український народ — брешуть, бо є один тільки русский народ („Рада“, 27, 1909). Очевидно, ся проповідь не мала впливу на хлопців, бо вже незабаром „розумний“ учитель перейшов до більш радикального „педагогічного“ способу: став добивати ся свого лінійкою та кулаком.

Сю колекцію можна ще поповнити. Ось у селі Гуналівці, Новомировського повіту, на Катеринославщині, селяне, як повідомляє кореспондент „Ради“, ставлять ся цілком вороже до всього українського.

Головною причиною такого ненормального явища кореспондент вважає агітацію різних „аблакатів“, у звичайнім й переноснім розумінню цього слова, на користь „обрусїнія“. І от, каже він — „зараз гупаляне навіть боять ся українського слова, особливо, коли чують його від інтелігента, котрого вони звикли звати „паном“. Вони кажуть на наші газети й книжки, що то, мовляв, „пани нарочито повидумували, щоб ми мужиками навіки zostали ся й щоб наш мужик не був паном“. Аж прикро дивитись, — кінчає кореспондент, — як вони переймають усе московське, щоб бути схожими на „панів“ („Рада“, 86, 1909).

Найдивніше від усього, що в сій невеличкій, але чесній кумпанії знаходимо — хто б міг подумати! — штундистів, бо й вони, як виявляєть ся, виступають противниками українства. Так, у селі Крутих Горбах, Таращанського повіту, на слова кореспондента тієї ж газети, живуть штундарі, що признають тільки читанне Біблії, а всі інші книжки зневажають. Шевченкового „Кобзаря“ вони також вважають „ганебною“ (вислов самого кореспондента) книгою. Як дізнають ся штундарі, що хтось читає „Кобзаря“, то так і показують у-вічі пальцями: Ти Шевченків прихильник, душа твоя погибла, ти мертвий і всі діла твої мертві“ і т. д. („Рада“, 92, 1909). „Аж мороз по-за спиною піде, — пише кореспондент, — як подумаєш, до чого темний люд доходить. Хто хоче бути живим, того вони звать мертвим“...

Свою різноколірову картину ми закінчимо ще одним останнім штрихом — оповіданням про надії й розчарування вороніжських Українців. У Вороніжі, як відомо, живе чимало наших земляків. До самого останнього часу вони жились одною загально-державною культурою й ні трохи не відрізняли себе від якогось там Москвича. Але от настали наші дні, й вороніжські Українці заворушились. Не криючись, заговорили вони про потребу захити своїм власним національним життям і розвивати свою власну культуру. А тут і приклади за-для себе бачили. В делекім Владивостоці, Новочеркаську та инш. російських містах Українці спромогли ся на те, що російські часописи уділяють для них місце, й вони мають змогу зноситись поміж собою своєю рідною мовою. Надумали й вороніжські Українці таке зробити. Звернулись вони з сїєю справою до найбільш поступової місцевої газети „Вороніжській Телеграф“, прохаючи згоди містити в ній українські замітки, щоб таким шляхом згуртувати місцевих Українців. Та „поступова“ газета політично відмовилась, пославшись на брак українського шрифту в її друкарні (як відомо всього „українського шрифту“ три літери: г і є та ї). На се Українці заявили, що сами дістануть потрібний шрифт і навіть пришлють у друкарню свого коректора. Тоді редакція вигадала ще якусь перешкоду — й з справи так-таки нічого й не вийшло (див. „Рада“, 104, 1909).

Так або приблизно так стоїть справа з обставинами, серед яких доводиться розвиватись українському руху там, на місцях. Тяжкі й неприхильні ті обставини — в сім годі сумнівати ся. Хочеш поширювати серед народу правдиві відомости про його найславнішого поета — не можна; хочеш на українській школі імени українського письменника повісити вивіску українською мовою — не можна; хочеш на святкуванні столітнього ювілею дня народження одного з найгеніальніших синів українського народу прочитати щось по-українськи — не можна. Хочеш, будши учителем, розмовляти з дітьми по-українськи — тебе скинуть з посади й „въ 24 часа“ вишлють з міста; хочеш поставити для українських дітей українську дитячу оперку — не можна; хочеш на шкільнім вечорі українських учнів прочитати де-які твори українських письменників — не можна. Хочеш, будши в семінарії, носити сиву смушеву шапку (ви собі уявіть: но-си-ти си-ву сму-ше-ву шап-ку!) — матимеш 4 з поведіння; хочеш прочитати лекцію про найневинніші речі, але українською мовою — не можна; хочеш упорядковувати аматорські українські вистави для селян — ступай в кутузку на тиждень; хочеш читати українські книжки — ступай в кутузку не знати на який час; хочеш заснувати „Просвіту“ — жди дозволу до другого пришествія. Хочеш, будши священником, промовляти до народу його рідною мовою — жди „распекації“ від начальства. Хочеш заснувати робітничу касу взаємної допомоги — ступай в кутузку на півмісяця й жди ще иншої кари від свого безпосередного начальства, як що ти маєш нещасте служити на державній службі. Нарешті, хочеш послати поштою листа в українськїм конверті — не можна, хочеш порозумітись з своїми людьми своєю ж мовою через місцеву газету — не можна. Окрім того, за читане українських книжок тебе назовуть „австрійським шпигом“, „шаленцем“, „дурнем“, „брехуном“, „погиблою душею“, „мертвим“ і взагалі ізрекуть на тя всяк зол глагол, а як вчиш ся в школі, то ще й набють добре „лінійкою й кулаком“..

Та нема лиха без добра. „Добром“ у даннім разі ми вважаємо той факт, що тяжкі гоненія, воздвигнуті проти українства зо всіх боків, дають змогу виковуватись і загартовуватись як цілому національному характеру цілого українського народу, так і національним переконанням поодиноких його представників. Правда, багато „скла“ „роздробить ся“ під „тяжким млатом“ сучасної української дійсности, але ж за те викується ся й чимало чистого й міцного „булату“. В дійсности ми се й бачимо: для того досить уважнійше проаналізувати де-які з наведених вище фактів.

Візьмем хоча б ту саму сиву смушеву шапку, за яку в полтавській духовній семінарії учням зменшують бал з поведіння. Що таке шапка,

хоча б і сива смушева, взята сама по собі? Нічого, шапка та й годі, „веревка — вервіе простое“, мовляв той філософ. Але коли ношення такої шапки викликає репресії з боку начальства й коли шапки все-таки не зникають — тоді сива смушева шапка стає символом, ношення її — демонстрацією, а носитель її — героєм.

Так саме, візьмем справу з упорядкуванням українських аматорських спектаклів на селі. Яке значінне має аматорська виставка „зо співами й танцями“ сама по собі? Майже ніякого; вага її на терезах українського національного балансу занадто незначна. Але коли за впорядкування таких вистав трусять, садовлять у буцугарню й випускають лише після наказу „більше не грішити“ й коли проте такі вистави все-таки впорядковують ся й відбувають ся по наших селах — тоді знов-таки ми готові вважати сами вистави символом і маніфестацією, а їх упорядчиків та учасників — героями.

Таких скромних і непомітних героїв налічуємо багато. В кожному селі, в кожному містечку знаходимо їх по одному або й по кілька. Де вони ще не проявились, там вони існують в потенції. Й хто скаже, що сучасні репресії проти українського руху не мали впливу на збільшення числа й на зріст свідомости свого нашого національного авангарду?

А коли так, то й плакатись особливо на сучасні обставини немає чого. Тяжкі вони, сі обставини, каторжно-тяжкі. Але, опріч негативних, вони безперечно дають також і позитивні наслідки, й в сім факті треба черпати сили для дальшої боротьби й праці.

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

З австрійської України.

Розлам в українським клубі.

Останні події парламентарного життя в Австрії не остали без впливу й на парламентарне представництво українського народу: з українського клубу виступили буковинські послы, закладаючи під проводом пос. Василька окремих буковинсько-український клуб, який зараз в перших днях свого існування зазначив своє політичне обличчя тим, що став у рядах оборонців кабінету бар. Бінерта проти зєдиненої опозиції „Славянської Унії“, соціально-демократичного союзу, українського клубу і кількох дрібніших радикальних груп, ратуючи як-раз своїми п'яти голосами правительству від програння в справі, яка й була безпосереднім приводом до розламу в українським клубі.

Ся справа — справа аграрного банку для викупу селянських ґрунтів в Боснії і Герцеговині. Як відомо, в сих краях існує доси певна форма панщини, яка полягає на тім, що селянин не є власником своєї землі, тільки обов'язаний за неї платити поміщикови данину. Що такі відносини на далі не можуть вдержати ся, се певне; питанє тільки в тім, яким шляхом змінити їх. Прихильники селянства Боснії і Герцеговини домагають ся, щоб викуп селянської землі в сих краях був переведений шляхом публичного законодавства, на основі постанов конституції, яка тепер вироблюєть ся для сих країв. Та малярські капіталісти задумали инакше: вони порішили заложити приватний аграрний банк, щоб буцім-то допомогти боснійсько-герцеговинському селянству викупити землю, в дійсности ж, щоб на селянській шквірі зробити добрий інтерес. Як тільки австрійський парламент довідав ся про заходи малярських капіталістів у сій справі, зараз ухвалив резолюцію з зазивом до правительства, щоб воно не допустило до уділення концесії такому банкови. Але правительство — як се в Австрії водить ся дуже часто — знехтувало волю парламенту і австрійський міністер фінансів Білінський у порозуміню з цілим кабінетом бар. Бінерта згодив ся на уділене концесії банкови малярських капіталістів для визиску боснійсько-герцеговинського селянства.

Сей поступок правительства викликав у парламенті зрозуміле обуренє, яке знайшло свій вислів найперше в анексійській комісії, а опісля також в повній палаті у формі наглих внесень чеського посла Кадіни і словінського Шустершца. Тут власне парламент поділив ся різко на дві майже рівні часті, з яких одна („Славянська Унія“, соціально-демократичний союз, український клуб і кілька дрібніших радикальних ґруп) виступила з усею рішучістю проти кабінету бар. Бінерта за знехтованє волі парламенту і запродає інтересів боснійсько-герцеговинського селянства малярським капіталістам, друга ж (Німці, польське коло і кілька дрібніших правительственных ґруп), хоч також мусіла осудити поступок правительства, бо на похваленє його не мала відваги, то все таки виступила в обороні кабінету бар. Бінерта, маючи в тім свої власні подітичні інтереси.

Як уже сказано, сили і прихильників і противників кабінету бар. Бінерта були майже рівні і бар. Бінерт не мав ніякої певности, чи внесене пос. Шустершца, яке осужувало поступок правительства, домагало ся признати уділене концесії аграрному банкови неіснуючим і виставляло принцип, що викуп селянської землі в Боснії і Герцеговині повинен бути обнятий конституцією, не дістане більшости, тим більше, що навіть в ґрупі, на яку кожде правительство могло числити найпевнійше, в польським колі постав в сього приводу розлам: пос. Стапінський зі своєю

групою повстановив здержати ся від голосуваня в обороні кабінету бар. Бінерта.

В такій скрутній для себе хвилі бар. Бінертови вдало ся позискати для себе пять буковинських членів українського клубу. Коли клуб порішив голосувати за опозиційними внесеннями, вони зажадали для себе дозволу здержати ся від голосованя, а не діставши його, виступали з клубу і заложили свій окремий клуб. Голоси сього клубу і вратували кабінет бар. Бінерта при голосуваню над внесенем Шустершіца: се внесенє повалено пяти голосами більшости, значить, коли б пять українських послів були голосували не проти нього, а за ним, воно пяти голосами більшости було б перейшло.

Які ж причини заставили українських послів Буковини інтерес кабінету бар. Бінерта поставити висше від політичної солідарности з українськими послами з Галичини? Офіційна заява новозаложенного буковинсько-українського клубу каже тільки загально, що „в останніх часах заострили ся існуючі вже від початку заложеня українського клубу непорозуміння що-до дальшої парламентарної тактики між одною групою галицьких членів клубу і буковинськими послами до тої міри, що дальше співділанє, без шкоди для інтересів буковинської української людности, являєть ся просто неможливим“.

Більше світла на сю справу кинула дебата над наглим внесенем українського клубу в справі нехтованя прав української мови галицькими судовими властями. Коли в сій дебаті міністер судівництва Гохенбургер виступив з обороною галицьких судових властей, голова буковинсько-українського клубу Василько почав перебивати йому з якоюсь нестримною лютістю, якою вияснене знаходимо в поміщеній ним опісля заяві в „Neue Freie Presse“. З сеї заяви довідуємо ся, що міністер судівництва ще під час дебати в бюджетовій комісії над етатом (штатами) свого міністерства поробив українським членам бюджетової комісії (Василькови, Олесницькому і Цеглинському) якісь обіцянки, які заставили їх усунути ся від голосованя і таким чином уможливити Гохенбургерови „побіду“ в бюджетовій комісії. Коли зважимо, що етат міністерства судівництва бюджетова комісія приняла тільки одним голосом більшости, то зрозуміємо, яку велику прислугу зробили міністри судівництва українські члени бюджетової комісії: коли б вони були голосували проти, то його етат був би відкинений. Та се становище українських членів бюджетової комісії викликало в українськїм клубі велике невдоволенє, яке в кінці довело до того, що пос. Олесницький зрік ся мандату бюджетової комісії, а пос. Василько зі своїми буковинськими товаришами покинув клуб, щоб мати зовсім вільну руку для своєї правительственной політики.

Але швидко показало ся, що міністер судівництва ще більший

„політик“ від пос. Василька: після того, як правительствена політика пос. Василька вратувала самого Гохенбургера в бюджетовій комісії, а цілий кабінет бар. Бінерта при голосуванню над наглим внесеном пос. Шустершпіца, міністер судівництва, найвисший шеф „справедливости“ в Австрії, дозволив собі на „вільну руку“ також супроти пос. Василька і виступив з такою обороною галицьких судових властей, що польське коло вже й не потребувало висилати на оборону „польської справедливости“ в Галичині нікого зі своїх визначнійших членів. Ся „вільна рука“ міністра Гохенбургера й розлютила пос. Василька до тої міри, що він стратив звичайну рівновагу і в своїм безмежнім обуреню, прилюдно заявив, що його обдурено, забуваючи, що тим виставляє найгірше свідощтво самому собі і свому політичному хистови.

Отже безпосередною причиною виступлення буковинських послів з українського клубу була різниця поглядів на тактику в даній хвилі супроти кабінету бар. Бінерта; галицькі члени клубу порішили його поборювати, буковинські-ж до тої міри забажали його підпирати, що воліли зірвати зі своїми дотеперішніми товаришами, ніж опустити бар. Бінерта.

В якій справі і за яку ціну?

В справі, в якій безперечно слушність лежала по стороні опозиції. Опозиція боронила інтересів боснійсько-герцеговинського селянства, правительство інтересів малярських капіталістів. І в такій справі буковинські послы, вибрані виключно селянськими голосами, пішли з правительством проти інтересів селянства. Коли навіть не говорити про висоту ціни, за яку вони заняли таке становище, коли-б навіть прийняти, що та ціна дуже висока, то й тоді годі-б знайти оправдане їх поступкови. Пригадаймо собі тільки, скільки то закидів сиплеть ся від нас на голови тих парламентарних партій, які за ціну вигідного для них союзу з польським колом продають наш нарід польському панованю всупереч всім поняттям справедливости. Ну, а щож иншого зробили українські послы з Буковини, які за ціну пустих обіцянок міністра судівництва (а може й инших міністрів) продали справедливі інтереси боснійсько-герцеговинського селянства?! Коли-ж послы, вибрані нашим народом, топчуть інтереси справедливости тоді, коли се по їх розуміню лежить в інтересі нашого народу, то ми не маємо права обурювати ся, коли послы инших народів роблять те саме з нашими справедливими інтересами.

Така етична вартість поступку буковинських послів взагалі. Та при тім показуєть ся, що й інтереси свого власного народу заступали вони дуже погано. На скільки мови про якісь конкретні обіцянки, які заставили пос. Василька і тов. виступити з українського клубу, то він сам признав, що його обмануто. Коли-ж оцінювати справу не з суб'єктивної точки погляду офіціального комунікату буковинсько-українського клубу,

тільки з об'єктивного становища, себ то коли взяти під увагу, на скільки тактика українських послів з Буковини відповідає положеню українського народу на Буковині, то слова офіційного комунікату, будім-то дальше співділане буковинських послів з галицькими принесло би шкоду українському народови на Буковині, ми мусимо назвати одною з тих „конвенціональних брїхонь“, при помочи яких люди своїм суб'єктивним поглядом старають ся надати вид об'єктивних правд.

Чи український нарід на Буковині є народом пануючим, що його послї вважають за конечну річ іти з правительством, коли не хотять інтереси свого народу наразити на шкоду? Само поставлене такого питання являєть ся насмішкою над положенем українського народу на Буковині. Бо хоч з одного боку правда, що український національний рух на Буковині не тільки не зазнає такого гнету, як у Галичині, але ще й тішить ся деякою підмогою правительства, то з другого боку правда також те, що в сфері національних прав український нарід на Буковині стоїть гірше, ніж в Галичині. Поминувши хиба може одно народне шкільництво, де права української мови забезпечені ліпше, ніж в Галичині, в усіх інших областях публичного життя: в шкільництві середнім і висшім, в адміністрації, в судівництві, національні права українського народу на Буковині значно менші, ніж у Галичині. І коли правительство підпирає національно-культурні змаганя буковинських Українців, то тільки за ціну їх політичної лояльности супроти австрійсько-німецької адміністрації краю. Нехай тільки вони поpróbують домагати ся, щоб у всіх областях публичного життя українська мова стала бодай рівноправна з німецькою (в дійсности в місцевостях з абсолютною більшістю української людности належить ся їй першенство!), а побачимо, чи німецька бюрократія і знімчена жидівська буржуазія далеко відбігла від оборонців польського стану володїня в східній Галичині. Пригадаємо тільки, що заходи проти отвореня української гімназії в Вижниці дають нам достаточний передсмак того стану, який наступив-би, коли-б буковинські Українці по приміру галицьких почали консеквентно домагати ся для себе тих національних прав, які по справедливости належать ся кождому народови на його етнографічній території.

Об'єктивно беручи, співділане буковинських послів з галицькими не тільки не приносить шкоди українському народови на Буковині, але навпаки, приносить йому очевидні користи: адже за кождим національним домаганем буковинських Українців стоїть не тільки пять буковинських, але також двацять галицьких послів, а що 25 значить більше ніж 5, сього мабуть ніякому політикови не треба доказувати. Скажемо більше: з одноцільного українського клубу Буковинці мали чи не більше користи ніж Галичани, бо коли галицькі послї не були готові підперти домаганя

своїх буковинських товаришів, то послали буковинські дуже часто в хвилях, коли українські інтереси в Галичині вимагали як найострійшої тактики супроти правительства, покликаючи ся на спеціальні інтереси свого краю, вимушували у клубу дозвіл на абстиненцію для себе або й без такого дозволу усували ся від голосованя.

Причин виступленя буковинських послів з українського клубу належить шукати виключно в суб'єктивних поглядах буковинських послів на цілі і шляхи політики, в відмінности тих поглядів від поглядів українських політичних кругів у Галичині. І ми, здасть ся, не помилимо ся коли скажемо, що виступлене буковинських послів з українського клубу є висловом політичної думки певних сфер українського громадянства на Буковині, а саме тих сфер, серед яких що-раз голоснійше лунає оклик: „Проч з Галичанами!“

Сей оклик зродив ся на тлі партійної боротьби серед українського громадянства на Буковині. Ся боротьба дуже недавня. До недавна не було між українським громадянством Буковини ніякої партійної диференціяції і його стан відповідав станови 1860—80-их років у Галичині, коли тут стояли проти себе тільки дві групи: народовці і москвофіли. Так і на Буковині бачили ми до недавна групу діячів, перенятих українською національною свідомістю, і та група несла на своїх плечах всю роботу для української національної справи і всю боротьбу в обороні сеї справи перед германізаторською бюрократією в області шкільництва, адміністрації і судівництва, перед румунізаторськими заходами духовних властей і перед москвофільством серед власної суспільности. Заслуг сій групі ніхто не думає відмовляти: все, що мають буковинські Українці в сфері національного життя, се плоди її діяльности. Та не можна також промовчувати того, що та діяльність була не без помилок. Головною помилкою її було те, що вона передовсім будувала на прихильности правительства, купленій безмежною лояльністю до нього, а майже не зверала уваги на розбуджене самосвідомости і самодіяльности народньої маси. Через те українська національна політика на Буковині попала в залежність від правительства: як з одного боку прихильність правительства була українській національній справі корисна, так з другого боку його неприхильність могла-б їй дуже зашкодити.

На певнім ступні українського національного розвитку на Буковині показало ся, що серед тамошнього українського громадянства нема людей, потрібних до занятя тих становищ в публичній службі, які з огляду на інтереси українського народу треба було обсадити Українцями. Тоді почав ся сюди сильнійший вплив української інтелігенції з Галичини, яка зрештою все мала відповідний вплив на розвиток українського національного життя на Буковині. Пригадаємо тільки, що найбільш за-

служений діяч українського національного відродження на Буковині, д-р Степан Смаль-Стоцький — Галичанин: що перші буковинські поети Федькович і особливо брати Воробкевичі розвивали ся під впливом української національної свідомости Галичан; що буковинська преса до останніх часів стояла літературними силами, виробленими в Галичині. Инакше й не могло бути. Обставини склали ся так, що з усіх частий української землі Галичина в національнім розвитку поступила найбільше, стала національно-культурним огнищем для всего українського народу, отже зовсім природно, що сусідна Буковина, живучи в однакових з нею загально-державних умовах, могла свobodно брати з неї потрібні сили і засоби. І коли на Буковині показала ся потреба інтелігентських сил для занятя ріжних становищ в публичній службі, передовсім у народнім шкільництві, туди почали йти Галичани, особливо ті, яким серед обставин галицького життя було занадто важко працювати для рідного народу.

Сі Галичани, виховані в твердій школі галицького життя, де не тільки не можна було нічого будувати на прихильности правительства, а навпаки, все треба було здобувати в боротьбі з правительством, де для успіхів тої боротьби конечно була самосвідомість і самодіяльність народньої маси, швидко побачили ту основну хибу дотеперішніх українських діячів на Буковині. До таких самих поглядів почала доходити також часть молодого буковинського покоління, вихована на політичній літературі галицького радикалізму.

Коротко кажучи, в результаті сього розвитку, сього „переоцінювання вартостей“, на Буковині зродили ся радикальна і соціально-демократична партії, які виступали з критикою дотеперішніх шляхів української політики на Буковині і її провідників.

Почала ся партійна боротьба. Дотеперішні діячі українського національного руху, які тимчасом зорганізували ся в українську поступову партію, заняли в сій боротьбі з політичного боку нерозумне, а з етичного недопустиме становище оборони *per fas et nefas* своєї позиції. Почато поборювати радикалізм тим, що мовляв той сам радикалізм довів до страшних річий у Галичині: до арештів, до проливу селянської крови і в кінцевім результаті до погіршення положеня українського народу. А тепер мовляв коли український нарід у Галичині в таким невідраднім положеню, панове радикали покинули його і перенесли ся на Буковину, щоб і тут наварити такого самого пива. Така провідна думка цілого ряду полемічних статей, які протягом сього року появили ся в „Буковині“, органі української поступової партії.

Невірність такої оцінки галицького радикалізму так ярко кидаєть ся в очи, що незнання тут виключене і ми маємо діло просто з несовісною тенденційністю. Для всякого, хто знає галицькі відносини, зов-

сім ясно, що галицький радикалізм показав ся животворною силою на всіх полях національного життя. В політиці надав він українській національній ідеї, зведеної до формального народовства, соціально-політичний зміст; в суспільно-економічній області заставив людей, що давнійше згідно висловляли ся про „жолудкові ідеї“, взяти ся до практичної роботи над піднесенем добробуту селянства; в літературі дав цілий ряд письменників реалістично-натуралістичної школи і робітників у різних областях науки; в народній масі засадив свідомість і розбудив її до самодіяльності. Не вважаючи на важкі зверхні обставини політичного життя, український нарід у Галичині в останніх десятиліттях зробив на всіх полях великий поступ, і говорити, що радикалізм довів до погіршення положення українського народу в Галичині, значить говорити неправду.

Правда, збільшили ся й переслідування: чим голоснійше український нарід домагаєть ся своїх прав, тим більші зусилля його гнобителів, щоб удержати надалі своє пануванє над ним. Але чи се вина радикалізму? По логіці „Буковини“ найліпше зносити терпеливо ярмо, то тоді не буде ніяких переслідувань.

Обезцінювати розвиток українського народу в Галичині за останні десятиліття з політичного становища нерозумно; бороти ся з радикалізмом, лякаючи селян, що радикали накличуть на них переслідування, неетично; в кінці просто смішно приписувати повстанє радикалізму на Буковині якомусь спеціальному впливови Галичан, неначе-б Буковина була відділена від решти світа китайським муром і політичні ідеї не могли діставати ся до неї инакше, як тільки через особисте посередництво Галичан.

Досить, що серед части буковинських Українців справді прийав ся погляд, неначе Галичани, се якісь чорні духи Буковини, які готують їй тільки самі нещастя. Зразу несмілі, пропагатори оклику „Проч з Галичанами“ набрали в кінці настільки відваги, що сей оклик залунав недавно зовсім явно на зборах тої части буковинсько-української академічної молодіжи, яка гуртуєть ся в академічнім товаристві „Союз“. Резолюції, ухвалені на тих зборах, домагають ся, щоб усі місця як в державних і краєвих, так і в національних інституціях обсажувано виключно людьми, що уродили ся на Буковині, мотивуючи се домаганє тим, що по-перше, люди з-поза Буковини готові забрати буковинським автохтонам хліб, а по-друге Галичани, йдучи на Буковину, приносять шкоду і Галичині й Буковині: в Галичині ослабляють сили тамошньої української суспільности в її боротьбі з польським панованєм, а на Буковині, не знаючи буковинських відносин, своїми змаганями „перевернути все горі корінем“ вносять розладе в українську суспільність.

Коли ходить о перший аргумент, то він свідчить тільки про без-

дарність даної частини буковинсько-української молодіжнї: вона, видно, не чуєть ся в силах дорівнати Галичанам здібнїстю і роботящїстю, коли її обхопив такий ляк, що Галичани можуть видерти їй заробіток. Та той ляк зовсім неоправданий. Галичани доти займали рїжні мїсця на Буковинї, доки не було для обсадження сих мїсць буковинських Українцїв; в мїру зросту буковинсько-української інтелїгенцї сей наплив Галичан з природи рїчи мусить ослабнути, тим бїльше, що Буковина не є нїякою Галицькою провїнцїєю, отже нема нїякої посторонньої сили, яка підпирала би наплив Галичан на Буковину.

Та коли страх за кусок хлїба все таки можна ще зрозумїти, то те прикриване того страху буцїм-то ідейними мотивами робить вражїне такої ідейної мїзерїї, що далї вже нїкуди йти. Коли-б автори резолюцїї переняли з нїмецької культури щось бїльше, як тїльки ту псевдо-культурну тресуру, якою визначаєть ся нїмецька бюрократїя на Буковинї, то примір нїмецького народу повинен би їх достаточнo навчити, що таке нацїональна єднїсть, та що нацїональний дух і нацїональнї взаємини не знають нїяких державних меж. Один примір: коли на якїмсь нїмецькїм унїверситетї опорожнить ся катедра, то при обсажденю її нїхто не вважає на те, чи кандидат уродив ся і виховав ся на тїй державнїй чи адмїністрацїйнїй терїторїї, на якїй знаходить ся унїверситет, тїльки рїшають тут науковї квалїфікацїї кандидата.

Але бїда власне в тїм, що автори резолюцїї крім псевдокультурної тресури з її аристократично-бюрократичними забаганками не винесли зї школи нїмецьких „культур-трегерїв“ на Буковинї нїчого бїльше і тому вони радї-б як найсильнїйшим муром відгородити ся від того подуву духа житя, який їде на Буковину з Галичини.

А сим змаганям сприяють усї ті, що радї-б панувати над українським народом на Буковинї: нїмецька бюрократїя і знїмчена жидївська буржуазїя, якї вважають Буковину своїм виключним експлуатацїйним тереном, румунїзатори, якї через румунїзацїю церковного житя хотїли-б опанувати український нарїд також під полїтичним оглядом, москвофїли, для яких сильна українська нацїональна свїдомість означає загибїль. Всї ті елементи зїтхають до тих часїв, коли українська люднїсть Буковини жила в нацїональнїм індїферентизмї, без звязкїв з иншими частями української землї, зносячи терпеливо всї їх експерїменти над собою. Вони знають, що в мїру того, як зростає нацїональна свїдомість українського народу на Буковинї, як крїпшає в нїм почуте нацїональної єдностї з цїлим українським народом, їх гнобительська і експлуататорська позицїя мусить ставати що-раз гїрша, і тому вони так радо витають усїякі обяви нацїонального розлада мїж українцями Буковини й инших частий української землї.

Тому власне прим. така „Czernowitzer Allgemeine Zeitung“, репрезентантка інтересів німецької бюрократії і знімченої жидівської буржуазії на Буковині, привитала з таким вдоволенем виступлене буковинських послів з українського клубу, називаючи се виступлене „радісною подією для буковинських Українців і буковинського загалу“ та зітхаючи, що „не одно було би инакше на Буковині, як би границі уросної України не зазначено далеко по за Дністром“. Отсе становище газети, яка все ворожо виступала проти українських національних інтересів, се найліпша оцінка поступку буковинських послів.

Як уже сказано, ніякі об'єктивні політичні причини сього поступку не оправдують. Положене українського народу на Буковині не на стільки ріжнить ся від положеня українського народу в Галичині, щоб політика буковинських послів була на стільки відмінна від політики послів галицьких, як се настало тепер. Тим більше, що будучність українського народу на Буковині і невідрадне положенє в Галичині мати-мє лихі наслідки також для Буковинців. З того становища єдність тактики галицьких і буковинських послів являєть ся першою умовою успішної національної політики.

Очевидно, висловом тої єдності не мусить бути одноцільний клуб, тим більше, що й між галицькими послами є дві партійні групи: національно-демократична і радикальна. В таких обставинах відповіднішою формою організації видаєть ся нам національний союз, у яким партійні групи мали би певну автономію. Розумієть ся, винайти таку форму організації, в якій була би збережена і національна цілість і партійна індивідуальність, трудно, а ще труднїше зберегти тут постійну гармонію, але треба її шукати, бо тільки в такій організації можлива спільна діяльність політичних груп, які лучить національність, а ділить соціально-політична програма.

Тільки для спільної діяльності сама національна спільність не вистанє, тут треба бодай деякого спорідненя також соціально-політичної програми і тактики. Годі-ж належати до того самого національного союзу послам, які думають, що в інтересі українського народу лежить прим. поборюване кабінету бар. Бінерта, і послам, які кажуть, що в інтересі українського народу треба кабінет бар. Бінерта підпирати. Тут розлам конечний, а чи він оправданий, про се нехай рішають виборці при найблизших виборах.

Резюмуючи сказане, зазначаємо: що анї галицьким анї буковинським послам нема причини змінити тактику з опозиційної на правительственну; що буковинські послї зміною тактики і розривом з послами галицькими приносять шкоду українській справі в Австрії; що інтереси українського народу в Австрії вимагають від нього національно-по-

літичної єдності, зі становища якої поділ на партії допустимий тільки на основі соціально політичних поглядів, які являють ся висловом соціально-політичних інтересів різних верств людности, а не на основі територіяльній; що єдність парламентарної тактики, розбиту буковинськими послами, можна привернути тільки через вирівнане різниць у поглядах обох груп, инакше-ж та єдність була-б тільки формальна і як позбавлена змісту не тільки непотрібна, а навіть шкідлива; що те вирівнане різниць повинно бути поворотом буковинських послів до опозиційної тактики.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Записки Українського Наукового Товариства в Києві. Кн. III, під ред. М. Грушевського, В. Перетца, К. Михальчука. Київ, 1909, ст. 158.

Сливе половина статей, поміщених в сій книжці „Записок“, відносить ся так чи инакше до діяльности історика В. Антоновича, котрого пам'яті і заслугам Україн. Наукове Товариство і присвятило сю книжку. Усі инші статі, з виїмком двох, написані на теми з історії. Статі присвячені Антоновичеві були перед надрукованнем читані на поминальнім засіданню Українського Наукового Товариства 16 (29) марта 1908 р., через що деякі з них мають далеко більше характер святочних промов, ніж глибше продуманих наукових статей з позитивним змістом. З них безперечно найцікавіша і найосновніша по темі й виконанню студія проф. М. Грушевського: „Володимир Антонович, основні ідеї його творчости і діяльности“ (с. 3—14), де автор на підставі всіх до тепер відомих матеріалів про наукову й громадську роботу Антоновича, на підставі його праць і особистого знайомости з пок. істориком подав, скільки знаємо найповнішу досі, характеристику ідей сеї визначної людини в зазначених в заголовку напрямках діяльности. І так Антонович менше всего був істориком-академістом, бо в виборі тем він кермував ся своїми громадянськими й національними почуваннями і його наукові інтереси через те були тісно звязані з інтересами громадянськими, національними й політичними і обопільно на себе впливали. При тім одначе Антонович боевою натурою не був, чим пояснюєть ся те „що його фізіономія як ученого і суспільного діяча мало кому була звісна добре і вірно — хиба тісному кружку людей близьких“. Проф. Грушевський характеризує дальше три періоди життя й діяльности Антоновича, ідеї й напрями, що стали провідними мотивами всеї його діяльности: ясний гуманний погляд на життя, розвинений і викінчений впливами французького гуманізму; віра в вічне і неустанне улішчування життя, здатність людства до безграничного убагородження культурного й етичного, дорогою розуму, культурної роботи; глибоке привязання й любов до свого народу, одначе без національної виключности. Політичний же світогляд Антоновича

сформувався під впливом ідей Кирило-мефодіївців, і приложення цих ідей Антонович за Костомаровим вніс в розроблення і освітлення української історії. Прінципіальна неохота до державности, як елементу життя суспільности була в його викликана негати́вним відношенням до державних організмів, які весь час гнобили український народ й калічили його жите. На нашу думку в сій з кожного погляду вичерпуючій характеристиці все таки бракує ще одного, що думаємо не виходило б по за рамки теми, а власне на скільки ті ідеї Антоновича, проявлені ним практично (чи в науковій, чи то в громадянській діяльності) відповідали сучасній українській справі, поставленій „у весь зріст?“

За тим ідуть статі проф. Г. Павлуцького „В. Антонович, як археолог“ (с. 15 — 22), в якій схарактеризовано Антоновича, як одного з основателів нової школи: археологів-істориків супроти старої — археологів-антикварів, проф. А. Лободи „Праці Антоновича по етнографії та літературі“ (с. 23 — 28), де розглянено критичну статю пок. історика про повість Сенкевича „Огнем і мечем“, оцінку історичних творів Шевченка, історично-етнографічну працю „Чари на Україні“, а врешті участь Антоновича в виданню „Исторических пѣсен малорусскаго народа“. Найменше має позитивного змісту статя д. І. Стеценка: „Антонович як суспільний діяч“ (с. 29—32). Нарешті до сього циклю статей належить ще „Записка Вол. Антоновича в справі обмежень української мови“ (с. 33 — 39), написану на доручення іст.-філолог. факультету київського університету в 1905 р. з приводу запитання уряду в сій справі.

З історичних статей маємо в сій книжці на сам-перед дві інтересні розвідки, О. Левицького: „Невінчані шлюби на Україні XVI — XVII ст.“ (с. 98—107) і довшу працю проф. М. Грушевського: „Байда-Вишневецький в поезії й історії“ (с. 108—138). Д. Левицький свою тему обговорює вже не в першій статі. Головна думка його така, що у нас, на Русі-Україні, від перших віків християнства, шлюб без церковного вінчання був признаний вповні законним, тим більше, що в византийській церкві ще не було згоди що до того, чи для правосильности шлюбу треба церковного благословення чи ні. А й потім, коли церков установила свій принцип в сій справі, на Україні дальше існував старий погляд, так що тут зіткнули ся два погляди на шлюб і форму його здійснення: церков розуміла його як „таїнство“ і одиноко законною формою уважала церковне вінчання, а звичаєве народне право виробило такий погляд на шлюб, як свобідну угоду, яку обі договірні сторони заключають, або ломлять, коли не хотять дальше з собою жити. Для надання законної ваги такому шлюбови, треба було сповнити прилюдно де які звичаї заведені для сього випадку з давна (весілля). Не вважаючи на боротьбу церкви проти сього такий погляд почасті удержав ся декуди і досі між народом, а в XVI і XVII вв. такий шлюб зовсім не був рідкий і то не тільки між простолюдєм, але навіть і вищими верствами, як се власне автор ілюструє на прикладах.

Проф. Грушевський в своїй розвідці висвітлив діяльність і значіння одной з дуже інтересних фігур нашої історії кн. Дмитра Вишневецького, оспіваного на різні лади народною піснею, нашими й чужими поетами князя-возака Байду-Вишневецького. Переглянувши характеристику Байди

в різних поетичних творах, автор переходить до фактичного стану річи, до того, як малює нам особу і діяльність Вишневецького історія, і наскільки се годить ся з його характеристикою в поезії. Автор перейшовши усі усторичні факти з діяльності Вишневецького доходить до висновку, що в тій авантурничій на перший погляд діяльності основателя запорожської Січи видно якусь цільну ідею, постійний план: оборони України перед Татарами через знищення Перекопської держави. Про те все не говорить ся ані в народній пісні ані в творах поетів, які чіпали ся головного ефективного моменту: геройської смерти Байди Вишневецького. Найбільше підійшов до правди Куліш в драматизованій поезії „Байда“, але лишень остільки, що в діяльності Вишневецького бачив не просте авантюрицтво, а якусь глибоку ідею. Нарешті рекапітулюючи все те, що дійсно вартного, цінного і памятного було в тім бурливім житю Вишневецького, ш. автор робить такі остаточні висновки, які строго консеквентно впливають з його розвідки: хоч широкі замисли Вишневецького не здійснили ся, рони одначе не вважаючи на свій реальний крах внесли в українське жите багато нового трівкого змісту і дуже сильно вплинули на дальший розвій його. Імя Вишневецького найтіснійше звязуєть ся з повстаннем Запорожа. Український магнат, князь, спадкоємець староруських традицій князівсько-дружинного укладу — стає духовним батьком огнища нової української плебейської республіки. Потомок традиційних оборонців старого укладу життя одним з будівничих нового процесу, що на розвалинах старих привилеїв і традицій будував нову Україну без холопа і без пана. Одже автор стверджує се, як цікавий прояв тих глибоких, хоч і не дослідних переважно звязків, що органічно лучили новий рух з старим житєм. І се власне доказанне ствержень органічного звязку між собою різних періодів нашої історії найціннійше в сій і в інших працях творця української історії, як позитивної науки. Дві дальші історичні статі відносять ся до пізнійших часів. В. Данилевич в невеличкім причинку: „Нові дані для біографії Івана Сірка“ (с. 140 — 148) виказує, що відомий кошовий Сірко був якийсь час (в другій пол. 1660-х рр.) харківським полковником, а Ол. Грушевський в статі: „З життя української старшини XVIII в. І. Земельні маєтки п. Леонтія Свічки“ (с. 149 — 158) на сім прикладі гарно показує, якими дорогами українська старшина ставала великими земельними власниками, щоб потім перемінити ся в нову шляхетську верству на Україні. З статей по археології маємо дві інтересні розвідки: К. Мельник-Антоновичевої про „Майданові городища на Україні“ (с. 79 — 97) і історично-топографічну студію Л. Добровольського про „Забуті межі давньої Київщини“ (с. 54 — 78), обі з рисунками і мапами. В кінци М. Біляшевський в нарисі: „про український орнамент“ (с. 40—53) дає огляд і результати дотеперішної наукової роботи про український орнамент. Оцінюючи наукову вартість „Записок“ по заслугам не можна не звернути уваги редакції на одну важну недочаку, яка замічаєть ся і в попередніх книжках журналу, а власне просто неможливу часами мову, якою де-які статі написані. На сю обставину в тім часі, коли на Україні наука що й но зачинає виступати в своїй питомій формі, треба звертати особливі уваги редакції, а передовсім авторам.

І. Джиджора.

Олена Пчілка: *Оповідання II*, 1909, ст. 64.

Всі речі, уміщені в другім томуку оповідань Олени Пчілки були вже друковані в „Рідному Краю“, але ми щиро вітаємо замір нашої шановної письменниці видавати ці оповідання ще й окремими книжечками: друковане в часописі, або в щотижневику губить ся для загалу й для часу, а оповідання д. Олени Пчілки мають завжди постійну вартість. Видимо добре знайома з життєм нашого поміщицького та урядового high life д. Олена Пчілка надзвичайно гарно та влучно малює нам закулісний бік життя тих пань і панів, що так добре знають ся на уборах та на тонких стравах, бо „проїли по дві економії“ кожне. Сій „пошлости“ панського життя й присвячено три оповідання нового томуку творів д. Пчілки, а власне: „Три ялинки“, „Збентежена вечеря“ й „За двором“. З надзвичайною яскравістю знайомить нас наша шановна письменниця з психологією „пань“ що збирають ся до своєї „доброї“ знайомої на „йолку“ — потішити діток, а власне з усієї сили душевної напинають ся одна перед одною, щоб засліпити очі другим дорогим та елегантним вбраннем своїх дітей. І вся ся обстановка буржуазної ялинки й сього товариства такого привітного на очі й такого злістного й задрісного в душі, з солоденькими „нівецьонтками“ панночками, що гаразд розуміють свої матрімоніальні завдання, й досвідченими в науці кохання злісїлими кавалерами, змальована шановною письменницею нашою надзвичайно яскраво. На тім темнім тлі теплим тоном змальовано постать бідної швачки, утішеної ласкавим дозволом „пані“ привести і її сина на ялинку.

До оповіданнячка додано й милу алегорію, про яку можна сказати словами Гейне: „Es ist eine alte Geschichte, bleibt sie immer neu“. Дочка пані покохала шваччиного сина й подарувала йому на спомин цукрове серце з ялинки. Шваччин син сховав те серце як емблему, але знайшла ся дитина в молодій парі і зіла „маміне серце“ цілком.

Оповідання „Збентежена вечеря“ й „За двором“ присвячені часам нещодавно минулим — розрухам селянським. І знов автор дає нам дві анти тези: панство й селянство. Давні, одвічні вороги. Але ті переможці, колись жорстокі, сильні, й завзяті, що підхилили колись під себе слабку половину людскости — теперя перевелись нї на що. Вони так само ненавидять селянство, яке вважають своїми природними рабами, з призирством й гидуваннем відносять ся до нього, але в них немає колишньої відваги самим топтати під ноги свої тих рабів-хлопів. Вони й раді-б загребти жар, та тільки чужими руками. Вони гаразд знають ся на галантірах, майонезах, елегантних убраннях, і в загалі всяких інших ознаках тонкого смаку, які мусять доводити їх вище походженне — але від пятака, що кинув в вікно хлопець ображений за свою селянську кутю, всі кидають ся вростіть, і, аж упевнивши ся, що „ворога“ немає, вертають ся назад: пані „з розкудовчаним, позбиваним на бік, отім штучно вивершиним волосем“, а пані „з убраннями в крейді та глині“, немов би вони лазили десь по кутках“. Навіть „великолїпная бабушка“, що так пишала ся над бідними хлопами своїм родом, не додержала панського тону, виборсала ся з свого креселка і без сорому казка, кинула ся тікати до пекарні. Та й сам заступник збройної влади козак-офіцер „отступилъ въ безпорядкѣ“. Сю характерну рису переважної частини ново-

го панства, що лишило ся при всіх старих апетитах, але цілком втратило відвагу колишніх феодалів і тепера виступає сміливо тільки на безбройних, і ілюструє оповідання „Збентежена вечеря“. Надзвичайно приємним контрастом являється в сїм малюнку хлопчик Омелько, що так щиро не може зрозуміти, чого се насміяли ся й назуцали ся з нього пани? В оповіданні „За двором“ ми бачимо теж пані, але вже не „воинствующую“, а „смирившуюся“. Вона вже й „Пилипа“ садить у кресло, й припадає до Соломона Ароновича, бо ніде діти ся, тра вже годити й жидови й мужикови, що колись тільки коло порога стояли! Але дайте тільки волю тій пані і вона в мить нагадає всім, як за покійних „папаш та мамаш“ бувало.

Всі постати оповідань д. Олени Пчілки живі й характерні. Мова легка, чиста, влучна. Не можемо не висловити бажання, щоб видано було й другі її оповідання й новелі, розкидані по різних періодичних, переважно закордонних виданнях.

Л. Старшівка-Черняхівська.

Гр. Ващенко. *Пісня в кайданах.* Збірник творів. Київ, 1909 р. ц. 35 і 50 коп. Стор. 88.

Сей збірник творів д. Гр. Ващенка складається з 4-актової драми „Пісня в кайданах“, двох оповідань: „Узько, темно“, „Німий“ і поезії в прозі „Хвилі“. Перечитавши сю книжку можна помітити, що се перші твори автора: такі вони примітивні, подекуди наївні, невироблені по формі, але по за сим загальним вражінням є де-що симпатичне своєю безпретенсійною простотою, теплим чуттям, розлитим по всіх куточках авторової уяви, любовю до обездолених і загальним гуманізмом настроїв. Д-ій Ващенко в своїх безпретенсійних писаннях виглядає тихим, люблячим спостерегачем життя, ліриком теперішнього смутку села, але при всім тим, твори його з боку літературного слабші, що можна виснувати і з фактичного їх розгляду.

Чому драма його зветь ся „Пісня в кайданах“? Сю пісню герой драми лагодить ся співати на прикінці драми і ми її не змогли послухати, бо завіса опустила ся з волі авторової. Назва драми мабуть, на думку автора, характеризує провідну ідею, але се вийшло невлучно. Дієві особи: аж 6 професорів університету (між ними і герой — Іван Гавриш, проф. філософії); призива всі українські — Гавриш, Руденко, Стеценко, Кухаренко, Сухинський, Лісовський; далі дві покоївки, дві модистки, дві міщанки, „охвицер і охвицерша“. Перша дія представляє героя — Івана Гавриша і його жінку Орісю — в гарнім, чистенькім кубельці, як закоханих одно в одного до можливої сили чуття. Гавриш повернув ся з диспуту, де блискуче оборонив свою магістерську дисертацію, і в розмові кохання начеркнув план їхнього дальнішого життя. „...І я буду — каже Орісі — слухать твої пісні-думки, і се будуть пісні про наше життя. І я піднімусь високо вкупі з тобою, і тоді наше гніздечко буде храмом. (Тихо сидять обнявшись, зачаровані коханням і мріями“. Прийшли професори і поздоровили Гавриша з титулом „доктора філософії“, що дуже здивувало Гавриша: „Як се доктор? Я-ж подавав на магістра“. Так забажалось авторови. Проф. Стеценко в розмові заохочував Гавриша написати хоч один твір українською мовою. Потім почали грати в карти, потім пішли закусь і випити за

здорове „доктора“ філософії. Оріся вийшла „блідна, немов оглушена“ з ідальні: „Знову багно, — на цілу неділю багно“. Що се за „багно“ — поки що невідомо. Минуло 4 роки і почала ся друга дія. Гавриш сидить в кабінеті; на стіні портрети Шевченка і Сквороди, книжки, пляшка і чарка; сі дві подробиці пояснюють все! „І як дуже присмок-талось воно до мого серця (каже Гавриш). Стало моєю істотою. (курсів мій М. Ш.). Ну, це в останній раз. (Налива чарку і швидко випива її)“. П'яцтво, — в сім все лихо молодого професора, що „писав про велику життєву силу“ і як вона „тріпоче і красуєть ся“ в його істоті. Гавриш за рік прочитав одну-дві лекції, „земляки“ турбували ся (а як-же, насилу розжились на Українця — професора філософії а він запіячив, і кінець усій поемі!), врешті зрік ся професури, і сказав Орісі, — що вимагала від його рішучости, нарікала на таке життє лякала тим, що покине, а врешті лишила ся з ним — „Гірка буде твоєю доля... А все таки поборюсь!.. Побачим хто кого переможе!“ За 8 років почала ся третя дія, з якої видно, що Гавриш не переміг свого ворога — горілку. Кинув професуру, жінка відкрила кравецьку майстерню, зробила ся кравчихою, заробляла гроші і давала їх бідлашному чоловікови, що скорив ся перед горілкою. Жили Гавриші бідно. Вже портретів Шевченка, Сквороди, Фіхте, Гегеля нема. Гавриш тіпаєть ся від горілки, як в пропасниці. Оріся змарніла, захворала, але несла свій хрест терпляче. (Бідні українські жінки!). Повний одчай і сум панують в оселі Гавришів, і дві модистки сміють ся з п'яниці-Гавриша. В четвертій дії Гавриш і модистки ходять в „троурі“ — Оріся вмерла. Гавриш сидить сумний, хворий, зелений, з червоним носом. Навідав ся до його старий проф. Руденко, що допоміг товаришеви підвести рахунок його життя; Руденко радив товаришеви наповнювати життє споминами про поему життя з Орісею, ну, та й про науку щось говорив, втішав товариша - алко-голіка. Модистки забрали свої манатки і покинули Гавриша, який лишив ся... писати новий твір про „страшну залізну необхідність і велику волю вільного чоловіка“. Пише, філософує; непомічаючи налива чарку і пє, потім знову пише“. „Ти, тут, Орісю? Ти повинна бути тут, коло мене. Я починаю свій твір і ніщо не зупинить мене... Се буде пісня про твої муки і про твої прекрасні мрії. Се буде пісня про великі муки і надії вільного чоловіка, про велике царство розуму і волі... Се буде пісня в кайданах. Слухай, Орісю, я буду співать пісню в кайданах. (Піше далі). Завіса. Кінець. „От до чого горілка доводить!“ скаже читач... Автор те-ж так думає, бо, подумайте, Гавриш талант, сила і що з його зробилось? Божевільний маніяк-п'яниця, зопсована карера, загнав жінку на той світ і п'яний ось співає! Чого доброго ще й кукурікати буде... Задав ся автор думкою написати філіпіку проти алькоголізму, взяв Гавриша, навіть доктора філософії, свідомого Українця, але з наслідуваним нахилом до п'яцтва, і до чого він дійшов!

Інші дієві особи драми закликані зовсім без потреби і притулені цілком механічно. Що собою уявляють оті 5 професорів з українськими призвищами? Всі вони схожі один на одного, якісь дурні, картяри в першій дії, і „посредственні“ діячі на полі науки. Взявши всіх 6 професорів разом з Гавришом, прийдеш до висновку, що вони і не розумні, навіть не освічені. Автор взяв незнайому собі професорську сфе-

ру, пригадав якісь не знані йому з життя „типи“ і напхав беззв'язними словами; щоб задовольнити свій патріотизм зробив своїх персонажів Українцями — і се все нереально, а надумано, насмикано до купи з ріжних кутків і... показано алкоголізм. Наша історична минувшість ділетантам уявляєть ся, як випивка, гопак і ще раз випивка. Д-ій Ващенко підхопив собі сю „концепцію“ української історії і підніс землякам свої висновки, зібрані для релефності і „реальности“ на професорах з запорожськими прізвіщами.

Техніка драми дуже примітивна, внутрішнього звязку зовсім мало, хіба тільки „службне становище“ звязує Гавриша з іншими професорами, модисток звязує фах, а міщанки та „охвицер“ з „охвицершою“? Се для того, щоб одмітити „нрави“ сієї капосної публіки. Наслідуванне старому способу писання драматичних творів цілком поклато своє тавро на драму д. Ващенка. Оті давно-відомі, стереотипні — „Чого-ж се ми стоїмо? (Всі сідають), або „Просимо до вечері“ і т. и., після котрих всі дієві особи, як по фельдфебельській команді, сідають, пють, їдять, або співають, ставши фронтом до глядачів, чи метелиці кружляють — брешуть в драмі д. Ващенка.

Глянемо ще на його оповідання. „Узько, темно“ Остапови Грицунови, виведеному в оповіданні з такою назвою. Він з заробітків „приніс з собою 200 карбованців і вони почали царювати над усім, що було у його“. Гроші сі збили з пантелику Остапа, пригніченого злиднями свого селянського темного, голодного бідування. Остапови влізла в душу уїдлива думка розбагатіти сими грошима. Надумав придбати земельки, рахував без перестанку свої прибутки, ходив як божевільний і своєю поведінкою поклав тавро пригнобленого смутку на все сімйове жите, пригнітив жінку, дітей. Взяв на аренду в пана кланють землі під баштан; вклав у баштан майже всі гроші, днював і ночував на баштані і пильно, хоробливо стежив за кавунами. А вони вдались плямувати, підгнили. Баштан вийшов нікчемний. Остап лютий, спантеличений своїм деспотом-думкою. Зненавидів усе: житте, людей, жінку, дітей і всю лютьність окошив на бідній дочці Марійці. За малу провину бив її тяжко, знущав ся і одного разу, доведений сліпою ненавістю до розпуки, вбив дитину. Внутрішня Остапова драма змальована автором досить слабо, але не без експресії в деяких місцях. Друге оповідання „Німії“ представляє німого парубка Івана, що закохав ся в бідну наймичку Одарку, але деспотична Іванова мати не дозволила їм побратись, тяжко била Івана при помочі своїх інших синів. Підмогоричила Одарчиного хазяїна і він одпровадив Одарку в її село. Німії Іван нічого не міг заподіяти сим ворожим силам і з журбою жив далі, самотний, ображений в краших чуттях, працюючи на користь дикої своєї матери. Автор, здаєть ся, вперше торкнув ся в нашій літературі оброблення психольогії німої людини, і на нашу думку „Німії“ се найбільш вдатна річ усього збірника.

М. Шаповал.

С. Данилович. — *В справі аграрних реформ.* Из нагоди проекту аграрної реформи о. Тита Войнаровского. Ціна 1 кор. 50 коп. Стор. 140. Львів, 1909, Коштом „Радикальної Видавничої Спільки“.

Книжка д. С. Даниловича складаєть ся з трьох частин, і власне в другій частині він дає докладну й основну критику недоладного і зложеного

абсолютно без знання азбуки політичної економії проєкту „про віддвожене селянської посілості“, внесеного українським послом о. Т. Войнаровським до австрійського парламенту в літі 1908 року. Автор не обмежився на самій критиці сього проєкту. Виходячи з засади, що вже час основніше застановити ся над питанням аграрних реформ і освітлити сю справу з становища загальних стремлінь суспільности до переміни теперішнього суспільного ладу, він постарався при нагоді оцінки згаданого проєкту представити головні основи економічного життя теперешньої суспільности і показати напрям, який повинні мати всякі реформи, особливо ж аграрні, щоби не стояти в суперечности зі стремліннями цілої людської суспільности до переміни теперішнього капіталістичного суспільного ладу на лад комуністичний. „Пускаючи сю працю без ніяких претенсій — пише він на вступі — хотів би лише інтелігентніших наших людей, особливо молодіж, ознакомити з теоретичною стороною економічних питань на селі і зєднати їх до спільної праці над еманципацією української сільської робучої людности“.

Автор добре виконав своє завдання представити головні основи економічного життя теперішньої суспільности. В першій „загальній“ частині своєї книжки він дав гарно і досить популярно по Марку написаний виклад таких понять з суспільної економії: капіталізм; грошовий капітал; вартість; ціна; торговельний капітал; земельна рента — диференціальна і абсолютна. Ся частина й являєть ся найбільше вартною.

Натомість слабше випала частина третя, що має наголовок — „який характер повинні мати всякі „реформи“. В параграфі першим сього розділу під заголовком „змагання теперішньої суспільности“ виказує автор тенденції розвитку капіталістичної суспільности і приходить до висновку, що „капітал руйнує цілком приватну власність, чи то маєтку рухомого чи землі, фактично її цілком не визнає і не шанує і разом нищить у масах людности почуте доконечности і ненарушимости тої суспільної інституції, а притім розвиває концентрацію продукції, показує її технічну виспість і тим способом матеріально і ідейно приготує ґрунт до спілкової асоціаційної форми продукції, без приватної власности средств продукції і землі“. В параграфі другим говорить ся про розвій політичного життя теперешньої суспільности.

Найцікавіший для нас параграф третій „аграрна реформа“, і тому трохи довше зупинимо ся над ним. На думку автора, капітал опанувавши промислову продукцію, з часом опанував і продукцію рільничу. Тільки тут він займає окреме становище. „Капіталістична продукція в рільництві при існуючій приватній праві власности землі... є того рода, що побіч стісненої приватним правом власности продукції на великих обшарах, будуть усе то повставати, то впадати дрібні господарства мужиків і дрібні рільники при капіталістичній формі продукції в рільництві не можуть зовсім зникнути з горизонту суспільного“. Ся теза далеко ранійше була висловлена й аргументована К. Каутским в його книжці, „Die Agrarfrage“ і повторена в полемічній брошурі проти Е. Давіда „Сільське господарство і соціалізм“. Тільки коли Каутский з сеї тези робить висновок, що на селі для мужиків можливі реформи тільки загально-демократичного характеру і що індустрія „завоює для процесу соціалізованія й пристосує до своїх потреб ті области, котрі нездатні

утворити самі з себе попередних умовин сього перевороту“, — на думку д. Даниловича „не можна стан мужицький лишити цілком на боці (як се робить Каутский і багато ортодоксальних марксистів) і чекати, аж капітал той стан змие з лиця землі, як дрібних ремісників, бо до того ніколи не прийде у теперішнім капіталістичнім ладі з приватним правом власности на землю“. Тут він ставить цікаве питання про те, яким способом дійде рілньича продукція до усуспільнення.

Його погляди в сій справі дуже близько підходять до поглядів деяких російських марксистів. „Організація рілньичих робітників, виборенне вищої платні, каже він, вкороченне дня праці і заведенне условин хоронячих житте і здоровле робітника з рівночасним укороченнем капіталістичного визиску дрібних мужиків причинить ся до концентрації рілньичої продукції. Передовсім середні господарства нечисленних сельських дуків, котрі стоять на найбільшім визиску праці наймитів, не встоять ся, а що для браку средств у робітників не буде нагоди продати чи наймити на дрібні господарства, то буде рости більша посіість, котра знов підвисшеними домаганнями робітників буде примушена до машинової господарки з великим вкладом сталого капіталу“. Сумнівно, щоб ті причини, про які говорить автор, дійсно привели до концентрації рілньичої продукції; сумнівно через те, ще в сільським господарстві вони зовсім не грають тої ролі й переведене їх в жите дуже затруднене, а часом і зовсім неможливе. Що ж до того, ніби то підвисшені домагання робітників приведуть до машинової господарки, се також невірнo, бо з одного боку знаємо, що через осібні умови сільського господарства великі земельні власники воліють в таких випадках кидати капіталістичну господарку й віддавати землю в аренду, а з другого боку докладна аналіза ролі машин в сільськогосподарській продукції показала, що тут вони, по перше, не можуть мати такого великого значіння й розповсюдження, як в індустрії, а по друге, що вони так само доступні й для середніх та дрібних господарств при кооперації. Таким чином не можна погодити ся з висновком автора — „тим способом витворить ся сконцентрована рілньича продукція на великих просторах поступових господарств, із одного боку, і зорганізований рілньичий пролетаріят із другого боку“.

Далі автор пише: „побіч безземельного пролетаріяту будуть істнувати самостійні господарства дрібних мужиків, котрі будуть злучені з пролетаріятом тим, що їх родини будуть зарібниками. Тим способом дозріє справа асоціаційної рілньичої продукції на рахунок спілки робітників, справа вивлащення великих господарств на користь рілньичих робітників. Зріст машинової господарки на ланах буде збільшувати число незанятого рілньичого пролетаріяту і вчинить вивлащення землі доконечним, а розвій раціональної культури ріллі і технічне вишколенне робітника вчинить доконечною спілкову господарку. Нема чого бояти ся, щоби властителі дрібних мужицьких господарств, оброблюваних власними руками, впливали некорисно на ідею спілкової господарки, бо ті дрібні господарства через поступаюче роздробленне спадкове зійдуть до таких дробяв, що ще більше остудять запал мужиків до дрібної власности й ще нагляднійше покажуть, що господарованне на таких клаптиках се лиш затрата сили робітника і марнованне землі. А до того вже

тепер повинен вироблювати ся дух спільности через усякі економічні спілки“. Як бачимо, й тут автор головний натиск кладе на розвиток машинової господарки, а про економічні спілки згадує тільки, що вони „вироблюють дух спільности“ й навіть не застановлюєть ся над питанням, яку ролю можуть мати сї спілки, що так буйно розвивають ся серед дрібних та середніх сільських господарів, в справі переходу сільсько-господарської продукції до вищих усуспільнених форм. А тим часом саме сей рух може відограти й напевне відиграє в сій справі величезну ролю. Кооперація в сільським господарстві починає витіснявати капіталізм з зайнятих ним позицій. Найлекше кооперація захоплює кредит, далі йде черга на купівлю і спродаж, останніми часами кооперативний рух швидко розвиваєть ся і в області оброблення продуктів. І се все дієть ся навіть за панування права приватної власности на землю. Очевидно, що при признанню землі „неподільною власністю всього працюючого люду“, як каже д. Данилович, сей процес розвинеть ся ще швидше й буйнійше — він цілком природно зможе захопити й область властивої продукції, себ-то може появити ся громадська оранка, громадська сїмба і т. д. Таким чином, в справі усуспільнення сільського господарства найважнійшу ролю відиграє не розвиток капіталізму, котрий там і має свої досить вузькі межі й зовсім инші тенденції розвитку, ніж в індустрії (себ-то не виконує своєї революційно-організаційної ролі), лише розвиток кооперативного руху, завдяки котрому дрібне рільниче господарство зможе засвоїти собі всі добри сторони великого й прикласти усуспільненне скрізь, де воно доцільне. *М. Залізник.*

Ідеали, теорія і принципи кооперації. Збірка статей Л. Бертрана, В. Посе, В. Тотоміанца, в перекладі А. Ільченка, з його додатком статі про споживчу кооперацію в Галичині, на Україні і Буковині. Львів, 1909. Стор. 86, Ціна 60 сотиків.

В сій збірці уміщено такі переклади: Л. Бертрана—Кооперація і соціалізм; В. Посе—Ідеали Кооперації; В. Тотоміанца — Принципи і теорія кооперації. З них найцікавішим і найбільше вартим являєть ся останній, де виложено кооперативну теорію й показано, до якої кооперації краще брати ся, з чого починати кооперативну роботу, якій ідеї її піддати. Цікава, хоч що правда неповна, і статя д. А. Ільченка „Споживча кооперація в Галичині, на Україні і Буковині“. В першій її половині говорить ся про „Народню Торговлю“, крамниці при читальнях „Просвіти“ і спілкові крамниці системи Рочдель. Тут подано цифри про їх фактичний стан і вказано хибні боки їх організації, котрі перешкоджають їм успішно розвивати ся. В другій половині подано коротенький огляд кооперативного споживчого руху в губерніях Київській, Подільській, Чернігівській, Полтавській, Харківській і Катеринославській. *М. Залізник.*

Министерство Торговли и Промышленности. *Отдѣлъ промышленности.* Сводъ отчетовъ фабричныхъ инспекторовъ за 1906 годъ. Спб., 1908, стор. XXVII + 117.

Інститут фабричних інспекторів заведено в Росії законом 1 червня 1882 р., себ-то 27 років тому. За такий порівнюючи довгий час могли цілком ясно визначитись як позитивні, так і негативні риси сього єдиного в Росії органу втручання в відносини між працею й капіталом. Так воно в дійсности й є, та, на жаль, позитивних боків у діяльності ро-

сийської фабричної інспекції щось не помітно, зате негативних — більше ніж досить. Можна сказати не вагаючись, що обіцянка колишнього міністра Вишнеградського — „повернути інспекторів у станових приставів“ у значній мірі здійснилась. Права інспекторів що до підприємств обмежено до неможливих розмірів, і майже вся їх праця зводиться тепер до реєстрації „входящих“ і писання „ісходящих“ паперів. Навіть річні звідомлення інспекторів з наказу того ж Вишнеградського — „во избѣжаніе превратныхъ толкованій“ — перестали з'являтися на світ, і замість них ось уже кільканадцять років раз-у-раз з'являються сухі й надзвичайно стислі екстракти звідомлень усіх російських фабричних інспекторів — „Свод“-и.

От такий самий сухий і до скупости стислий „Свод“ за 1906 рік лежить зараз перед нами. Досить того, що звідомлення 226 участкових інспекторів, що охоплювали територію в 66 губерній і областей, міністерство умудрилось втиснути в 27 сторінок тексту й 117 сторінок статистичних таблиць. Одначе, й при такій неймовірній економности в розпорядженні місцем „Свод“ дає дуже багато цінного й навчаючого матеріалу.

Перш за все знаходимо дуже багато цінних признань у текстовій частині. Так, на ст. XVII читаємо: „Посередницька діяльність фабричних інспекторів взагалі все більше й більше тратить своє значінне“. Далі, на ст. XIX знов читаємо: „посередницька роля по своїй сути вимагає довіря обох сторін, і від сього довіря залежить успіх самого посередництва. В окремих щасливих випадках можливо допустити, що серед інспекторів знайдуться люде, яким пощастить заслужити таке довіре як з боку фабрикантів, так і з боку робітників; одначе, не можна вимагати, щоб таким довірем користувався кожен, хто займає посаду інспектора... Зрозуміло, що при таких обставинах примирительна діяльність інспектора часто-густо зводиться до нуля“... Нарешті, треба зазначити ті місця текстової частини „Своду“, де говориться про ролю професійних спілок і інших робітничих організацій та про їхній вплив на діяльність фабричної інспекції за одчотний рік. Так, на ст. XI читаємо: „В Херсонщині в одчотнім році зменшилось число робітників, що подавали скарги до інспекції, й се старший інспектор поясняє діяльністю професійних робітничих спілок, які зорганізувалися останніми часами, особливо в 1906 р., й часто не тільки успішно розв'язували скарги робітників, а й запобігали їм, примушуючи фабрикантів усувати приводи для скарг“ (розбивка моя М. Г.) І далі, на ст. XVIII, читаємо: „розвиток робітничих організацій висунув би з маси найрозумніших робітників і вніс би в переговори при страйках більшу осмисленість і більший порядок. У такім дусі висловлюються майже всі інспектори“ (розбивка моя М. Г.). Ми навмисне навели всі отсі цитати текстуально, бо значінне їх полягає, звичайно, не в новині й оригінальності проведених у них думок, а в їх офіційнім походженні. Тут маємо зайвий доказ того, наскільки потреби живого життя дужчі навіть від грубих мурів російської канцелярщини й російського Arbeiterfresser-ства.

На цифровій частині „Свод'у“, зважаючи її цікавість, а также на

те, що досі ні одне з подібних видань в українській періодичній пресі не рецензувалось, ми дозволимо собі зупинитись трохи докладніш. Дякуючи тому, що впорядчики „Свод'у“ додержували погубернського способу групування матеріалу, є змога намалювати картину діяльності фабричної інспекції на Україні досить повно. Розуміть ся, при сьому доведеть ся обмежитись тільки тією частиною України, яка цілком укладаєть ся в губернські рямці, себ-то дев'ятьома губерніями. Се — Київщина, Полтавщина, Херсонщина, Чернигівщина, Катеринославщина, Поділля, Волинь, Харківщина й Таврія. Останню включаємо в наш обрахунок, бо фабрично-заводська промисловість, на яку переважно поширюєть ся догляд фабр. інспекції, здебільшого розвинена в українській частині сеї губернії.

Отже всі згадані 9 українських губерній в 1906 р. поділялись на 39 фабричних участків, якими порадкувало 39 участкових інспекторів. Під їх доглядом було 2.944 промислових підприємства, в яких працювало 254.481 робітник обох полів. Таким чином, на кожного інспектора пересічно припадало 75 підприємств з 6.526 робітниками. Розуміть ся, що при українських просторах, коли часто від одного підприємства в однім кінці участку до другого в протилежнім кінці наберець ся добра сотня верст, інспектори фізично не могли оглянути всіх підприємств, доручених їх доглядові. Дійсно, „Свод“ свідчить, що за датний рік інспектори оглянули на Україні тільки 2.191 підприємств або пересічно 71,1 проц. загального числа. Опріч того, всі інспектори за сей рік оглянули ще 656 підприємств з числа тих, що не підлягають їх доглядові.

Найбільшим числом участків і участкових інспекторів визначались Херсонщина (8), найменшим — Таврія (2). Найбільше підприємств в одчотнім році було в Херсонщині (550), найменше — в Таврії (130). Робітників на сих підприємствах було занято найбільше в Київщині (68.584), а найменше — в Таврії (7.552). Діяльність інспекції провадилась найжвавіше в Херсонщині, де було оглянуто 95,1 проц. усього числа підприємств, відданих під догляд фабр. інспекції; наймлявіше працювала інспекція в Чернигівщині, де процент оглянутих підприємств падає до 54. Що до підприємств не підлеглих доглядові фабр. інспекції, то їх найбільше було оглянуто в Херсонщині (302) й найменше — в Полтавщині (13).

Скарг за сей рік розглянуто фабричними інспекторами усього 3.123, і з тих 163 скарг подано підприємцями й 2.960 — робітниками. Робітничі скарги загалом охоплювали масу в 13.287 робітників. Чим скінчились скарги підприємців — про се в „Своді“ нема даних. Скарги же робітників дали такі наслідки: для 929 робітників скарги знайдено безпідставними („неосновательно“), для 9.074 робітників інспекція вступила в переговори з підприємцями й або добилаь помирнення або усунула приводи для скарг, а для 3.284 робітників скарги припинено, запропоновано звернутись до суду, zostавлено „без последствій“ або результати розгляду невідомі.

Поділяючи сі цифри на окремі губернії, ми знаходимо, що підприємці найчастійше скаржились у Катеринославщині (69 скарг) і найрідше в Чернигівщині (3). Робітничих скарг найбільше припадає на Київщину

(888), а найменше — знов на Чернигівщину (33). Скарги обхопили найширші верстви робітників у Катеринославщині (5.446 роб.), а найузші — знов таки в Чернигівщині (122). „Неосновательних“ скарг знайдено найбільше в Харківщині (для 234 роб.), а найменше — на Волини й в Таврії (в кожній лише для 7 робітн.) В другій і третій категорії наслідків скарг перше місце заступає Катеринославщина (3.643 в другій і 1.653 в третій), а останнє — Поділля (25 у другій) і Чернигівщина (18 у третій).

Причини, що послужили приводами для робітничих скарг, „Свод“ поділяє на 24 групи. Виявляєть ся, що дочасний роцот дав 1.536 приводів для скарг, причім 1.199 приводів інспекція признала законними. Далі йдуть; скороченне робочого часу (164 приводи й всі законні), примушуванне працювати надобовязково (43 приводи, з них 39 законних), примушуванне робити иншу працю (105 і 34), инші проступки в напрямі зміни робочого часу (142 й 53), недодержуванне умов що до помешкань для робітників (39 і 38), недодержуванне умов що до харчування робітників (26 і 23), недодержуванне умов що до лікарювання робітників (144 й 125), несправедливий продаж із фабричних крамниць (3 й 3), невидача роцотних книжок і контрмарок (236 і 185), неправильні записи в роцотних книжках (96 і 89), невидача й затримуванне заробітку (1.304 й 1.183), неправильне обчисленне й зменшенне заробітку (1.066 і 869), примушуванне брати замість грошей харчі й крам (35 і 35), незаконні вичоти (32 й 31), несправедливі штрафи (28 і 19), невидача пашпортів (94 й 69), лихе поводженне й побої (199 і 164), невидача або незадоволеність розміром нагороди за втрату здоровя (831 і 515), заборона працювати далі після хвороби, довголітньої служби то що (524 й 425), низькі заробітки через несправедливі розцінки, кепський матеріал то-що (130 і 104), невидача допомоги з штрафного капіталу (84 й 77), невидача свідоцтва про службу (25 і 20) і, нарешті, инші причини — 4.144 привід, з яких 2.794 інспекцією признано законними.

Наведені цифри досить красномовно свідчать про те, наскільки сучасне становище українського робітника недалеко поступило наперед у порівнанні з становищем його попередника років 15 — 25 тому. Тут маємо й примус брати замість грошей харчі й крам, тут і фабричні крамниці, тут і примус до надобовязкової праці, тут, нарешті, й лихе поводженне й навіть „кулачна розправа“. А про скільки ж то випадків експлоатації робітників і знущання над ними не доведено до відомости фабричної інспекції!

Надзвичайно цікавими й характеристичними для напряму діяльності російської фабричної інспекції являють ся відомости про число незаконних вчинків з боку завідської адміністрації, зареєстрованих помимо робітничих скарг. Усього таких фактів по всіх 9 українських губерніях за одчотний рік зареєстровано 3.818, протоколи ж було записано тільки в 214 випадках або в 5 проц. загального числа! Виходить, таким чином, що за 100 зауважених фабр. інспекцією незаконних вчинків 95 проходить для підприємців цілком безкарно й тільки в 5 випадках з 100 вони ризикують заплатити від 3 до 100 карб. штрафу. Становище занадто вигідне, щоб з нього не користуватись.

І підприємці користують ся. Вони не додержують правил про

рощотні книжки (254 випадки й 34 протоколи), про зарібну платню (257 випадків і... 3 протоколи), вони неправильно штрафують робітників і самовільно порядкують штрафними грішми (44 і 0), вони розтягують і не по закону поділяють робочий день (205 і 11), вони не додержують правил про працю дітей, підлітків і жінок (55 і 13), ламають установлені формальности (1,234 випадки й 62 протоколи), не додержують правил про охорону життя, здоров'я й моральности робітників (479 і 46), продають на-борг з фабричних крамниць (8 і 0), ламають правила про парові котли (606 і 37) і інші закони та правила (409 випадків і 8 протоколів). Се тільки за один рік і далеко не на всіх підприємствах України.

Наприкінці наведемо де-які короткі відомости про штрафи, що накладали ся протягом одчотного року на робітників, і про відносини, які існують між розмірами заробітку робітника й сумою накладеного на нього штрафу. Ось ті відомости в погубернським групуваню :

	Сума накладених штрафів (в карб.)	На 100 карб. зарібн. платні було накладено штраф. (у коп.)	Пересічна сума штрафів на 1 робітника (в копійках).	Пересічний річний зароб. робітн. (в карб.)
Волинь	830,21	1,8	3,5	191,10
Київщина	1.642,48	2,7	3,1	115,87
Поділле	4.887	2,9	2,5	83,36
Полтавщина	79,24	1,1	1,7	151,08
Таврія	398,30	3,2	11,4	356,13
Херсонщина	2.113,61	3,6	11,2	315,83
Чернігівщина	513,91	2,7	3,0	112,05
Катеринославщина	1.624,03	2,8	9,7	340,15
Харківщина	5.092,11	8,9	16,6	186,61
Усього	12.722,76	3,3	7,0	205,74

Коли не рахувати дуже неповних і цілком епізодичних відомостей про нещасливі випадки, а також про поділ і рух штрафних капіталів, то наведеним майже вичерпуєть ся фактична частина сього цікавого видання. Розумієть ся наш переказ і посильне освітлення не повинні увільнити читача від особисто познайомлення з сим виданням: в таких працях чим довше й докладнійше розбіратись, тим більше цікавого й навчального можна знайти.

М. Гехтер.

КНИЖКИ НАДІСЛАНІ ДО РЕДАКЦІЇ.

Збірник фільологічної семіції Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. XI—XII. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49. Видав д-р Кир. Студинський. У Львові, 1909. Ст. VI+138—464, 80.

Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Виц. I. Р. 1909. Ч. 37. Sprawozdane za 1908 р. Львів, 1909. Ст. 62, 80. Ціна 1 кор.

Як французькі селяне собі землю добували. Переказав Мик. Залізвяк. Львів, 1909. Ст. 16, 80. Ціна 6 сот.

Богдан Лепкий. З села. Друге, доповнене видання (Світова Бібліотека Ч. 4.). Чернівці, 1909. Ст. 72, 80. Ціна 50 сот

Przegląd Krajowy № 1—5. Київ, 1.09 р.